T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELFESE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

MANTIK BİLİM DALI

FREGE'NİN GÖNDERGE TEORİSİ İLE GELENBEVİ'NİN DELÂLET TEORİSİ ARASINDA BİR KARŞILAŞTIRMA

(DOKTORA TEZİ)

ELİF ÖZEL

BURSA – 2022

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELFESE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

MANTIK BİLİM DALI

FREGE'NİN GÖNDERGE TEORİSİ İLE GELENBEVİ'NİN DELÂLET TEORİSİ ARASINDA BİR KARŞILAŞTIRMA

(DOKTORA TEZİ)

ELİF ÖZEL

Danışman:

Prof. Dr. İSMAİL ÇETİN

BURSA – 2022

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Felfese ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Mantık Bilim Dalı'nda 711821006 numaralı Elif Özel'ın hazırladığı "**Frege'nin Gönderge Teorisi İle Gelenbevi'nin Delâlet Teorisi Arasında Bir Karşılaştırma**" konulu Doktora ile ilgili tez savunma sınavı, 14/06/2022 günü 10:00-11:30 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin (başarılı/başarısız) olduğuna (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı) Prof. Dr. İsmail Çetin
Bursa U.Ü. İlahiyat Fakültesi Felsefe Din Bilimleri Böl. Din Felsefesi A.B.D.

Üye
Prof. Dr. Enver Uysal
Bursa U.Ü. İlahiyat Fakültesi Felsefe Din Bilimleri Böl. İslam Felsefesi A.B.D.

Üye
Doç. Dr. Coşkun Baba
İzmir Katip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Felsefe Din Bilimleri Böl. İslam Felsefesi A.B.D.

Üye
Doç Dr. Ergin Ögcem
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Felsefe Din Bilimleri Böl. Din Bilimleri A.B.D.

Üye
Dr. Öğr. Üyesi Ali İhsan Akçay
Bursa U.Ü. İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Böl. Türk İslam Edebiyatı A.B.D.

14.06.2014

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELFESE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 14/06/2022

1- Tez Başlığı / Konusu: Frege'nin Gönderge Teorisi İle Gelenbevi'nin Delâlet Teorisi Arasında Bir Karşılaştırma.

2- Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 129 sayfalık kısmına ilişkin, 07/06/2022 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %14'tür.

3- Uygulanan filtrelemeler:

4- Kaynakça hariç

5- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

6- Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

7- Gereğini saygılarımla arz ederim.

14/06/2022

Adı Soyadı:	Elif Özel
Öğrenci No:	711821006
Anabilim Dalı:	Felsefe ve Din Bilimleri
Programı:	
Statüsü:	☐Y.Lisans ☒ Doktora

Danışman

Prof. Dr. İsmail ÇETİN

14/06/2022

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum **FREGE'NİN GÖNDERGE TEORİSİ İLE GELENBEVİ'NİN DELÂLET TEORİSİ ARASINDA BİR KARŞILAŞTIRMA** adlı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

14/06/2022

Adı Soyadı	**: Elif Özel**
Öğrenci No	**:** 711821006
Anabilim Dalı	**: Felsefe ve Din Bilimleri**
Programı	**:**
Statüsü	**:** Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Elif Özel
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı	: Mantık
Tezin Niteliği	: Doktora
Mezuniyet Tarihi	: 14 /06/2022
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. İsmail Çetin

FREGE'NİN GÖNDERGE TEORİSİ İLE GELENBEVİ'NİN DELÂLET TEORİSİ ARASINDA BİR KARŞILAŞTIRMA

Bu çalışmamızda Friedrich Ludwig Gottlob Frege'nin (1848-1925) gönderge teorisi ile İsmail Gelenbevi'nin (Gelenbevi İsmail) (1730/31-1790/91) delâlet teorisini inceleyerek karşılaştırma yaptık. Buradaki karşılaştırmadan kastımız, iki mantıkçıdan birinin diğerine göre görüşlerine bir değer biçmek değil; konu edindiğimiz akademik ve felsefi bilginin netleştirilmesi için bir görüşün ötekine göre farklı, benzer ve aynı yönlerini belirlemektir. Böylece söz konusu akademik-felsefi bilginin, daha arı duru bir şekilde ortaya konmuş olabileceğini düşündük. Frege'nin özdeşlik teorisi, yine kendi gönderge anlayışının doğmasına neden olmuştur. O, ifadelerin özdeşliği meselesini kendine sorun edinmiştir. Onun özdeşlik hakkındaki görüşü evrilerek dönüşmüş ve bu dönüşüm de "gönderge" ile "duyum" kavramlarının karşılıklı olarak yorumlanmasına neden olmuşken, ifadelerin özdeşliği konusunda Gelenbevi'nin doğrudan doğruya bir görüşünden söz edemeyiz. Ancak lafzın manaya delâleti, mutabakat (tam örtüşme) yoluyla gerçekleştiğinde özcü yaklaşımından dolayı ona göre delâlet, her iki ifadeyi eşit kılmaktadır. Frege'ye göre sözcükler olağan tarzda kullanıldıklarında, kişinin söylemek istediği şey onların göndergesidir. Gelenbevi'ye göre ise delâlet, bir şeyin öyle bir halde bulunmasıdır ki, o şeyi anlamak, başka bir şeyin anlaşılmasını sağlar (husûle getirir). Frege'nin tanımı yalnızca dil felsefesi içerisinde değerlendirilirken Gelenbevi'nin tanımı hem epistemeloji hem de dil felsefesi içerisinde değerlendirilebilecektir.

Anahtar Kelimeler: Frege, Gelenbevi, Mantık, Delâlet, Gönderge

ABSTRACT

Name and Surname	: Elif Özel
University	: Bursa Uludağ University
Institution	: Institute of Social Sciences
Field	: Philosophy and Religious Studies
Branch	: Logic
Degree Awarded	: Doctorate
Degree Date	: 14 / 06 / 2022
Supervisor	: Prof. Dr. İsmail Çetin

A COMPARISON BETWEEN FREGE'S THEORY OF REFERENCE AND GALANBAVI'S THEORY OF DALÂLAT

In this study, we compared Friedrich Ludwig Gottlob Frege's (1848-1925) referential theory with İsmail Gelenbevi's (Gelenbeli İsmail) (1730/31-1790/91) al-dalâlah (signification) theory. By comparison here we do not mean to appraise the views of one of the two logicians over the other; The aim is to determine the different, similar and same aspects of one view compared to the other in order to clarify the academic and philosophical knowledge we have covered. Thus, we thought that the academic-philosophical knowledge in question could have been revealed in a more pure way. Frege's identity theory, again, led to the emergence of his own understanding of referent. He took for himself the question of identity of expressions. While his view on identity has evolved and transformed, and this transformation has caused the concepts of "reference" and "sensation" to be interpreted mutually, we cannot directly speak of Gelenbevi's view on the identity of expressions. However, when the indication of the meaning of the word is realized through agreement (full overlap), according to him, due to his essentialist approach, indication makes both expressions equal. According to Frege, when words are used in the usual way, what one wants to say is their referent. According to Gelenbevi, signification is the presence of something in such a state that understanding that thing enables (creates) the understanding of something else. While Frege's definition is only evaluated within the philosophy of language, Gelenbevi's definition can be evaluated within both epistemeology and philosophy of language.

Keywords: Frege, al-Galanbavî, Logic, al-Dalâlah, Reference

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ..... **ii**
DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU ..... **iii**
YEMİN METNİ ..... **iv**
ÖZET ..... **v**
ABSTRACT ..... **vi**
İÇİNDEKİLER ..... **vii**
KISALTMALAR ..... **ix**
ÖNSÖZ ..... **x**
GİRİŞ **1**
A. Ana Hatlarıyla Çalışmanın Mahiyeti 1
B. Frege'nin Hayatı 5
C. Gelenbevi'nin Hayatı 9
D. Frege ve Gelenbevi'nin Eserleri ve Türkiye'deki Literatürün Kısa Bir Analizi 11
E. Teori Nedir? 19

BİRİNCİ BÖLÜM
FREGE'NİN GÖNDERGE TEORİSİ

A. Frege'nin Felsefesinin ve Mantığının Karakteristiği 20
B. Duyum ve Gönderge Sözcüklerinin Etimolojik Kökeni 27
C. Analitik Dil Felsefesinde Gönderge Kavramının Tartışılması 29
D. Frege'nin Gönderge Teorisi 32
1. Frege'nin Özdeşlik Teorisi Kendi Gönderge Teorisine Nasıl Etkide Bulundu? . 32
2. Frege'de Göndergenin Anlamı 37
3. Nesnellik Düşünce ve Gönderge 41
4. Özel Adların Göndergesi 42
5. Öznenin Göndergesi 43
6. Yüklemin Göndergesi 44
7. Cümlenin Göndergesi 45
E. Cümleler Fonksiyonlar ve Argümanlar - Veya Frege'nin Matematiğinin Duyum ve Gönderge'deki Yeri 46

İKİNCİ BÖLÜM
GELENBEVİ'NİN DELÂLET TEORİSİ

A. Vaz' İlmi Geleneksel Özcülük ve Gelenbevi 51
B. Gelenbevi'nin Felsefesi'nin Karakteristiği 53
C. Delâlet Sözcüğünün Etimolojik Kökeni ve Mantıktaki Manası 54
D. Gelenbevi'nin Delâlet Teorisi 56

1. Delâletin Tanımı ve Analizi 57
2. Belirlenmiş Lafız 59
3. Belirlenmiş Lafzın Manaya Delâleti 62
4. Lafızlar ve Manaları 66
5. Belirlenmiş Sözün Manaya Delâletinde Sözün Çeşitleri 72
6. Gelenbevi'nin Mantığında Delâletin Rolü 81

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FREGE'NİN GÖNDERGE TEORİSİ İLE GELENBEVİ'NİN DELÂLET TEORİSİNİN KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZİ

A. Gönderge ve Delâlet Lafızlarının Etimolojik Olarak Karşılaştırılması 87
B. Frege ile Gelenbevi'nin Felsefelerinin ve Mantıklarının Karakteristikleri Bakımından Karşılaştırma 88
C. İfadelerin Özdeşliği Meselesi Bakımından Karşılaştırma 94
D. Frege'de Göndergenin Gelenbevi'de Delâletin Anlamları Bakımından Karşılaştırma 96
E. Nesnellik Bakımından Karşılaştırma 98
F. Özel Adlar ve Lafızlar Bakımından Karşılaştırma 99
G. Özne ve Yüklemler ve Cümleler Bakımından Karşılaştırma 99
H. Cümleler Fonksiyonlar ve Argümanlar Bakımından Karşılaştırma 101

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE VE BATI'DAKİ BAZI TARTIŞMALAR BAĞLAMINDA GÖNDERGE VE DELÂLET TERİMLERİNİN İNCELENMESİ

A. Türkiye'deki İki Tartışma Bağlamında Gönderge İle Delâlet Terimlerinin İncelenmesi 104
1. Birinci Tartışma 104
2. İkinci Tartışma 114
3. Türkiye'deki Tartışmalar Bağlamında Frege'nin Gönderge İle Gelenbevi'nin Delâlet Teorilerinin İncelenmesi 116
B. Batı'daki Bazı Tartışmalar Bağlamında Gönderge İle Delâlet Terimlerinin İncelenmesi 120
1. Gönderge Üzerine Batı'daki Bazı Tartışmalar 120
2. Batı'daki Tartışmalar Bağlamında Frege'nin Gönderge İle Gelenbevi'nin Delâlet Teorilerinin İncelenmesi 128

SONUÇ 137

KAYNAKÇA 141

EKLER 148

Ek 1: Frege'nin Resmi: 148
Ek 2: Gelenbevi'nin Resmi 149

ÖZGEÇMİŞ 150

KISALTMALAR

A.g.e. : Adı Geçen Eser

A.g.m. : Adı Geçen Makale

AÜİFD :Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

Bk. : Bakınız

Çev. : Çeviren

Haz. : Hazırlayan

Krş. : Karşılaştırınız

M. E. B. : Millî Eğitim Bakanlığı

M.Ö. : Milattan Önce

Y.y. : Yer Adı Yok

Yay. :Yayıncılık,Yayınevi, Yayınları,Yayını

V.b. : Ve Benzeri

ÖNSÖZ

Türkiye'de felsefe ve mantık alanlarında Batı ile karşılaştırmalı çalışmalar yapmak genellikle az rastlanan bir durumdur. Bunun nedenlerinden biri, sosyal ve beşeri bilimlerde karşılaştırmanın kendisinin iyi-kötü karşıtlığı üzerinden değerlendirilebileceği gibi bir yanlış varsayıma dayanmaktadır. Oysa bir konuda herhangi bir değer yargısında bulunmadan, olanı olduğu gibi betimleyerek, benzerlikleri, farklılıkları ve aynılıkları göstermek orijinal sonuçlara varmamızı sağlayabilir. İslam geleneğindeki bir konuyu Batı'daki bir konu ile karşılaştırmak mümkündür. İşte bu çalışmamızda bu perspektiften yola çıkarak Gottlob Frege'nin gönderge teorisi ile İsmail Gelenbevi'nin delâlet teorisi arasında bir karşılaştırma yaptık.

Giriş kısmında çalışmanın konusu, sınırları, yöntem, literatür analizi ile Frege ve Gelenbevi'nin kısaca hayatına yer verdik. I. Bölüm'de Frege'nin gönderge teorisini, II. Bölüm'de de Gelenbevi'nin deâlet teorisini ayrıntılarıyla inceledik. III. ve VI. Bölümlerde ise Türkiye'deki ve Batı'daki varolan tartışmaları aktarıp karşılaştırma yaptık. Sonuç kısmında da tez boyunca elde edilen verilerin özetini sunduk.

Bu çalışmaya şahsımın dışında katkı verenler oldu. Bu yönüyle başta sevgili eşim Prof. Dr. Aytekin Özel ile değerli danışmanım hocam Prof. Dr. İsmail Çetin'e çok teşekkür ediyorum. Çalışmam boyunca oğullarım Metehan ile Eymen Yahya da sabır gösterek beni bu yönden desteklemiş oldular. Her ikisine de minnettarım.

Bu projemiz DDP (D)-2020/14 proje kodu ile Bursa U.Ü. BAP Birimi tarafından desteklenmiştir. BAP Birimi'ne teşekkür ediyoruz.

Umarım faydalı bir çalışma olmuştur.

29.05.2022

Elif ÖZEL-Bursa

GİRİŞ

A. Ana Hatlarıyla Çalışmanın Mahiyeti

1. Çalışmanın Konusu: Friedrich Ludwig Gottlob Frege'nin (1848-1925) gönderge teorisi ile İsmail Gelenbevi'nin (Gelenbevi İsmail) (1730/31-1790/91) delâlet teorisini inceleyerek karşılaştırma yapmaktır. Buradaki karşılaştırmadan kastımız, iki mantıkçıdan birinin diğerine göre görüşlerine bir değer biçmek değil; konu edindiğimiz akademik ve felsefi bilginin netleştirilmesi için bir görüşün ötekine göre farklı, benzer ve aynı yönlerini belirlemektir. Böylece söz konusu akademik-felsefi bilginin, daha arı duru bir şekilde ortaya konmuş olabileceğini düşünmekteyiz.

2. Çalışmanın Amacı: Çoğu dil felsefesinin temelinde yer alan Frege'nin gönderge teorisi ile bazı geleneksel mantık teorilerinin temelinde yer alan ve İsmail Gelenbevi'nin de ele aldığı delâlet konusunun incelenmesi ve daha sonra da iki teorinin karşılaştırmalı bir analizinin yapılmasıdır. Analizden elde edilecek sonuçlar, karşılıklı olarak Türkiye'deki ve Batı'daki bazı yaklaşımlar bağlamında tartışılmaya çalışılacaktır. O nedenle Frege'nin gönderge teorisi ile Gelenbevi'nin delâlet teorisini sözünü ettiğimiz tartışmadan önce ele almamız gerekecektir.

Bu amaçlar doğrultusunda tezin hedefi;

1. Frege'nin gönderge teorisinin ne olduğunu belirlemek.
2. Frege'nin gönderge teorisinin temelinde onun matematik görüşünün yer aldığını tespit etmek.
3. İsmail Gelenbevi'nin ele aldığı delâlet konusunun ne olduğunu belirlemek.
4. Gelenbevi'nin delâlet teorisinin kendi mantık teorisinin temelinde (alt sistem) yer aldığını göstermek.
5. (1) ve (3)'deki verileri Türkiye'deki iki tartışma ile Batı'daki bazı yaklaşımlar bağlamında karşılaştırmak.

3. Çalışmanın Kapsamı ve Sınırları: Frege'nin gönderge teorisinin yer aldığı eserindeki görüşlerinin ve yine İsmail Gelenbevi'nin delâlet teorisinin yer aldığı eserindeki görüşlerinin incelenmesinden, buna ilaveten de her iki görüşün karşılaştırılmasından oluşmaktadır.

İsmail Gelenbevi'nin, XVIII. yüzyılın önemli isimlerinden birisi olduğu o dönemi anlatan eserlerde zikredilmektedir. Bununla birlikte ondan daha sonra yaşamış olan âlimlerin çoğunluğu onu, 'fıtratın ender yetiştirdiği insan' olarak değerlendirmişlerdir. Pek çok Osmanlı ulemasının kahir ekseriyetinde görüldüğü gibi o da çok yönlü bir alim profili çizmektedir. Özellikle matematik ve astronomide ortaya koyduğu çalışmalar bakımından döneminin zirve ismi olarak görülmüştür. Gelenbevi, Osmanlının gerileme dönemine yaşamış, ilmi çalışmalarında dışa açılmaktan çok kendi iç sistematiğini yeniden kurmaya çalışmıştır. Osmanlı'da ondan evvel yaşamış olan Yanyalı Esad Efendi (ö. 1730) tarafından mantık ilminde Aristoteles'in (m.ö.384-m.ö.322) Organon külliyatını Eski Yunanca'dan/Latince'den yeniden tercüme faaliyetine girişilmiş ve Ortaçağ Batılı mantıkçıların görüşlerinden de istifade edilerek yorum/uyarlama temelli bir tercüme ortaya konmuştur. Gelenbevi ise başka kültürel coğrafyalarda üretilen düşüncelerle ilgilenmemiş (matematik ve bir Fransız matematikçiye verdiği yanıt dışında) ve bazı kendi orijinal telif eserleriyle geleneği inşa etmeye çabalamıştır. Gelenbevi hakkında yapılan çalışmalar ona olan ilgiyi daha da artırmıştır. Onun hayatı ve mantık anlayışı üzerine Abdülkuddüs Bingöl (1952-2020) tarafından yapılan çalışma,[1] bizim de onu merak etmemize ve eserlerinde hangi görüşleri ortaya koyduğunu araştırmamıza neden olmuştur. İşte bu nedenle tezimizin bir kısmında Gelenbevi'nin delâlet teorisi ilgi odağımız olmuştur.

Analitik felsefenin kurucusu kabul edilen Alman filozof Gottlob Frege, 19. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyılın ilk çeyreğine damgasını vurmuş en önemli matematikçi, mantıkçı ve filozoftur. Frege, analitik felsefenin kurucusu olan, lojistiğe (mantıksalcılığa) olduğu kadar mantık tarihine yepyeni sayfa açan, matematiksel mantığın öncüsü, matematiği bütünüyle mantığa indirgeme denemesiyle mantıksalcılığın (logicism) da öncüsü olan bir filozoftur. Neredeyse her matematikçinin, felsefecinin ve düşünce tarihçisinin üzerinde uzlaştıkları görüş, Frege'nin Cantor'un buluşlarıyla ortaya çıkan, sayının ne olduğu temel sorusuna verdiği cevabın o zaman için en iyi cevap olduğunun anlaşılmasından dolayı, modern matematiksel mantığın kurucusu olma şerefine ulaşmış olmasıdır.

[1] Bk. Abdülkuddüs Bingöl, *Gelenbevî'nin Mantık Anlayışı* (İstanbul: MEB Yay., 1993).

Gottlob Frege, matematiğin temellerini araştırmış ve dile dayalı anlamın doğası hakkındaki felsefe sorunlarının içine tutkuyla dalmıştı. O, aynı zamanda bir matematikçiydi. Mantık alanında sağladığı devrim niteliğindeki ilerlemeler için sıklıkla, mantık disiplininin sistematik kurucusu, başka bir ifadeyle babası kabul edilen Aristoteles ile karşılaştırılır. Frege de pek çok disiplinin babası olarak isimlendirilir: Sembolik mantık, formel anlambilim (formel semantik), dil felsefesi ve matematik felsefesi. Çağımızda bu alanlarda kafa yoran birinin, Frege'nin felsefesi ile bir şekilde karşılaşmak zorunda olduğu söylenir. Çünkü o, yalnızca söz konusu disiplinleri tanımlamaya kadar varacak olan felsefe sorunlarını değil, onlarıları çözmek için gerekli olan metodolojiyi de daha önce bir benzerine rastlanmayan bir açıklıkla ortaya koymuştur. Bu metodolojinin modern sembolik mantık olduğu belirtilir.

4. Temel Sorunlarımız: Delâlet ve göndergenin mahiyetlerinin ne olduğu, Frege'nin gönderge teorisi ile İsmail Gelenbevi'nin delâlet teorisinin hangi unsurlardan oluştuğu, İsmail Gelenbevi'nin delâlet teorisi ile Frege'nin gönderge teorisinin karşılaştırması yapıldığında her iki teori arasında ne tür farklılıkların, benzerliklerin ve aynılıkların bulunduğu temel araştırma sorunlarımız olacaktır.

Temel Araştırma Soruları ve Hipotezler:

1. Delâlet nedir?
2. Gönderge nedir?
3. Frege'nin gönderge teorisi nedir?
4. İsmail Gelenbevi'nin delâlet teorisi nedir?
5. İsmail Gelenbevi'nin delâlet teorisi ile Frege'nin gönderge teorisinin karşılaştırması, metin kritiği yoluyla nasıl yapılır?
6. Çağdaş döneme daha yakın bir mantıkçının gönderge konusundaki yaklaşımları ve onun sonraki içerimlerinin akademik gelenek olarak duraksamış/yavaşlamış geçmişteki başka bir perspektifi (delâlet meselesini) daha iyi anlayabilmeye nasıl katkı sağlar?

Bilimsel hipotezler temel olarak çürütülebilir ve test edilebilir olmak zorundadır. Bu bağlamda beşeri ve formel bir çalışma yürüttüğümüz bu çalışmamızda bizim de hipotezlerimiz şunlar olacaktır:

7. Delâlet ile gönderge teorisi aynı şeyler değildir.

8. Delâlet ile gönderge teorileri iki farklı dil felsefesi zemininde ele alınabilirler. Öte yandan ilknin temelinde matematiksel bir görüş vardır, ikincisi ise bir mantık teorisinin temelinde yer alır.

9. Gönderge ile delâlet teorisini sentezlemek mümkündür.

Yukarıda zikrettiğimiz hipotezler bağlamında tezimizin sınırlarını kısmen de aşacak olan şu hipotezi de ileri sürebiliriz: Geleneksel mantık ile modern mantık arasında önemli oranda farklılıklar vardır. Örneğin geleneksel mantık önemli oranda Aristocu-Farabici-İbn Sinacı iken modern sembolik mantık ise önemli oranda Fregeci-Russelcıdır. Biri özcü iken diğeri değildir. Eğer analizler iyi yapılır ve sentezlemek de mümkün olursa, kavramsal ve kuramsal olarak her iki mantık paradigmasını birbirine yakınlaştırmış olacağız. Bu çerçevede geleneksel mantık, İslam bilimlerine nasıl uygulanabildiyse (usûlde), aynı şekilde modern sembolik mantığın araçları da İslam bilimlerine uygulanabilmesinin imkânı doğabilecektir. Öte yandan bu tezimizin, dil felsefesinde, hem İslam geleneğini hem de Batılı geleneği dikkate alarak yapılan ilk karşılaştırmalı mantıksal-felsefi bir çalışma olacağını düşünmekteyiz.

5.Çalışmanın Yöntemi: Mantık ilmi, kategorik olarak, saf anlamda, matematik gibi formel bir bilim, kendi içindeki felsefi sorunları felsefece tartışması, temelinde belirli bir gramer oluşturması ve yine temelindeki bazı terimleri incelemesi bakımından dil felsefesinin bir konusu olan anlam sorununu kısmen gündemine alması bakımından da beşeri bir bilimdir. İlk olarak söyleyelim ki; yöntemlerden biri olarak mantık disiplininin kendi iç yöntemlerini de kullanacağız.

Her kuramsal çerçeve kendi içinde mini bir paradigmadır. Kendine göre mantıklı varsayımları vardır. Bu tezde mantıkta iki farklı paradigmanın (Gelenbevi yoluyla Arapça geleneksel mantık ve Frege yoluyla çağdaş sembolik mantık) temellerini araştıracağız. Farklılığı ortaya çıkartacağız. Aynı zamanda bu bağlam içerisinde, dil felsefesinin önemli bir konusu olan anlamı, neredeyse orta çağdan beri hiç birbirine değmemiş olan iki farklı İslami ve Batılı (çağdaş analitik) felsefi geleneklerin sözünü ettiğimiz konudaki perspektiflerini, yaklaşımlarını ortaya dökerek sorgulayacak ve sonra felsefece değerlendirip bir karşılaştırma yapacağız.

Öte yandan Türkiye'deki mevcut literatür analiz edilecektir. Daha sonra da bu literatür çerçevesinde bizim onlardan farklı olacak olan muhtemel orijinal katkılarımızın neler olabileceğinden söz edeceğiz. Hem Gelenbevi İsmail'in delâlet konusuna yaklaşımı hem de Frege'nin gönderge konusuna yaklaşımı ayrı ayrı incelenecektir.

I. ile II. Bölümleri çağdaştan geçmişe doğru oluşturacağız. Yani I. Bölüm Frege'ye II. Bölüm de Gelenbevi'ye ayrılacaktır. Buna neden olarak, çağdaş döneme daha yakın bir mantıkçının gönderge konusundaki yaklaşımlarının ve onun sonraki içerimlerinin ortaya konularak ve onlarla, akademik gelenek olarak duraksamış/yavaşlamış başka bir perspektifi (delâlet meselesini) daha iyi anlayabilmek için I. Bölümün öncelenmesi gerektiğini düşündük. Bu çerçevede I. Bölümde Frege'nin gönderge teorisini II. Bölümde de Gelenbevi İsmail'in delâlet teorisini ele alacağız. Üçüncü Bölümde ise her ikisinin Türkiye'deki bir tartışma bağlamında karşılaştırmalı analizini yapacağız. IV. Bölümde ise Batılı yaklaşımlar çerçevesinde değerlendirme yapacağız.

Çalışmamızda kitap, makale, metinleri mantıksal analiz teknikleri, akıl yürütme ve karşılaştırma teknikleri, analiz ve sentez yöntemleri, argüman oluşturma tekniklerini kullanacağız.

B. Frege'nin Hayatı

Gottlob Frege'nin hayatı doktora tez konumuzun dışında olduğu için onun hayatı hakkında ikinci el kaynaklar üzerinden bilgi vereceğiz. Eserlerinden ise tezimizle ilgili olanlarından bahsedeceğiz:

Frege, Almanya'nın kuzeyindeki Mecklenburg-Schwerin eyaletinde, Baltık Denizi kıyısındaki Wismar liman kentinde 8 Kasım 1848 tarihinde doğdu.[2] 26 Temmuz 1925 yılında yine Almanya'daki Bad Kleinen'de hayata gözlerini yumdu.[3]

Frege'nin yaşam sürecini, Michael Beaney ve Dale Jacquette'nin birbirinden bağımsız bir şekilde hazırladıkları Frege kronolojilerini sentezleyerek aşağıdaki gibi yeniden oluşturabiliriz:

---

[2] Terrell Ward Bynum, "On The Life And Work of Gottlob Frege", *Frege Conceptual Notation and Related Articles*, Translated and Edited with a Bioghraphy and Introduction by Terrell Ward Bynum, (New York: Oxford University Press, 2002), 2; Dale Jacquette, *Frege A Philosophical Biography* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 10.

[3] Dale Jacquette, *Frege A Philosophical Biography*, XIV.

- 8 Kasım 1848'de Baltık Denizi kıyısındaki Wismar'da doğdu. Wismar, Mecklenburg-Schwerin Büyük Dükalığı'nda (Grand-Duchy of Mecklenburg-Schwerin) idi. Schwerin'de ikamet eden Mecklenburg Hanesi'nde dünyaya geldi.[4] Babası Karl Alexander özel bir kız okulunda müdür idi. Annesi Auguste Wilhelmine Sophia Bialloblotzky de orada bir öğretmendi ve sonra o da o okulun müdürü oldu.[5]

- 31 Mart 1852'de erkek ve tek kardeşi olan Casar Friedrich Arnold (ki Arnold diye meşhur olmuştur) dünyaya geldi.[6]

- 1864'te Wismar'da Gymnasium'a (lise) girdi.[7]

- 30 Kasım[8]1866'da babasını kaybetti.[9]

- 1869'da Jena Üniversitesi'ne girdi ve orada dört dönem geçirdi. Kimya, matematik ve felsefe dersleri aldı.[10]

- 1871'de Göttingen Üniversitesi'ne transfer oldu. Orada beş dönem geçirdi. Fizik, matematik ve Din felsefesi dersleri aldı.[11]

- 1873 yılı 13 Kasım'ında[12] Göttingen Üniversitesi'nden matematik (Geometri) alanında doktora derecesi aldı. Frege, doktora tez başlığı Almanca olarak *Über eine geometrische Darstellung der imaginaren gebilde in der Ebene,*[13] İngilizce çevirisiyle *On a Geometrical Representation of Imaginary*

---

4 Dale Jacquette, *Frege A Philosophical Biography*, XIII.
5 Michael Beaney, "Appendix 1: Chronology of Frege's Life and Works", *The Frege Reader*, Edit: Michael Beaney, (UK: Blackwell Publishing, 2013), 374.
6 Dale Jacquette, *Frege A Philosophical Biography*, XIII.
7 Michael Beaney, "Appendix 1: Chronology of Frege's Life and Works", 374.
8 Dale Jacquette, *Frege A Philosophical Biography*, XIII.
9 Michael Beaney, "Appendix 1: Chronology of Frege's Life and Works", 374; Dale Jacquette, *Frege A Philosophical Biography,* XIII.
10 Michael Beaney, "Appendix 1: Chronology of Frege's Life and Works", 374.
11 Michael Beaney, "Appendix 1: Chronology of Frege's Life and Works", 374.
12 Michael Beaney, "Appendix 1: Chronology of Frege's Life and Works", 374.
13 Dale Jacquette, *Frege A Philosophical Biography*, XIII.

Figures in a Plane'dir.[14] Türkçesi, *Bir Düzlemdeki İmaginatif Figürlerin Geometrik Temsili Üzerine*'dir.

- 1874 yılı16 Mayıs'ında habilitasyon (bir üniversitede öğretim üyeliğine atanabilmek için gerekli olan doktora sonrası tezi) tezini Jena'da yazdı ve savundu. Böylece matematik alanında maaşsız öğrenci-harcı ödenmiş öğretim üyesi olarak atandı. Doktora sonrası tez başlığı, Almanca olarak *Rechnungsmethoden, die sich auf eine Erweiterung des GröBenbegriffes gründen*, İngilizce olarak *Methods of Calculation Based on an Extention of the Concept of Quantity*,[15] Türkçe olarak da *Nicelik Kavramının Kaplamına Dayalı Kalkül Yöntemleri*'dir.

- 1878'de annesini kaybetti.[16] Bu tarih 2019 yılında yayınlanan Dale Jacquette'nin eserinde 16 Ocak 1898 olarak verilmiştir.[17]

- 1879'da *Begriffsschrift: eine der eith arithmetischen nachgebildete Formelsprache des reinen Denkens* (İngilizcesi: *Concept-Writing: A Formula-Language for Pure Thought Modeled on Arithmetic;* bu kitap İngilizce'ye *"Begriffsschrift*, a formula language, modeled upon that of arithmetic, for pure thought"[18] olarak da çevrilmiştir.) adlı yapıtını yayınladı.[19] Jena'daki matematik bölümüne danışmanı Ernest Abbe'nin tavsiyesiyle maaşlı pozisyonda doçent profesör olarak atandı.[20] Bu çalışmanın adını Türkçe'ye, *Kavram-Yazısı: Aritmetik Üzerinde Modellenmiş Salt Düşünce İçin Formel Bir Dil* olarak da çevirebiliriz.

---

[14] Dale Jacquette, *Frege A Philosophical Biography*, s. XIII; Michael Beaney, "Appendix 1: Chronology of Frege's Life and Works", 374.
[15] Michael Beaney, "Appendix 1: Chronology of Frege's Life and Works", 374.
[16] Michael Beaney, "Appendix 1: Chronology of Frege's Life and Works", 374.
[17] Dale Jacquette, *Frege A Philosophical Biography*, XIII.
[18] Gottlob Frege, *"Begriffsschrift*, a formula language, modeled upon that of arithmetic, for pure thought" ed. Jean van Heijenoort (USA Harvard University Press, 1967), 1.
[19] Dale Jacquette, *Frege A Philosophical Biography*, XIII.
[20] Michael Beaney, "Appendix 1: Chronology of Frege's Life and Works", 374.

- 1884'te *Die Grundlagen der Arithmetik*[21] kitabını (İngilizcesi: *Foundations of Arithmetic*[22]) yayınladı. Türkçesi, *Aritmetiğin Temelleri*'dir.

- 14 Mart 1887'de Margarete Katharina Sophia Anna Leiseberg ile evlendi.[23]

- 1891'de "Function und Begriff"i (İngilizcesi: Function and Concept, Türkçesi: Fonksiyon ve Kavram), 1892'de "Über Sinn und Bedeutung"u (İngilizcesi: On Sense and Reference, Türkçesi: Duyum ve Gönderge Üzerine) ve *Funktion und Gegenstand*'i (İngilizcesi: Function and Object, Türkçesi: Fonksiyon ve Nesne) yayınladı. 26 Mayıs 1896'da Jena'da ordentlicher Honorarprofessur (Honorary Full Professor: Onursal tam profesör) oldu.[24]

- 1896'da Bertrand Russell'dan (1872-1970), kendi çalışmalarındaki paradoksu ifade eden ve sonradan Russell paradoksu olarak anılan meşhur paradoksun yer aldığı mektubu aldı.[25]

- 1904'te eşini kaybetti.[26]

- 1911-1912'de Ludwig Wittgenstein'ın (1889-1951) ziyaretleri gerçekleşti.[27]

- 26 Temmuz 1925'te Bad Kleinen'da vefat etti.[28]

1879'da ilk kitabının yayınlanmasıyla Gottlob Frege mantıkta devrim yarattı. O, Russell, Moore (1873-1958) ve Wittgenstein ile birlikte, genellikle bu yüzyılın büyük bölümünde İngilizce konuşulan dünyaya hükmeden analitik felsefenin kurucularından biri olarak kabul edilir. Yine de O''nun eserleri yaşamı boyunca büyük ölçüde

---

21 Michael Beaney, "Appendix 1: Chronology of Frege's Life and Works", 374; Dale Jacquette, Frege A Philosophical Biography, XIII.
22 Michael Beaney, "Appendix 1: Chronology of Frege's Life and Works", 374.
23 Dale Jacquette, *Frege A Philosophical Biography*, XIII.
24 Dale Jacquette, *Frege A Philosophical Biography*, XIV.
25 Dale Jacquette, *Frege A Philosophical Biography*, XIV.
26 Dale Jacquette, *Frege A Philosophical Biography*, XIV.
27 Dale Jacquette, *Frege A Philosophical Biography*, XIV.
28 Dale Jacquette, *Frege A Philosophical Biography*, XIV.

okunmamış olarak kaldı, özellikle Husserl (1859-1938), Russell, Wittgenstein ve Carnap'ı (1891-1970) etkilese de bu durum değişmedi. Peano (1858-1932) Hilbert (1862-1943) gibi matematikçilerle mektuplaşsa da Frege'nin fikirleri her zaman anlaşılmadı veya kabul edilmedi; sadece son elli yılda onun yazılarına olan ilgi ve düşüncelerine olan ilgi gerçekten arttı. Frege'nin çalışmalarına olan ilginin son zamanlarda çiçek açması, çeşitli 'Fregeci' veya 'neo-Fregeci' görüş ve yaklaşımlara yol açtı. Bu çeşitlilik ve Frege'nin algılanan önemi, felsefesinin yorumlanması konusunda artan tartışmalara yol açtı.[29]

Frege, yayınladığı gayri resmi çalışmasıyla daha sonradan aritmetik yasalarını kanıtlamak için tanımlarını esas aldığı ve kendi mantıksalcılık sistemini (belirli revizyonlarla) kullandığı mantıkçısalcı tezinin titiz bir şekilde gösterilmesine odaklandı. Bu I. cildi 1893'te II. cildi 1903'te çıkan *Grundgesetze der Arithmetik (Aritmetiğin Temel Kanunları)* başyapıtı ile sonuçlandı. *Grundgesetze*'nin I. Cildinde, görüşlerinde bir dizi önemli değişiklik meydana geldi ve 1890'ların başında yayınladığı üç makaleye yansıdı - 'Fonksiyon ve Kavram', 'Über Sinn und Bedeutung' 'Kavram ve Nesne Üzerine'. Ve bunların üçü de artık analitik felsefenin klasikleri olarak görülüyor; ve özellikle, "Sinn" ve "Bedeutung" arasındaki ünlü ayrımını ortaya koyan ikincisi, modern dil felsefesinde muhtemelen en yaygın olarak bilinen ve en etkili eserdir.[30] İşte o makale bizim burada "On Sense and Reference" (Duyum ve Gönderge Üzerine) adlı çalışmasıdır.

C. Gelenbevi'nin Hayatı

Gelenbevi'nin hayatı doktora tez konumuzun dışında olduğu için Frege'de olduğu gibi, hayatı hakkında ikinci el kaynaklar üzerinden bilgi vereceğiz.

Kaynaklarda İsmail Gelenbevi'nin 1143 (1730) yılında Manisa'nın Kırkağaç ilçesine bağlı Gelenbe'de doğduğu belirtilir. Asıl adı İsmail'dir ama çoğunlukla Gelenbevi olarak anılmıştır. Bazen eserlerinde Şeyhzade lakabını da kullandığı görülmüştür. Tanınmış bir aileden gelmiştir. Dedesi Mahmud Efendi, babası da Mustafa Efendi'dir.

[29] Michael Beaney, *The Frege Reader,* 1.
[30] Michael Beaney, *The Frege Reader,* 5, 6.

Hem babasının hem de dedesinin ilmiyeye mensup oldukları, her ikisinin de Manisa çevresinde müderrislik ve müftülük yaptıkları belirtilmiştir.[31]

Gelenbevi, babasını küçük yaşta kaybetmiş ve bu nedenle de yaklaşık olarak onüç ondört yaşlarına kadar ciddi anlamda bir eğitim de görememiştir. Gelenbevi, doğduğu kasabada tahsile başlamıştır. Bir süre sonra İstanbul'a gitmiş ve Fatih Medresesi'ne girmiştir. Orada devrin ünlü müderrislerinden Yasincizade Osman Efendi'den Arapçayı ve nakli ilimleri, "ayaklı kütüphane" diye meşhur olmuş olan Müftizade Mehmed Emin Efendi'den de akli ilimleri okumuştur.[32]

İsmail Gelenbevi, medrese tahsilini tamamladıktan sonra 1177 (1763) yılında açılan ruûs imtihanını kazanmış ve müderrislik unvanını elde etmiştir. Daha sonraki yirmi yıl içerisinde üstlendiği resmi görevler hakkında kaynaklarda yeteri kadar bilgi bulunamamaktadır. İstanbul'un Zeyrek semtindeki evine kapanmış olduğu, günlerini daha çok mantık ve matematikle ilgili eserleri mütalaa ve telifle geçirdiği kaydedilmektedir.[33]

Ebu's-Suud Taşköprizade (Ö. 1561), Hayali (ö. 1466), Molla Fenari (1431) gibi erken dönem Osmanlı bilim insanlarının eserlerinin 16. yüzyıldan sonra da Osmanlı'da incelenmeye devam ettiğini biliyoruz. Ancak 17., 18. ve 19. yüzyıllardaki Osmanlı âlimlerinin entelektüel soy ağaçlarının izini, onlardan ziyade İranlı âlimlere kadar izleyebileceğimize dair çok büyük kanıtlar vardır. 18. yüzyılın önde gelen Osmanlı üç Türk âliminin entelektüel soyağaçları da bu bağlamda değerlendirilebilir. Bu isimler şunlardır: Ebu Said Hadimi (1701-1762), İsmail Gelenbevi (1730-1791) ve İsmail Konevi'dir (ö. 1781).[34]

18. yüzyıl Osmanlı filozofu, kelamcısı, mantıkçısı ve matematikçisi İsmail Gelenbevi'nin Khaled el-Rouayheb tarafından, Muhammed Zahid Kevseri'nin (1879-1952) *Makâlât* adlı eserine gönderme yapılarak çizilen entelektüel soy ağacı şöyledir:[35]

---

31 Şerafettin Gölcük-Metin Yurdagür, "Gelenbevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/gelenbevi, 13. Cilt, 552-555, (erişim, 20.02.2022).

32 Şerafettin Gölcük-Metin Yurdagür, "Gelenbevî", 552-555.

33 Şerafettin Gölcük-Metin Yurdagür, "Gelenbevî", 552-555.

34 Khaled el-Rouayheb, *Islamic Intellectual History In The Seveteenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 52-55.

35 Khaled el-Rouayheb, *Islamic Intellectual History In The Seveteenth Century*, 54.

İsmail Gelenbevi (1730-1791)

↓

Mehmed Emin Antâlî (1700-1797)

↓

Ahmed Kazâbâdî (ö. 1750)

↓

Tefsiri Mehmed Debbâği (ö. 1699)

↓

Ali Gürânî (ö. 1681) ve Zeyne'l-Abidin Gürânî (1656)

↓

Abdullah Cezerî (1429)

↓

Ahmed Mucali

↓

Cemaleddin Şirazi

↓

Celaleddin Devvani

D. Frege ve Gelenbevi'nin Eserleri ve Türkiye'deki Literatürün Kısa Bir Analizi

Türkiye'de Frege üzerine birtakım lisansüstü çalışmalar yapılmıştır. Biz onun gönderge teorisini ele alan çalışmaları dikkate alıyoruz. Onlar, bizim çalışmamızı doğrudan ilgilendirmektedir: Bunlar arasında, (1) Özgüç Güven'in 2012 yılında İstanbul Üniversitesi'nde tamamladığı "Kant, Bolzano ve Frege'de yargıların Temellendirilmesi ve A Priorilik Sorunu"[36] adlı doktora tezi, (2) Mustafa Yıldırım'ın 2015 yılında Gazi Üniversitesi'nde tamamladığı "Gottlob Frege'nin Dil Felsefesi Ve Mantık Anlayışı"[37] adlı doktora tezi, (3) Diler Ezgi Tarhan'ın 2020 yılında İstanbul

[36] Bk. Özgüç Güven, *Kant, Bolzano ve Frege'de Yargıların Temellendirilmesi ve A Priorilik Sorunu* (İstanbul: İstanbul Üniveristesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2012).

[37] Bk. Mustafa Yıldırım, *Gottlob Frege'nin Dil Felsefesi Ve Mantık Anlayışı* (Ankara: Gazi Üniveristesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi), 2015.

Üniversitesi'nde tamamladığı, "Husserl ve Frege'de Anlam Sorunu"[38] adlı doktora tezi sayılabilir.

Frege'nin bizim çalışmamızı ilgilendiren makalesi (On Sense and Reference) de dahil olmak üzere çeşitli eserlerinin çevirileri de yapılmıştır: "Fonksiyon ve Kavram",[39] "Kavram ve Nesne Üzerine",[40] "Anlam ve Gönderge Üzerine"[41] "Kavram Yazısı",[42] "Duyum ve Gönderge Üzerine",[43] Anlam ve Yönletim Üzerine",[44] "Duyum ve Gönderim Üzerine".[45] Biz bu çalışmamızda aynı eserin farklı çevirileri olsa bile uygun gördüğümüz çevirilerin durumuna göre bazen birini bazen de bir başkasını kullandık.

Gelenbevi'nin delâlet teorisini kısmen ele alan tek tez çalışması, (4) Abdülkuddüs Bingöl'ün (1952-2020) 1978 yılında Ankara Üniversitesi'nde hazırladığı "Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı" adlı doktora tezidir ki sonradan Kültür Bakanlığı bu çalışmayı yayınlamıştır.[46] Eserin ilk kısmında delâlet bahsi incelenmiştir. Bir de Hülya Altunya tarafından "Gelenbevi'nin İsaguci Şerhi İsimli Eseri Üzerine 'Delâlet ve Tanım Konuları Bağlamında' Bir İnceleme"[47] adlı bir makale yayınlanmıştır. Adem Evmeş'in, "Gelenbevî'nin Îsâgûcî Şerhi Üzerine" adlı çalışması *Mantık Araştırmaları Dergisi*'nde[48] yayınlanmıştır.

---

38 B.k Diler Ezgi Tarhan, *Husserl ve Frege'de Anlam Sorunu* (İstanbul: İstanbul Üniveristesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2020).

39 Bk. Gottlob Frege, "Fonksiyon ve Kavram", çev. H. Şule Elkatip, *Felsefe Tartışmaları*, 2. (1988); kitap olarak basımı için bk. *Fonksiyon ve Kavram*, çev. Mustafa Özdemir (İstanbul: Külliyat Yay., 2019).

40 Bk. Gottlob Frege, "Kavram ve Nesne Üzerine", çev. İlhan İnan, Bahadır Turan, *Felsefe Tartışmaları*, 44, (2010).

41 Gottlob Frege, "Anlam ve Gönderge Üzerine", *Semantik*, der. Mark Richard, çev. Halil Kayıkçı (Ankara: İtalik Kitapları, 2015), 55-82.

42 Kitap olarak basımı için bk. Gottlob Frege, *Kavram Yazısı*, çev. Mustafa Özdemir, (İstanbul: Külliyat Yay., 2019).

43 Bk. Gottlob Frege, "Duyum ve Gönderge Üzerine", Joseph Salemo, *Frege'ye Dair*, çev. Ayhan Dereko (Ankara: Birleşik Yay., 2011).

44 Bk. Gottlob Frege, "Anlam ve Yönletim üzerine", çev. H. Şule Elkâtip, *Felsefe Tartışmaları,* 5. Kitap, (1989).

45 Gottlob Frege,"Duyum ve Gönderim Üzerine", çev. Mustafa Özdemir, Gottlob Frege, *Fonksiyon ve Kavram*, der. ve çev. Mustafa Özdemir (İstanbul: Külliyat Yay., 2019).

46 Bk. Abdülkuddüs Bingöl, *Gelenbevî'nin Mantık Anlayışı*.

47 Bk. Hülya Altunya, "Gelenbevi'nin İsaguci Şerhi İsimli Eseri Üzerine 'Delâlet ve Tanım Konuları Bağlamında' Bir İnceleme", *Eski Yeni* (Eylül 2020), 571-598.

48 Bk. Adem Evmeş, "Gelenbevî'nin Îsâgûcî Şerhi Üzerine", *Mantık Araştırmaları Dergisi,* 2/3-4 (2020), 50-62.

Ahmet Akgündüz'ün, Said Nursi'nin (1878-1960) Gelenbevi'nin *el-Burhan*'ı üzerine yazdığı *Ta'lîkât* adlı çalışmasını Gelenbevi'nin kitabının tümünü de dahil ederek oluşturduğu bir çeviri çalışması vardır.[49]

Şimdi yukarıdaki tercüme ve makaleler dışındaki literatüre atıf yaparak tezimizin özgün değerini daha da açığa çıkartmaya çabalayalım: (1) Özgüç Güven, Frege'deki gönderge konusuna, tezinin Üçüncü Bölümünde, Anlam ve Gönderim başlığı altında yalnızca 3 sayfa ayırmıştır. Konu özel adlar ve cümleler bakımından incelenmiştir.[50] (2) Mustafa Yıldırım, doktora tezinin Üçüncü Bölümünün tümünü "Frege'nin Dil Felsefesi" başlığı altında oluşturmuştur. Bu bölümün yaklaşık yarısında Frege'de anlam, gönderim, kavram, nesne ilişkilerini incelemiştir. Yıldırım'a göre Frege, anlam ve gönderim arasındaki ayrımı, sadece matematiksel ifadelere değil, bütün dile dayalı ifadelere, yani tüm kelime ve cümlelere uygulamaya çalışmıştır. Frege'nin son halini aldığı anlam görüşünde üç ana öge vardır: İşaretler, işaretlerin gönderimi ve işaretlerin anlamı. Buna göre işaretlerin kendileri, anlamlarını ifade ederler ve böylece kendilerinin gönderimlerine işaret etmiş olurlar. İşaretleri kullanarak bir anlamı ifade edebilir ve bir gönderime de işaret etmiş oluruz. Frege, "ad" ya da "işaret" terimlerini, bir kavram veya ilişki olarak değil, "belirli bir nesne olarak kendi gönderimine sahip bir özel adın yerini alan herhangi bir ad" olarak düşünmüştür. O, aynı zamanda, birkaç sözcük veya başka işaretlerden meydana gelen tüm nesnelerin gönderimini, daha kısa olarak ifade etmek için, özel ad olarak adlandırmıştır. Frege, aynı zamanda, sözcüklerin sıradan kullanımları ile onların dolaylı kullanımları arasındaki ayrımdan bahsetmiştir. Onun kanaatine göre, sözcüklerin sıradan kullanımında, insanların hakkında konuşmak istediği şey, sözcüklerin gönderimleridir. Bir kişi, bir sözcüğün kendisi ya da onun anlamı üzerine konuşmak isterse, bu, sözcüklerin dolaylı olarak kullanımı olmuş olur. Bu durum, özellikle, bir kişinin, başka birinin sözlerini aktardığında ortaya çıkar. Bu yönüyle, tırnak işareti içine alınması gereken bir

---

[49] Bk. Ebü'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevi, *el-Burhân fî İlmi'l-Mantık ve Fenni'l-Mîzân,* çev. Ahmet Akgündüz, Bediüzzaman Said Nursi, *Ta'lîkât (Gelenbevî'nin Mantık İlmine Ait Burhân İsimli Kitâbı Üzerine), çev. ve der.* Ahmet Akgündüz (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2019). Biz bu çalışmamızda, daha ileriki dipnotta sunduğumuz Gelenbevi'nin kendi asıl metnini kullanmakla birlikte zaman zaman Gündüz'ün çevirisinden de yararlandık. Öte yandan Akgündüz, kendisinden evvel *Ta'lîkât* üzerine yapılan tercümeler hakkında bilgi vermiştir. Bk. *a.g.e.*, 16, 17.

[50] Özgüç Güven, *Kant, Bolzano ve Frege'de yargıların Temellendirilmesi ve A Priorilik Sorunu*, 164-166.

alıntının, sıradan bir gönderime dayandığını düşünemeyiz.[51] (3) Diler Ezgi Tarhan ise doktora tezinin I. Bölümünün bir kısmını, yine II. Bölümün bir kısmını Frege'de anlam ve gönderge sorununa ayırmıştır.[52] Bu tezin tümü bakımından yapılması amaçlanan şey, Husserl ve Frege'nin 'anlam' kavramı hakkındaki kanaatlerini, her iki filozofun da dil, mantık ve doğruluk hakkındaki görüşleri üzerinden karşılaştırmak olmuştur. Bu karşılaştırma esnasında, Husserl ile Frege'nin uzlaştıkları ve ayrıldıkları noktalar tarafsız bir şekilde incelenmiş ve bu, zaman zaman gönderge ve anlam üzerinden gerçekleştirilmiştir. Söz konusu iki filozof, salt birbirlerine sundukları eleştiriler bakımından değil, aksine felsefe tarihinde kendileriyle olumlu veya olumsuz etkileşim içine girdikleri tüm diğer filozof ve anlayışlarla ilgileri çerçevesinde değerlendirilmiştir. (4) Abdülkuddüs Bingöl, çalışmasının bir kısmında Gelenbevi'nin delâlet teorisini incelemiştir.[53] O, Gelenbevi'nin delâlet tanımını şu şekilde vermiştir. "Bir şeyin kendisini anlamaktan hareketle başka bir şeyi anlamanın elde edilmesidir."[54] Delâlet, sözlü (lafzî) ya da sözsüz olarak gerçekleşir. Lafız (terim-söz)-anlam ilişkisi de bu türlerden biridir. Sözlü delâlet, aklî, tabîî (doğal) ve önceden belirlenmiş (vaz'î) olarak üçe ayrılmıştır. Bu durumda sözlü delâlet, aklî anlam, tabîî (doğal) anlam ve önceden belirlenmiş anlamlarla ilişkisinde ortaya çıkmaktadır.[55]

İşte bizim tezimiz, Diler Ezgi Tarhan'ınkine benzer biçimde, Gelenbevi ve Frege'de delâlet-gönderge sorununa odaklanıp, karşılaştırmalı bir analizini yapacaktır. Biz, ondan farklı bir şekilde, "Husserl ve Frege'de anlam" gibi daha genel bir konudan ziyade daha özele inerek anlamlandırmada kurucu unsur olan gönderge ile delâlet kavramlarını Frege ve Gelenbevi'nin metinlerinden hareketle analiz edip ve Türkiye'deki ve Batı'daki tartışmalar bağlamında karşılaştırma yapacağız. Gelenbevi'nin delâlet teorisinin başlı başına doktora tezi düzeyinde çalışılmamış olduğu bilgisine sahibiz. Buna ilaveten, araştırdığımız kadarıyla Frege ile Gelenbevi arasında bir karşılaştırma çalışmasının yapıldığına dair herhangi bir kayda rastlayamadığımızı ifade etmek isteriz. Doğu-Batı özelinde karşılaştırmalı çalışmaların yapılmasının, hem akademik mirasımızın çağdaş bilimsel konulara

[51] Mustafa Yıldırım, *Gottlob Frege'nin Dil Felsefesi Ve Mantık Anlayışı*, 187-243; 187-189; 190, 191.
[52] Diler Ezgi Tarhan, *Husserl ve Frege'de Anlam Sorunu*, 14-35;156-188.
[53] Abdülkuddüs Bingöl, *Gelenbevî'nin Mantık Anlayışı*, 19-25.
[54] Abdülkuddüs Bingöl, *Gelenbevî'nin Mantık Anlayışı*, 19.
[55] Abdülkuddüs Bingöl, *Gelenbevî'nin Mantık Anlayışı*, 20-21.

katılması hem de yeni sentezlerin ortaya çıkmasına vesile olacağını düşünerek tezin, ülkemizde bu anlamda var olan boşluk ve eksiklikleri gidermeye dönük katkısının olabileceğini varsaymaktayız.

Öte yandan 2019 yılında TÜBİTAK Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Destek Grubu tarafından "1003-Öncelikli Alanlar Ar-Ge Projeleri Destekleme Programı" kapsamında **"**İslâm Medeniyeti ve Bilim Tarihi" başlıklı bir çağrı açılmıştır. Bizim bu çalışmamız, Gelenbevi'nin delâlet görüşünü çalışacak olması bakımından dolaylı olarak İslam Medeniyetinde mantık bilimi tarihine kısmi bir katkı sağlayacaktır.

Gelenbevi'nin birtakım risaleleri, içinde Sultan Abdülmecid döneminin alimlerinin çeşitli konulara dair risalelerinin de yer aldığı *Resâilü'l-imtihân* adlı çalışmada yayımlanmıştır.[56] Onun, mantık, felsefe ve münâzara ile ilgili eserleri şunlardır:

> "**1.** el-Burhân (Fî 'ilmi'l-mantık ve fenni'l-mîzân). Klasik mantık alanında XVIII. yüzyılda telif edilen nadir eserlerdendir. Burhân-ı Gelenbevî, Mizân-ı Gelenbevî, Mizânü'l-burhân veya kısaca el-Burhân olarak tanınan bu esere bizzat müellifi tarafından Hâşiyetü'l-Burhân adıyla bir hâşiye yazılmıştır. Eserin hâşiyesiyle birlikte yapılmış birkaç baskısı vardır (İstanbul 1253, 1289, 1306, 1310). el-Burhân'a Hasan Hüsnî el-Mevsılî Tenvîrü'l-Burhân (İstanbul 1307), Yûsuf Şükrü Harpûtî Nâmûsü'1-îkân (İstanbul 1274) ve Ebü'I-Fuzala Mustafa el-Kutb er-Rizevî Şerh-i Dibâce-i Burhân adıyla şerh yazmışlardır (Bingöl, Gelenbevî İsmail, s. 36; a.mlf., Gelenbevî'nin Mantık Anlayışı, s. 7). Eserin, Osmanlı devlet ve ilim adamlarından Abdünnâfi İffet Efendi tarafından Fenn-i Mantık (Terceme-i Burhân-ı Gelenbevî) adıyla yapılan şerh ve tercümesinin çeşitli baskıları bulunmaktadır (istanbul 1295, 1297, 1307). **2.** Şerh-i Îsâgûcî (Gelenbevî 'alâ Îsâgûcî). Esirüddin el-Ebherî'nin, er-Risâletü'l-esiriyye fi'l- mantık adıyla da bilinen ve klasik mantığın bazı konularını kapsayan Îsâgûcî adlı risâlesinin şerhidir (İstanbul 1275, 1283). **3.** Risâletü'l-kıyâs. Eser, Burdurlu Muhammed Râşid Efendi'nin müellif hattından istinsâh ettiği bir nüshası esas alınarak yayımlanmıştır (İstanbul 1278). **4.** Risaletü'l-imkân. Müellifi tarafından Miftâhu bâbi'l-müveccehât olarak da adlandırılan eser mantığın vücûb, imkân, imtinâ (modalite) konularını işlemektedir

[56] B.k. Şerafettin Gölcük-Metin Yurdagür, "Gelenbevî".

(İstanbul 1309). Eser bazı kaynaklarda Risale fî tahkîki'l-imkân ve'z-zarûre veya Miftâhu'l-müveccehât olarak da anılmaktadır. **5.** Hâşiye ’alâ Hâşiyeti'l-Lârî ’alâ Şerh-i Hidâyeti’l-hikme. Esirüddin el-Ebheri'nin İslam felsefesinin mantık, tabîiyyat ve ilâhiyyât gibi ana konularını ele alan ünlü eseri Hidâyetü'l-hikme’ye Kâdî Mîr Meybûdî tarafından yapılan şerhin Muslihuddîn-i Lârî'ye ait hâşiyesine yazılan yeni bir hâşiyedir (İstanbul 1270). **6.** Hâşiye ’alâ Tehzîbi'l-mantık ve'l-kelam. Teftâzânî'nin Tehzîbi'l-mantık ve'1-kelam adlı eserine Devvânî'nin yazmaya başlayıp tamamlayamadığı şerhin, Mîr Zâhid Ebü'l-Feth es-Saîdî'ye ait olan ve Tehzîb-i Mîr olarak da bilinen hâşiyesine yazılmış yeni bir haşiyedir (İstanbul 1288). **7.** Risâle fi'l- vâsıta. Bir kıyasta orta terimin belirlenmesini konu edinen eser (Millet Ktp., Ali Emîrî, nr. 4351) Resâilü'l-imtihân içinde on üçüncü sırada yayımlanmıştır**. 8.** Risâle fî ma‘ne't-taksîm. Mantıkta tarif konusunun alt başlıklarından birini teşkil eden taksîme ayrılan bu risale (Süleymaniye Ktp., Hafîd Efendi, nr. 450 ; Giresun, nr. 1065) *Resâilü'l-imtihân* içinde elli birinci eser olarak yer almıştır. **9.** *Risâletü'l*-âdâb (Risâle fî ’ilmi'l-âdâb). Araştırılan veya tartışılan bir konuda tez ve antitez arasındaki münasebeti tahlil ederek doğruyu belirleme faaliyeti esnasında tarafların uyması gereken objektif kuralların ele alındığı "âdâbü'l-bahs"e dair bir eser olup Âdâb Risâlesi veya Gelenbevi ’ale'l-âdâb olarak da anılır (İstanbul 1281). Hasan Paşazade tarafından yapılmış Fethu'l-vehhâb fî şerhi Risâleti'-âdâb adlı bir şerhi bulunan eseri (Bingöl, Gelenbevf İsmail, s. 44) Abdünnâfi İffet Efendi Tercüme-i Âdâb-ı Gelenbevî adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 1302). **10.** Ta’lîkât ’alâ hâşiyeti Mîr ’alâ Şerhi'l-Âdâb. Gelenbevî'nin en hacimli eserlerinden biri olan bu kitap, Adudüddîn el-Îcî'nin münâzara âdâbıyla ilgili Âdâbü’l-’allâme ’Adudiddîn adlı eserine Muhammed et-Tebrîzî el-Hanefî tarafından yapılan şerhe Mîr Zâhid Ebü'l-Feth es-Saîdî'nin yazdığı haşiyenin (Keşfü'z-zunûn, 1, 4ı) yeni bir hâşiyesidir (İstanbul 1234).”[57]

Gelenbevi’nin yukarıda sıraladığımız mantık, felsefe ve münâzara ile ilgili eserleri içerisinde tez başlığımızın önemli bir kısmını ilgilendiren delâlet konusunu incelediği veya kısmen değindiği ilgili eserleri ile Abdünnâfî İffet Efendi’nin (1823-1890) şerhine yönelmek durumundayız. Bunlar aşağıda tekrar sunulmuştur:

[57] Şerafettin Gölcük-Metin Yurdagür, “Gelenbevî”,

Gelenbevi'nin ilk yazdığı kitabı *el-Burhân* (*el-Burhân fî İlmi'l-Mantık ve Fenni'l-Mîzân*), klasik mantık alanında XVIII. yüzyılda telif edilen nadir eserlerdendir. *Burhân-ı Gelenbevî*[58], *Mizân-ı Gelenbevî*, *Mizânü'l-burhân* veya kısaca *el-Burhân* olarak tanınan bu esere yönelik önceden yazılmış mantık kitaplarının iyi bir özeti durumunda olduğu söylenmekle birlikte, onu Osmanlı Türkçesine çeviren Abdünnâfî İffet Efendi (1823-1890), iki cilt haline getirerek daha da geliştirmiştir.[59] Ayrıca Gelenbevi, *Burhan* kitabına kendisi bir Hâşiye (*Hâşiyetü'l-Burhân*) de yazmıştır.[60]

Bu çalışmamızda, Gelenbevi'nin görüşleri söz konusu olduğunda, üç temel eser dikkate alınmıştır:

1. *Burhân-ı Gelenbevî.*
2. *Hâşiyetü'l-Burhân.*
3. *Terceme-i Burhân-ı Gelenbevî (Fenn-i Mantık).*

Bunların dışında yazarın şu eserlerini, delâlet konusuna ya oldukça az değinildiği ya da hiç değinilmediği için onları kaynak olarak bir iki yerde kullandık: Gelenbevi'nin *Hâşiye álâ Tehzîbi'l-Mantık ve'l-Kelam* isimli eseri, mantık ve kelamın özelliklerinden bahsederek bu iki disiplin arasında bir karşılaştırma yapmaktadır. Eserin esas konusu, mantık ilminin çeşitli problemleriyle, kelamcıların varlık ve bilgi teorileridir. Gelenbevi'nin bu eseri, Teftazânî'nin (ö. 1389 M) *Tehzîbu'l-Mantık ve'l-Kelam* adlı kısa bir eserine dayanmaktadır. Devvânî (ö. 1501), bu esere şerh yapmıştır. Ebu'l-Feth el-Mîrî (ö. 1543) buna *Tehzîb-i Mîrî* adıyla bir Hâşiye yazmıştır. Gelenbevi ise bu Hâşiyeye Hâşiye yazmıştır.[61] Gelenbevi'nin bu eserinin bazen *Hâşiye 'alâ Tehzîbi'l-mantık ve'l-kelam*, bazen de *Gelenbevî 'alâ mîri't-Tehzîb mine'l-Mantık ve'l-Kelam*

---

[58] Eser, Gelenbevi'nin kendi hâşiyesiyle birlikte basılmıştır: Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevi, *Burhân-ı Gelenbevî,* (İstanbul: Dersaâdet: Matbaa-i Osmaniye, 1310), 1-56. 56'dan sonrası Gelenbevi'nin kendi hâşiyesidir: 57-104 arası. Biz her iki eserin son baskısını dikkate aldık. Ayrıca bk. https://anadolutudam.anadolu.edu.tr/videolar/gelenbevi-ismail-efendi (erişim:12.03.2022).

[59] Bk. Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî*, çev. İbrahim Çapak, Mesud Öğmen, Abdullah Demir (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 141, 2019). Gelenbevi'nin söz konusu kitabının (ki o bizim çalışmamız için en temel kitaptır) diğer şerhleri şunlardır: Hasan Hüsnî el-Mevsılî, *Tenvîrü'l-Burhân* (İstanbul 1307); Yûsuf Şükrü Harpûtî, *Nâmûsü'1-îkân* (İstanbul 1274). Mehmet Ali Ayni'nin belirttiğine göre Ebü'I-Fuzala Mustafa el-Kutb er-Rizevî'nin de *Şerh-i Dibâce-i Burhân* adlı bir eseri varmış, bk. Mehmet Ali Ayni, "Türk Mantıkçıları", *Dârü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Dergisi* (1928).

[60] Ebü'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevi, *Hâşiyetü'l-Burhân* (Dersaâdet: Matbaa-i Osmaniye, 1310), şu eserin içinde: Ebü'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevi, *Burhân-ı Gelenbevî* (İstanbul: Dersaâdet: Matbaa-i Osmaniye (1310). Biz her iki eserin son baskısını dikkate aldık.

[61] Ahmet Akgüç, *İsmail Gelenbevi'de Varlık Düşüncesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2006), XVII, XVIII.

adıyla zikredildiğini tesbit ettik. Ancak eser, her ne kadar varlık, bilgi, mantık, kelam ilşkilerine odaklansa da delâlet konusunu ayrıca incelememiştir. Cadullah Bessam Salih'in tahkik ettiği *Gelenbevî fî ilmi'l-mantık alâ metni Îsâgûcî*[62] adlı eser de Ebherî'nin *İsagoci*'si üzerine hazırlanmış bir çalışmadır. Eserde, bir yerde, delâlet konusu, kısa bir paragraf olarak geçmiştir. O nedenle temel kaynaklarımızdan değildir. Gelenbevi'nin *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti'l-Lârî 'alâ Şerh-i Hidâyeti'l-hikme*[63] adlı eseri de mantık konularına dolaylı olarak değinmiş ve delâlet bahsi geçmemiştir. Yukarıda da zikredildiği gibi onun bu eseri, Esirüddin el-Ebheri'nin İslam felsefesinin mantık, tabîiyyat ve ilâhiyyât gibi ana konularını ele alan ünlü eseri *Hidâyetü'l-hikme*'ye Kâdî Mîr Meybûdî tarafından yapılan şerhin Muslihuddîn-i Lârî'ye ait hâşiyesine yazılan yeni bir hâşiyedir.

Daha ileriki kısımlarda belirteceğimiz gibi Frege, 1891 yılında duyum ve gönderge arasındaki ayrıma ilişkin ilk makalesini yayınlamıştır. Makalenin başlığı, "Fonksiyon ve Kavram"dır.[64] Gönderge konusunda ikinci ve asıl görüşlerinin yer aldığı makalesini ise 1892 yılında yayınlamıştır. "On Sense and Reference" ismiyle yayınlanan bu ikinci makalede, daha önceden birinci makaleye yönelik çeşitli çevrelerden yapılan eleştirileri yanıtlamıştır.[65]

Öte yandan Frege'nin özdeşlik teorisi, yine kendi gönderge anlayışının doğmasına neden olmuştur. Onun özdeşlik hakkındaki görüşü evrilerek dönüşmüş ve bu dönüşüm de "gönderge" ile "duyum" kavramlarının karşılıklı olarak yorumlanmasına neden olmuştur. O, özdeşlikle ilgili ilk görüşünü *Begriffsschrift* (Kavram Yazısı) adlı eserinde ortaya koymuş, dil felsefesinde klasikleşmiş olan ve hatta dil felsefesinin başlangıcı olarak kabul edilen[66] yukarıda zikrettiğimiz "On Sense and Reference" adlı makalesinde ise kendi ilk görüşünü eleştirmiş ve orada, özdeşlik konusunda ikinci görüşünü açıklamıştır. İşte bu eseri, gönderge konusunu incelediği tek eseridir

---

62 Bk. Ebü'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevi, *Gelenbevî fî İlmi'l-Mantık alâ Metni Îsâgûcî*, tahkik Cadullah Bessam Salih (Amman : Dârü'n-Nûr, 2016).

63 Ebü'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevi, *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti'l-Lârî 'alâ Şerh-i Hidâyeti'l-Hikme* (İstanbul: 1270).

64 Gottlob Frege,'Funktion und Begriff', Vortrag, gehalten in der Sitzung vom 9. der Jenaischen Gesellschaft für Medizin und Naturwissenschaft (Jena: Hermann Pohle), Januar 1891; bu eser Türkçe'ye çevrilmiştir: Gottlob Frege, *Fonksiyon ve Kavram*.

65 Anthony Kenny, *Frege: An Introduction to the Founder of Modern Analytic Philosophy,* (United States of America: Blackwell Publishers, 2000), 126.

66 Joseph Salerno, *Frege'ye Dair*, çev. Ayhan Dereko, (Ankara: Birleşik Yay., 2011), 21.

diyebiliriz. O nedenle "On Sense and Reference" adlı makalesi temel inceleme nesnemizdir.

Şimdi tez başlığımızda yer alan teori sözcüğü ile neyi kastettiğimizi açıklayalım.

E. Teori Nedir?

Tezimizin başlığında yer alan "teori" sözcüğünü hangi anlamda kullandığımızı açıklanmanın yerinde olacağını düşünüyoruz. MEB'in İngilizce sözlüğünde "theory", "kuram, teori, nazariye" anlamında, "theorist/theoretician", "kuramcı, nazariyatçı, bir konunun sırf teorisi ile uğraşan kimse" anlamında, "theoritic(al)" ise, "kuramsal, nazari, teorik" anlamında kullanılmaktadır.[67] Felsefe literatüründe daha çok kuram sözcüğü ile karşılanan teori sözcüğü, artık, Türkçe'de kuram ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Öte yandan kuram sözcüğü felsefe sözlüklerinde bazen çok genel bir alanı kuşatacak şekilde, bazen de özel bir alanı ifade edecek şekilde açıklanmıştır. Biz özel alanla ilgili açıklamayı dikkate alacağız.

Ahmet Cevizci'nin (1959-2014) *Felsefe Sözlüğü*'nde kuram, "Bütünsel bir bilgi sistemi içinde, konusunun bir bölümüne ya da tamamına ilişkin olarak açık ve sistematik bir görüş ortaya koyan soyut, genel ve açıklayıcı ilke"[68] olarak ifade edilmekle birlikte etimolojik olarak Eski Yunanca'daki theoria kökünden gelmiştir. Theoria (teori) (seyretme, temaşa, görülmeye değer olanı görme) ise, "gerek kuramsal araştırma ya da kuram gerekse derin düşünme ya da derin derin düşünme"[69] anlamlarına gelmektedir.

Bu çalışmamızda "Frege'nin gönderge teorisi ile Gelenbevi İsmail'in delâlet teorisi" derken her iki filozofun mantık ve dil felsefesi alanlarına tekabül eden söz konusu kavramlarla ilgili fikirlerinin yine onlar tarafından sistematik ve ilkelere dayalı olarak ortaya konduğunu iddia etmekteyiz ve işte teori sözcüğünü de bu anlamda kullanmaktayız.

---

67 Hâmit Atalay, *İngilizce-Tükçe Sözlük* (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları:714, 1999), 3359.

68 Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, (Ankara: Ekin yay., 1996), 326.

69 A. Baki Güçlü, Erkan Uzun, Serkan Uzun, Ümit Hüsrev Yolsal, *Sarp Erk Ulaş Felsefe Sözlüğü*, "Theoria" (Ankara: Bilim ve Sanat yay., 2002), 1419.

BİRİNCİ BÖLÜM

FREGE'NİN GÖNDERGE TEORİSİ

A. Frege'nin Felsefesinin ve Mantığının Karakteristiği

Frege, felsefi soruların içine tutkuyla dalmış bir matematikçiydi. Bu yöndeki çalışmalarıyla, çoğu disiplinin kurucusu kabul edilmiştir. Bunlar, sembolik mantık, formel anlambilim, dil felsefesi ve matematik felsefesidir. Öte yandan yine o bu disiplinleri tanımlamaya kadar varan felsefi sorunların çözümünde yine modern mantığı kullanmıştır. Modern mantık onun en çok değer verilen icadı olarak bilinmektedir.[70]

Kimilerine göre Frege, analitik felsefenin büyük babasıdır; yani analitik felsefenin kurucusudur. H. Bülent Gözkan, Micheal Dummett'a yaptığı referansla, Frege'yi analitik felsefenin kurucusu olarak nitelendirilmesinin nedeninin, daha çok, Wittgenstein üzerindeki etkisinden ve *Aritmetiğin Temelleri* adlı kitabı ile "Duyum ve Gönderge Üzerine" adlı makalesinden kaynaklandığını belirtir.[71]

Ayhan Çitil'e dayandırarak söylersek, Kantçı metafiziğin eleştirisinden hareket ederek dilin ve dilin mantığının felsefenin odağına yerleşme süreci, analitik felsefenin ortaya çıktığı süreç olarak kabul edilebilir. Bir yönüyle, Kant'ın eleştirileri üzerinden bir tür metafizik elemesi yapıldıktan sonra, ortaya çıkan yeni durum, analitik felsefenin gelişimi açısından belirleyici olmuştur.[72]

Kant'ın iddia ettiği şekliyle metafiziğin elenmesi şudur: Bilindiği gibi Kant kendi transandantal felsefesinde metafiziğin imkanını sorgulamış ve kurgusal metafiziği kıyasıya eleştirmiştir. Kant'ın eleştirilerinden sonra ruhun ölümsüz bir cevher olup olmadığı, Tanrı'nın bir ispatının olup olmayacağı tartışılmıştır. Öte yandan evrenin genel vasıfları hakkındaki akıl yürütmelerin bir tür yanılsama içerdiği genel olarak kabul görmüştür. Ama aynı zamanda Kant, aklın sınırları çerçevesinde bir tür metafiziğin mümkün olduğunu da düşünüyordu. Yani Kantçı metafiziğin odağında

---

[70] Joseph Salerno, *Frege'ye Dair*, 13.

[71] H. Bülent Gözkan, "Frege ve Aritmetiğin Temelleri", Gottlob Frege, *Aritmetiğin Temelleri*, çev. H. Bülent Gözkan (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 19.

[72] Ayhan Çitil, *Çağdaş Felsefe I*, editör: Semiha Akıncı (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayını No: 2446, 2012), 27, 33.

onun sentetik a priori olarak adlandırdığı hükümler yer alıyordu. Kant'a göre matematiğin yargıları ("3 ile 5'in toplamı 8'dir." veya "Bir üçgenin iç açılarının toplamı 180 derecedir." gibi), ve kuramsal fiziğin temelinde yer alan hükümler ("Tüm olaylar bir nedene göre gerçekleşir." gibi), evrensel zorunluluğa ve nesnel geçerliliğe sahip sentetik a priori yargılardı.[73]

Matematiğin sentetik a priori yargılara dayandığı düşüncesi çeşitli açılardan eleştirilmiştir. Kantçı eleştirinin başka bir yönü, aritmetiğin önermelerinin analitik a priori olduğunun gösterilmesini içermektedir. Bu önemli adımın atılması, yani analitik a priori olduğunun gösterilmesi ve bir bakıma aritmetiğin dilsel-mantıksal olana indirgenmesi sürecinde en önemli katkı, hiç şüphesiz Gottlob Frege'den gelmiştir.[74] O, çalışmalarına bir matematikçi olarak başlayan ve matematiğin temellerine yönelen araştırmalarıyla felsefeye yeni bir anlayış getirmiştir. Matematiğe daha sağlam temeller bulma çabasının ardındaki ana neden, aritmetiğin kavramlarının saf mantıksal kavramlar aracılığı ile tanımlanabileceği ve aritmetiğin yasalarının da sadece mantık yasalarından türetilebileceği görüşü idi. Bunu başka bir şekilde söylersek sayı kavramının, sezgi (intuition/görü) zemininden kopartılarak sadece mantık temelinde yalnızca kavramsal olarak tanımlanabileceğini ortaya koymaktı. Sayı'yı görü/sezgi zemininden koparmak demek, onu, Kant'ın perpektifindeki hem a posteriori görü hem de a priori görü zemininden koparmak demektir. Frege'nin bu çabasının başarıya ulaşması ise şu anlama gelecekti: Aritmetiği sentetik a priori bir bilim olarak tanımlayan Kant'ın aksine, aritmetiğin yasalarının analitik olduğu ve sayının sadece a priori bir nesne değil, aynı zamanda mantıksal bir nesne olduğu idi.[75]

Esasen Frege, önemli matematiksel kavramların genellikle tanımlanmadan ve temel yasaların ispatlanmadan bırakıldığını görmüştü. Bu yönüyle ömrü boyunca bir biçimde, (a) aritmetiğin kavramlarını (sıralı dizi, sayı, büyüklük gibi) açıklığa kavuşturmaya (b) aritmetiğin üzerinde yükseldiği temel varsayımları açık ve belirgin hale getirmeye (c) geri kalan bütün matematiksel doğrulukları türetip kanıtlamaya yarayacak kesin ve kusursuz bir ispat kavramı geliştirmeye çalıştı. Frege'nin günümüzde mantıksalçılık (logicism) olarak bilinen öğretisi/programı, artimetiğin

[73] Ayhan Çitil, *Çağdaş Felsefe I*, 27.
[74] Ayhan Çitil, *Çağdaş Felsefe I*, 33.
[75] H. Bülent Gözkan, "Frege ve Aritmetiğin Temelleri", 19.

mantığa indirgenebilir olduğunu iddia ediyordu: Aritmetiğin kavramları saf mantıksal terimler cinsinden tanımlanabilir ve aritmetiğin temel yasaları da sadece mantığın yasaları kullanılarak ispatlanabilirdir.[76] Onun bu görüşleri şu iki iddianın doğmasına neden oldu: (1) Tüm aritmetiksel nesneler, aslında mantıksal nesnelerdir. (2) Tüm aritmetiksel doğrular, aslında mantıksal doğrulardır.[77]

Bunu örnekle açıklayalım: "Üç sayısı, Frege'ye göre, içinde üç öğesi bulunan tüm kümelerin kümesidir. Diğer yandan "5+7=12" türünde doğru bir matematiksel eşitlik ifade eden bir tümce de, tamamen mantık dilinde ifade edilebilir. Kısacası aritmetik aslında mantıktır. İşte Frege'nin bu kuramını savunmak için geliştirdiği mantık dili, günümüzde artık felsefeden koparak bir bilim dalı haline gelmiş olan Yüklemler Mantığı'nın kurulmasını da sağlamıştır… Frege'ye göre aritmetiğin temeli olan mantık aynı zamanda Almanca ya da Türkçe gibi doğal dillerin de temelinde bulunur. Örneğin basit özne yüklem biçimindeki bir tümcenin çözümlemesi, matematik dilinde her neyse, doğal dilde de aynıdır. Kısacası mantık hem formel hem de doğal dillerin temelini oluşturur."[78]

Frege, modern matematiksel mantığın kurucusu olarak kabul edilmişse, bu kabul, doğrudan, onun herhangi bir selefi olmaksızın 1879'daki *Begriffsschrift* adlı eserinde yukarıda söz ettiğimiz klasik niceleme (yüklemler) mantığını yaratmasına göndermede bulunulmuş anlamına gelir. *Begriffsschrift* yaklaşımının matematiksel çıktısı, temel önermelerin konu ve yüklem olarak geleneksel analizi yerine Frege'nin bir önermenin fonksiyon ve argümanlara yönelik genel analizini ortaya koymasına ve bunun bir cümlenin bağlı değişkenlere ve niceleyicilere başvurarak genelliğinin ve tikelliğinin (varlık cümlelerinin) yorumlanmasında kullanılmasına dayanıyordu. Frege, niceleme mantığından önce ele aldığı klasik önermesel mantık için, olumsuzlama ve koşulluluya göre tutarlı ve tam (bağımsız olmamasına rağmen) bir aksiyom sistemi verdi; bunu başka diğer şeylere, eşdeğerliklere işaret ederek yaptı. Aynı zamanda öteki bağlaçları

[76] Joseph Salerno, *Frege'ye Dair*, 14.
[77] İlhan İnan, *Dil Felsefesi*, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayını No: 1615, 2012), 39.
[78] İlhan İnan, *Dil Felsefesi*, 39.

da kullandı. Bunu, bağlantı ve (henüz yeterince kesin olmayan) yerine koyma kurallarıyla ters düşmeyerek başardı.[79]

Niceleme mantığında Frege kendisini tümel niceleme ile (ki olumsuzlama ile birlikte tikel ifadelere izin verir) sınırlandırdı. O, bir niceleyicinin değişkenlik etki alanı ile ilgili kesin kavramları, bir niceleyicinin kapsamı ve nicelenmiş değişkenle ilgili kavramları ele almaya girişti.[80]

Bir görüşe göre Frege, Aristoteles'ten bu yana en büyük mantıkçıdır.[81] Bir görüşe göre de "Frege'nin mantığı Aristoteles'in mantığını tahtından etmiştir."[82] Ama Frege'nin kendi döneminde matematik toplumu üzerinde bir etkisinin de olmadığı kaba bir gerçek olarak ortadadır. Bazıları onun ihmal edildiğini iddia etse bile sonuçta yine de bu böyledir. Frege'nin çalışmalarının derinliği ve öncü karakteri, paradoksal bir biçimde onun mantıksalçılık programının 1902'de Russell-Zermelo antimosi nedeniyle çökmesinden sonra kabul edilmiştir.[83] Zaten yaşarken fikirlerinin değeri anlaşılmamıştı. Onun yazılarındaki altın, 1960'larda keşfedildi ve geniş bir alana yayıldı.[84]

Russell, Frege'nin 30 yıl boyunca çalışıp kurduğu küme teorisinde tespit ettiği bir paradoksu, ona bir mektupla bildirdi. Söz konusu paradoks Frege'yi, matematiği mantığın bir dalı kabul eden görüşünden vaz geçirmeye yetti.[85] Paradoks şu idi: Frege'nin belirtmiş olduğu, *tanımlanabilir bir küme daima bir bütünlük oluşturur* aksiyomunu dikkate alırsak, şöyle bir örnekten hareket edebiliriz: Bütün siyah kedilerin kümesi, elemanları siyah kediler oluşturan bir bütünlüktür. Tanımlanabilir bazı kümeler kendi kendini içerirler. Bu çerçevede kedi-olmayanların kümesi, elemanları olan bir bütünlüktür ve kendisi, 'bir kedi olmayan' olmuş olan bu küme, kedi olmayanların kümesinde içerilen elemanlardan biridir. Şimdi bir C kümesi düşünelim. Bu küme, kendi kendisinin elemanı olmayan kümelerin kümesi olsun. Şimdi bir soru oluşturalım: C kendi kendisinin bir elemanı mıdır? Farz edelim ki

---

79 Christian Thiel, "Gottlob Frege and the Interplay between Logic and Mathematics", *The Development of Modern Logic*, editör: Leila Haaparanta, (Oxford: Oxford University Press, 2009), 197.
80 Christian Thiel, "Gottlob Frege and the Interplay between Logic and Mathematics", 197.
81 Christian Thiel, "Gottlob Frege and the Interplay between Logic and Mathematics", 196.
82 Joseph Salerno, *Frege'ye Dair*, 16.
83 Christian Thiel, "Gottlob Frege and the Interplay between Logic and Mathematics", 196.
84 Joseph Salerno, *Frege'ye Dair*, 19.
85 Joseph Salerno, *Frege'ye Dair*, 15.

elemanı değil. O halde C, kendi kendisini içermeyen bir kümedir. Ama böyle bir durumda C kendi kendisini içermiş olur. Çünkü o, kendi kendisini içermeyen bütün kümelerin kümesidir. Dolayısıyla, eğer C kendi kendisini içermiyorsa, C kendi kendisini içerir, olur. Buna rağmen yine de C kendi kendisini içerir, olsun. Ama böyle bir durumda C, kendi kendisini içermeyen bütün kümelerin kümesinin bir elemanı olamaz. Dolayısıyla, eğer C kendi kendisini içeriyorsa, C kendi kendisini içermez, olur. Tüm bunlardan çıkan sonuç, C kendi kendisini içerir, ancak ve ancak, eğer C kendi kendisini içermez ise, olur. Bu, kendi kendisiyle çelişiktir. Dolayısıyla C ile ifade edilen tanımlanabilir bu küme, elemanlarından kurulu bir bütünlük oluşturmaz. Elemanlarından kurulu böyle bir özel küme imkânsızdır. O zaman ilk başta ifade edilen aksiyom yanlıştır.[86]

H. Bülent Gözkan, Micheal Dummett'a yaptığı referansla onun şu kanaatini aktarır: Aristoleteles örneğinde olduğu gibi, dilsel sorular sorup dilsel cevaplar veren birçok filozof olmasına karşılık, Frege, dilsel olmayan bir soru sorup, ona dilsel bir yanıt veren ilk filozoftur.[87]

Öte yandan, yukarıda geçtiği gibi, sistematik semantik teorinin ilk olarak Frege ile başladığı da söylenmektedir. Frege'nin semantik teorisiyle ilgili büyük sofistike tartışmalara rağmen o, gönderim ifadeleriyle ilgili terimler kategorisini, teorisinin kalbine yerleştirmekten memnundu. Bu yönüyle Frege'nin, doğal dilin bir kısmı için sistematik bir anlam teorisi formüle eden ilk kişi olduğunu söyleyebiliriz. Burada sistematiklikten kasıt, kompleks ifadelerin delâletlerinin onların (özellikle de cümlelerin) parçalarının delâletine bağlı olduğunun nasıl açıklanacağının belirlenmesidir. Beklenildiği gibi, Frege'nin matematiğin temellerini araştıran daha geniş amaçları göz önüne alındığında, onu ilgilendiren kısım olan doğal dillerin karakteristik özelliklerinin pek çoğundan muaf tutulmalıdır. Bu muafiyet özellikle, 'ben', 'şimdi', 'burada' gibi kişi anlatımlı ifadelerden (indexical) oluşmaktadır. Ama Frege, kendi araçlarının bu tür araçlara nasıl yüklenebileceği konusunda da önerilerde bulunmuştur.[88]

---

86 Joseph Salerno, *Frege'ye Dair*, 14, 15.

87 H. Bülent Gözkan, "Frege ve Aritmetiğin Temelleri", 17.

88 Gareth Evans, *The Varieties of Reference*, ed. John McDowell, (New York Clarendon Press, 1982), 3, 7.

Frege'nin yaşadığı dönem, XIX. yüzyıl ile XX. yüzyılda gerçekleşmiştir. "Duyum ve Gönderge" adlı makalesini 1892 yılında yayınladığını göz önünde tutarak sistematik anlamda dil felsefesi XIX. asrın sonlarında başlamıştır diyebiliriz. Ama aynı zamanda o, XX. yüzyıl felsefesinin en önemli filozoflarından olup onun, her hâlükârda dil felsefesini başlattığı kabul edilir. Üstelik o, dil felsefesini ilk felsefeyle özdeş saymıştır. Ona göre dil felsefesi ontolojiden de epistemolojiden de önce gelir. Bu yönüyle felsefede devrim yaptığı söylenir.[89]

Coğrafyaları dikkate alarak modern dil felsefesinin iki farklı ülkede; ama aşağı yukarı yakın yıllarda ortaya çıktığını kabul edebiliriz: XIX. yüzyılın sonunda Almanya'da Frege ve XX. yüzyılın başında İngiltere'de Moore ve Russell, bu felsefenin öncüleridir. Rudolf Carnap, W. O. Quine (1908-2000) ise dil felsefesinin önemli temsilcilerindendir.[90]

Zeki Özcan dil felsefesinin Frege tarafından belirlenen dört temel ilkesi olduğunu belirtmiştir:

1. Metinlilik (contextualite): Bu ilkeye göre sentetik cümleler mantıksal analizin ayrıcalıklı dilsel birimidir. Anlamın temel birliği kelime değil; cümledir. Kelimelerin cümleler dışında kendi başlarına anlamları yoktur. Kelimeler anlamlarını sadece cümleler bağlamında kazanır. Anlam, bileşenlerinden oluşur. Bir önermenin doğruluk değeri, kendisini oluşturan bölümlerin yani kelimelerin, anlamlı olmalarına bağlıdır. Anlam teorisi, cümlelerin anlamına ilişkin bir teori olmalıdır.

2. Gerçekşartlılık (Vericonditionnalite): Açıklayıcı yani sentetik bir cümle doğruluk şartlarıyla özdeştir. Bir önermenin anlamını kavramak, doğru olması için yerine getirmesi gereken şartları bilmektir. "Hava güzeldir." veya "Kar beyazdır." gibi cümlelerin anlamını belirlemek, hangi şartlarda doğru olduklarını söylemektir. Gerçekşartlılık sayesinde anlam objektif bir özellik taşır; sübjektif tasavvurlarımıza ya da psikolojimize göre değişmez. Bir cümlenin söylediği şey, kognitif, objektif bir içeriktir; bir düşüncedir. Sonuç olarak doğru cümleyle objektif bir dünyaya dair objektif bir bilgiyi ifade ederiz ve cümlelerimizin bizden bağımsız doğruluk şartları vardır.

---

89 Zeki Özcan, *Dil Felsefesi I* (Bursa: Sentez Yayıncılık, 2014), 19.
90 Zeki Özcan, *Dil Felsefesi I*, 19.

3. Bileşimsellik (Compositionnalite): Bileşik bir sözce bölümlerden yani cümlelerden oluşur. Bu bileşik sözcenin anlamı, bir fonksiyondur yani kendini oluşturan cümlelerin anlamına bağlıdır. Diğer deyişle her karmaşık ifadenin semantik değeri (anlamı veya referansı) ögelerinin semantik değerlerinin fonksiyonudur. Bir önermenin referansı değişmez. Bileşik bir sözcede cümleler birbirine sözdizim kurallarına uygun olarak bağlanır. Bileşimsellik ilkesi, çağdaş semantik araştırmaların da en önemli bölümünü oluşturur.

4. Psikolojizmin Reddi: Psikolojizm, bazı hakikatlerin ve bazı ilkelerin objektif ve normatif özelliğini zihindeki doğal kaynaklarıyla birbirine karıştırır; objektif olanı sübjektif olana indirger; düşünce içeriklerini tasavvur içeriklerinden ibaret sayar; kelimelerin anlamını fikirlerin zihindeki varlığına dayandırır. Oysa imgeler, tasavvurla ya da diğer zihinsel durumlar, ifadelerin anlamları değildir. Çünkü zihinde bulunan ve zihnin işlerken kullandığı kavramlar, sübjektifdir. Oysa anlam gerçekte objektiftir. Anlamın objektifliğini sağlayan şey, göndergedir. Anlam göndergeden dolayı doğru ya da yanlıştır. Bu nedenle psikolojik düşünceler anlam teorisinde yer almaz.[91]

Frege'nin felsefedeki önemini Arda Denkel'in (1949-2000) aşağıdaki paragrafıyla vurgulayarak bitirelim:

> "Çağımızın üretken ve özgün felsefe akımlarını en çok etkileyen 18. yy. Alman düşünürlerinin başına Kant'ı koymak nasıl doğalsa, benzer ölçüde bir etkide yapan 19. Alman filozoflarının en önde gelenleri arasında Gottlob Frege'yi (1848-1925) saymak da öylesine doğaldır. Yaşamının üçte birini yüzyılımız içinde geçirmiş olan bu filozof, önemli yapıtlarının çoğunu geçen yüzyılın son iki on yılı içinde vermiştir. Frege, Descartes'ı andıran bir biçimde, kendisinden sonra gelen felsefi düşüncenin "paradigmasını" değiştirmiştir. Descartes'ın bilgi sorununu odağa getirişi gibi, o da dili ve anlamı odağa yerleştirmiş, bütün öbür sorunlara bu odak üzerinden yaklaşma eğilimine önayak olmuş. 20. y.y'ın sonlarında bu eğilim giderek bırakılıyor olsa da, Frege'nin özgün kuramları, uygulandıkları alanlar için

[91] Zeki Özcan, *Dil Felsefesi I*, 21, 22.

ya bir çıkış noktası, ya da temel bir eleştiri konusu olmak niteliklerini halen sürdürüyorlar."[92]

B. Duyum ve Gönderge Sözcüklerinin Etimolojik Kökeni

Türkçe felsefe literatüründe kullanılan "duyum" sözcüğünün felsefede kullanımı bakımından etimolojik kökeni, Almanca'ya dayanır. Frege, "Uber Sinn und Bedeutung"[93] adlı eserinde, bu sözcük için "Sinn" karşılığını kullanmıştır. Sinn, İngilizce'ye başlangıçta "meaning" (anlam) olarak çevrilmiş, bir müddet tartışıldıktan sonra da "sense" kelimesinde mutabık kalınmıştır.[94] Alman Dili ve Edebiyatı uzmanı olan Mustafa Özdemir Sinn sözcüğünü "duyum" olarak Türkçe'ye çevirmiştir.[95] Almanca sözlükte kendi başına "sinn", "hâsse, duygu" manalarına gelmekte, "bedeutung" ile kullanıldığında ise "mana, anlam, medlul, meal, ruh, mefhum, kavram"[96] manasına gelmektedir. İngilizce sözlükte "sense" isim olarak, "duyum, ihsas, duyu organlarımız yoluyla beden alanı ya da dış çevreden toplanan uyarıcı", fiil olarak da "sezmek, hissetmek, farketmek, haberdar olmak"[97] manalarına gelmektedir.

Ayhan Dereko'ya göre "Frege'nin anlam kuramı bağlamında 'Sinn', 'anlam' değil bir 'anlam kategorisidir' ve bu sözcüğü karşılamak için 'anlam'ı kullanmak asla uygun değildir." Ama o, bu işler için özel teknik terimlerin hasredilmesinin zorunluluk olduğunu düşünerek "duyum" sözcüğünü tercih ettiğini belirtmiştir.[98] Gerek İngilizce'de "sense" olarak kullanılmasından, gerek Mustafa Özdemir'in "duyum" olarak çevirmesinden, gerekse Ayhan Dereko'nun "duyum"u tercih gerekçesinden ötürü ve sözlüklerden yola çıkarak, bu sözcüğün "duyum" olarak Türkçe'de kullanılması gerektiğini düşünmekteyiz.

Asıl konumuzun bir parçası olan "gönderge" sözcüğünün etimolojik kökeni, Almanca'daki "bedeutung" sözcüğüdür. Mustafa Özdemir onu "gönderim" olarak

---

92 Arda Denkel, "Frege'nin Dil Felsefesi: Ana Çizgiler", *Felsefe Tartışmaları* (5. Kitap): 24-46, (1989), 24.

93 Gottlob Frege, "Uber Sinn und Bedeutung", *Zeitschrift für Philosophie und Philosophiche Kritik*, 1892, 25-50.

94 Ayhan Dereko, "Çevirenin Önsözü", Joseph Salerno, *Frege'ye Dair*, 8.

95 Gottlob Frege, *Fonksiyon ve Kavram*, 49.

96 Von Karl Steuerwald, *Deutsch-Türkisches Wörterbuch (Almanca-Türkçe Sözlük)* (Germany: Otto Harrossowitz Wiesdaben 1974), 495.

97 Hâmit Atalay, *İngilizce-Tükçe Sözlük*, 3039, 3040.

98 Ayhan Dereko, "Çevirenin Önsözü", 8.

çevirmiştir.[99] İngilizce'ye "reference" olarak tercüme edilen bu sözcük, Ayhan Dereko tarafından dilimize Frege'nin yaklaşımı söz konusu olduğunda, "gönderge" olarak çevrilmiştir.[100] Ondan önce Nur Yeliz Gülcan, "Dil Felsefesinde Gönderge Sorunu" adlı makalesinde "reference" teriminin Türkçe'ye "gönderge", "gönderme" ve "yönletim" olarak çevrildiğini belirterek, "reference" sözcüğünün karşılığını "gönderge" olarak kullanacağını belirtmiştir.[101]

Almanca sözlükte "bedeutung"un kökeni olan "bedeut'en", "manasına gelmek, delâlet etmek, ifade etmek, demek"[102] anlamlarına gelmekte, İngilizce sözlükte "reference" isim olarak, "havale etme/edilme, başvurma, müracaat etme, danışma", fiil olarak da "kaynakça göstermek, başvurulacak kaynakları belirtmek, başvurulan eserlerin listesini yapmak" anlamlarına gelmektedir. Bununla ilgili olan "referent" ise "kastedilen kavram/nesne, söz/simge ile ima edilen şey, bir mantık terimi olarak bir önermedeki sonraki terimlerin ilgili oldukları ilk terim"[103] anlamlarına gelmektedir.

Aslında buraya kadar "reference"ın modern dönemdeki etimolojik kökenini belirledik. Bu sözcüğün Latince köklerine inerek şu bağlantılar kurulabilir: *Reference* Latince'de "genellikle düşünülen köken, refera/ref erre, rettuli(retuli) biçimindedir [ki relatum/rellatum («bağlantı») da buradan gelir]. Bu sözcük kümesi, «geri vermek, vazgeçmek, iade etmek, geri koymak, geri ödemek» anlamlarından önce, «yüklenmek, taşımak, getirmek, çekmek» gibi anlamlara gelir. [Örneğin Almancada «bağlantı» anlamına gelen «Beziehung» isminin, (nesne belirten) «be-» ekiyle «çekmek» («ziehen») fiilinden gelmesi de aynı dilsel 'mantık' doğrultusundadır.] Çünkü «re» öneki, «geri» anlamına geldiği kadar (belki de ondan önce; en azından daha sık olarak) «yeniden» anlamına gelir; bu da bir tür dolaylılık («yeniden yüklenmek/taşımak/getirmek») olarak, «reference»daki anlama katılmıştır. İngilizcede fiille birlikte kullanılan «to» (-e hali) bunu yansıtsa gerek. Bu noktada, İngilizcenin «reference»ının Almancanın «Bedeutung»unun anlam yayılımından eksik kaldığı nokta ortaya çıkıyor: İngilizce «to refer to something» («bir şeye») demek

[99] Gottlob Frege, *Fonksiyon ve Kavram*, 49.
[100] Ayhan Dereko, "Çevirenin Önsözü", 7.
[101] Nur Yeliz Gülcan, "Dil Felsefesinde Gönderge Sorunu", *Felsefe Dünyası*, 2/44 (2006), ss. 168-183, 168.
[102] Von Karl Steuerwald, *Deutsch-Türkisches Wörterbuch (Almanca-Türkçe Sözlük*), 86.
[103] Hâmit Atalay, *İngilizce-Tükçe Sözlük*, 2831, 2832.

zorundadır; oysa Almanca (nesneyi akkusativ yaparak) birşeyi imler {etwas bedeuten);"[104]

Şimdi tezimizde sözünü ettiğimiz yukarıdaki terimleri bir sorun çerçevesinde hangi anlamda kullandığımızı netleştirelim.

C. Analitik Dil Felsefesinde Gönderge Kavramının Tartışılması

Stanford Felsefe Ansiklopedisi'ne göre, belirli türden temsil işaretleri ile nesneler arasında elde edilen ilişkiye, gönderme (reference) denir. Bir başka ifadeyle gönderme, belirli türden temsil işaretleri ile nesneler arasında elde edilen ilişkidir. Örneğin, "Barack Obama bir demokrattır" iddiasında bulunduğumda, belirli bir tür temsil işareti kullanıyorum demektir. Burada, belirli bir tekil kişiye (yani Barack Obama'ya) göndermede bulunan "Barack Obama" işareti, temsil işareti oluyor. Adlar ve diğer göndermede bulunan terimler, göndermede bulunabilen (örneğin kavramları, zihinsel haritalarını ve resimleri göz önünde bulunduralım) tek temsil işaretleri türleri olmasa da, bunlar gibi dilbilimsel belirteçler de göndermenin doğasına ilişkin felsefi araştırmaların merkezinde uzun süre yerini korumuştur. Bunlar içerisinde bizi ilgilendiren husus, dilbilimsel göndermelerdir. En azından bazı dilbilimsel ifadelerin gerçekten göndermede bulunduğunu varsayarsak, bir dizi ilginç soruların ortaya çıktığını görebiliriz. Örneğin, dilbilimsel gönderme, göndermede bulunma eylemiyle nasıl ilişki içerisindedir? Konuşanlar olarak bizlerin yaptığı şeyler, gönderme terimleriyle mi olmaktadır? Gönderme terimleri, tam olarak nasıl göndermede bulunurlar? Yani, yaptıkları şeyden dolayı neye göndermede bulunmaktadırlar? Bu soruya yönelik tek bir cevap, tek bir gönderme mekanizması veya söz konusu terimin türüne bağlı olarak farklı cevaplar var mıdır? Gönderme ve anlam arasındaki ilişki tam olarak nedir?[105] Bu sorular, gönderen, gönderilen şey, kendisine gönderilmiş olan ve bu ilişkinin tümünü kuşatan gönderme eylemi ile ilişkilidir. İlerleyen yerlerde bu konuya tekrar döneceğiz.

Şimdi reference'ı, Frege'den yola çıkarak, yukarıdaki biçimde değil de (yani gönderme olarak değil de) onu bir gönderge olarak yorumlayabilir miyiz? Yani, onun

---

[104] Oruç Aruoba, "Denkel'in <Notlar>ına Not", "Felsefe Terimleri", *Yazko Felsefe Yazıları,* 4. Kitap (İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi Tesisleri, 1982), 170.

[105] Eliot Michaelson and Marga Reimer, "Reference", https://plato.stanford.edu/entries/reference/, (erişim, 30.05.2019).

için "'reference' sözcüğünün dilbilimin teknik bir terimi olmasını göz önünde bulundurarak ve… kastedilen anlamının gönderme ediminin kendisi değil bu edimin yöneldiği nesne olduğunu dikkate alarak 'gönderge' karşılığını kullanmayı tercih"[106] edebilir miyiz?

Şöyle devam edelim: "Anlam"ın (meaning), dil felsefesinin önemli bir sorunu olduğunu biliyoruz. Bu soruna yönelik çeşitli yaklaşımlar ileri sürülmüştür. Bunlardan ikisi, öne çıkmıştır: İlki, Cambridge çevresi olarak bilinen, incelemelerini önermeler ile sınırlayan, ideal dil felsefesini savunan ve "göndergeci (referential) çözüm"ü ileri süren yaklaşımdır. İkincisi ise Oxford çevresi olarak bilinen, dilin kullanım bağlamından hareket ederek "gündelik dil" felsefesini savunan filozofların ileri sürdüğü, pragmatik yaklaşımdır. Göndergeci çözüm adıyla nitelenen çalışmalar, gönderge sorunuyla karşılaştığımız çalışmalardır. Göndergeci kuram, genellikle Viyana Çevresi filozofları tarafından savunulmuştur. Bu filozoflara göre dil ile dünya arasında bir koşutluk vardır ve dil dünyayı betimlemenin bir aracıdır. Dolayısıyla dil içerisinde kullanılan her kelime dünyadaki bir nesneye karşılık gelmektedir. Cümleler de olgu durumlarına karşılık gelmektedir. Bu ad altındaki anlam sorununa doğruluk problemi çerçevesinde bir çözüm aranmıştır. Frege, Russell, Wittgenstein'ın ilk dönem görüşleri ve Viyana çevresinin görüşleri de bu başlık altında toplanabilir. Onlara göre bir cümlenin anlamı, bu cümlenin göndermede bulunduğu olgu bağlamıdır. Yani gönderge yaptığı nesnedir.[107]

Frege, bir cümlenin anlamının göndermede bulunduğu olgu bağlamıdır, nesnesidir görüşünden, aynı zamanda yukarıdaki görüşten, duyum ve gönderge arasında ayrım yaparak ayrılmıştır. Ona göre duyum, adın göndergesinin bir sunuş biçimidir (mode of presentation). Gönderge de adın göndergede bulunduğu nesnedir.[108] Bu da İngilizce'de "referent" ile karşılanan anlamdır.

Öte yandan, adların dışında, cümlelerin de göndergesinden söz etmek durumundayız. İşte "Frege'nin kuramında bir tümce doğruluk değerine gönderme yapar. İki doğruluk değeri olduğunu kabul eden Frege, bunların birer kavram değil nesne olduğunu söyler. "Doğru" ve "Yanlış" yüklem değil addır. Örneğin "Dünya yuvarlaktır" tümcesi

[106] Ayhan Dereko, "Çevirenin Önsözü", Joseph Salerno, *Frege'ye Dair*.
[107] Nur Yeliz Gülcan, "Dil Felsefesinde Gönderge Sorunu", 168.
[108] Nur Yeliz Gülcan, "Dil Felsefesinde Gönderge Sorunu", 168.

Doğru'ya, "Dünya düzdür" tümcesi de Yanlış'a gönderme yapar."[109] Öyleyse bu iki cümleden ilkinin göndermede bulunduğu "doğru" nesnesi, aynı zamanda onun göndergesidir, ikincisinin göndermede bulunduğu "yanlış" nesnesi de yine o cümlenin göndergesi olmaktadır.

Şimdi İlhan İnan'dan bir alıntı yaparak hangi kavramları nasıl kullanacağımızı iyice netleştirelim:

> "Dil felsefesinin üzerine en çok yoğunlaştığı diğer bir temel kavram da gönderme kavramıdır. İngilizce'deki "reference" teriminin karşılığı olarak dilimizde "yönletim" (Arda Denkel), "yöneltim" (Vehbi Hacıkadiroğlu) ve "imleme" (Harun Rızatepe) terimleri kullanılmış olsa da, dil bilimciler tarafından kabul gören ve gündelik dilde de sıklıkla kullanılan "gönderme" terimi hem diğer seçeneklere göre daha kolay anlaşılabilir olması, hem de yeni türetmelere açık bir terim olması nedeniyle bazı dil felsefecileri tarafından yeğlenir. Gönderme kavramını anlamak için bir tümcenin özne konumunda yer alan bir terimi, örneğin bir özel adı, ele alalım. "Sokrates konuşmayı çok severdi" tümcesindeki "Sokrates" adı ile Antik çağın büyük filozofu Sokrates arasında bir ilişki olmalıdır. İşte bu ilişkiye dil felsefesinde "gönderme" deniyor. "Sokrates" adı Sokrates'e gönderme yapıyor. Böyle bir gönderme olmasaydı bu tümce Sokrates üzerine bir düşünceyi dile getiremezdi. Adın gönderme yaptığı nesneye de (bu durumda Sokrates) o adın göndergesi diyoruz. Eğer iki terim aynı nesneye gönderme yapıyorlar ise bu terimlere "eşgöndergeli" terimler diyeceğiz. Örneğin "en küçük asal sayı" terimi 2 sayısına gönderme yapar. Diğer yandan "en küçük pozitif çift sayı" terimi de 2 sayısına gönderme yapar; dolayısıyla bu iki terim eşgöndergeli terimlerdir. Diğer yandan özne konumunda kullanılan özel ad dışındaki (tek bir nesneye gönderme yapma işlevi bulunan) diğer tekil terimler de benzer şekilde gönderme yapabilirler."[110]

Buraya kadarki açıklamalardan yola çıkarak bu Bölüm için genel "reference" terimini "gönderme", Frege'nin bakış açısı söz konusu olduğunda da "reference (bedeutung)" terimini bu kez, özel olarak "gönderge" anlamında kullanacağız. İster Frege'nin isterse

[109] İlhan İnan, *Dil Felsefesi*, 7.
[110] İlhan İnan, *Dil Felsefesi*, 7.

öteki filozofların görüşleri söz konusu olsun "gönderme yapmak" fiilini de ortak olarak kullanacağız. Bunu "referent" olarak da düşünebiliriz. Bu durumda yukarıda reference için "gönderge" karşılığını kullanmayı tercih edebilir miyiz sorusunu da 'evet' olarak yanıtlamış oluyoruz. Sense (sinn) terimini de "duyum" anlamında kullanacağımızı yukarıda zaten belirtmiştik.

Diğer taraftan reference ile ilgili açıklamalarımız aynı zamanda şunu da gerektirir: Başka bir filozofun "reference"a verdiği anlam, Frege'nin verdiği anlamdan farklı olabilir. O yönüyle ileriki bölümlerde Türkçe'de ideal anlamda "reference"a, "yönletim" (Arda Denkel), "yöneltim" (Vehbi Hacikadiroğlu) ve "imleme" (Harun Rızatepe) adını verip veremeyeceğimizi de ayrıca tartışacağız.

D. Frege'nin Gönderge Teorisi

1. Frege'nin Özdeşlik Teorisi Kendi Gönderge Teorisine Nasıl Etkide Bulundu?

Frege, 1891 yılında duyum ve gönderge arasındaki ayrıma ilişkin ilk makalesini yayınladı. Makalenin başlığı, "Fonksiyon ve Kavram"dır.[111] Gönderge konusunda ikinci ve asıl görüşlerinin yer aldığı makalesini ise 1892 yılında yayınlamıştır. "On Sense and Reference" ismiyle İngilizce'ye çevrilen bu ikinci makalede, daha önceden birinci makaleye yönelik çeşitli çevrelerden yapılan eleştirilere de cevap vermiştir.[112]

Öte yandan Frege'nin özdeşlik teorisi, yine kendi gönderge anlayışının doğmasına neden olmuştur. Onun özdeşlik hakkındaki görüşü evrilerek dönüşmüş ve bu dönüşüm de "gönderge" ile "duyum" kavramlarının karşılıklı olarak yorumlanmasına neden olmuştur. O, özdeşlikle ilgili ilk görüşünü *Begriffsschrift* (Kavram Yazısı) adlı eserinde ortaya koymuş, dil felsefesinde klasikleşmiş olan ve hatta dil felsefesinin başlangıcı olarak kabul edilen[113] yukarıda zikrettiğimiz "On Sense and Reference" adlı makalesinde ise kendi ilk görüşünü eleştirmiş ve orada, özdeşlik konusunda ikinci görüşünü açıklamıştır.

Peki, ilk görüşü neydi?

---

[111] Gottlob Frege,'Funktion und Begriff'; Bu eserin Türkçe'ye çevrildiğini belirtmiştik. Bk. Gottlob Frege, *Fonksiyon ve Kavram*.

[112] Anthony Kenny, *Frege: An Introduction to the Founder of Modern Analytic Philosophy*, 126.

[113] Joseph Salerno, *Frege'ye Dair*, 21.

Matematik ve mantık dilinde "=" sembolüyle dile getirilen eşitlik kavramı, özdeşlik ilişkisinin temeli kabul edilir. Örneğin matematikte "5+7=12" türünden bir cümle iki şeyi eşitler; diğer bir deyişle, iki şeyin aynı, ya da özdeş olduğunu ifade etmektedir. Ancak özdeşlik ilişkisi, yalnızca matematik ya da mantık diline ait bir kavram değildir. Gündelik dilde de bu kavramı sıklıkla kullanırız. Frege'nin kendi örneğinde "Akşam Yıldızı Sabah Yıldızı'dır" dediğimizde (ki sabah yıldızı ile akşam yıldızı aynı yıldızdır/nesnedir), cümlenin sonundaki 'dır' sonekiyle yine iki şeyin özdeş olduğunu söylemiş oluruz. Ya da "Her sabah doğan güneş aynı güneştir" tümcesinde geçen "aynı" sözcüğü yine özdeşlik ilişkisini ifade eder.[114]

Frege, ikinci makalesine, eşitlik (equality) kavramını irdeleyerek başlar. Makalenin ilk sözcüğü olan "eşitlik" kelimesine yıldızlı bir dipnot vererek onu "özdeşlik" anlamında kullandığını ve a=b'den anladığı anlamın da "a b'nin aynıdır" ya da "a ile b çakışıyor" olduğunu belirtir. Hemen ardından da şu iki soruyu sorar: "**Bu bir bağıntı mıdır? Nesneler arasında mı, yoksa nesnelerin adları ya da imleri (signs) arasındaki bir bağıntı mı**?"[115]

Bu sorudan sonra o, *Begriffsschrift* adlı eserine (ilk makalesine) atıfta bulunarak, orada sonrakini varsaydığını,[116] onu kabul ettiğini[117] söyler. Yani özdeşliğin, nesnelerin adları ya da sembolleri/imleri (signs) arasındaki bir bağıntı olduğunu kabul eder. Zaten o, *Begriffsschrift*'de "Semboller, sadece kendi içeriklerinin temsilcisidirler, o kadar ki onların koyulduğu her kombinasyon, yalnızca onların temsil ettiği içerikler arasındaki bir bağıntıyı ifade eder. İçerikler, özdeşlik için kullanılan sembol aracılığıyla kombine olduklarında birdenbire kendilerini gösterirler; çünkü iki ismin aynı içeriğe sahip

[114] İlhan İnan, *Dil Felsefesi*, 40.

[115] Gottlob Frege, "Anlam ve Yönletim üzerine", 7; Almanca'dan çevirisi için bk: Gottlob Frege,"Duyum ve Gönderim Üzerine"; Gottlob Frege, "On Sense and Meaning", çev. Max Black, *Translations From The Philosophical Writings of Gottlob Frege*, Ed. Peter Geach and Max Black (U.S.A: 1980), 56-78; aynı eser şurada da yayınlanmıştır: Gottlob Frege, "On Sense and Meaning", çev. Max Black, *Collected Papers on Mathematics, Logic, and Philosophy*, Ed. Brian McGuinness (USA: Basil Blacwell, 1984, 157-177. Eser ilk olarak daha önceki dipnotlarda verdiğimiz gibi Almanca olarak şurada yayınlanmıştır: Gottlob Frege, "Uber Sinn und Bedeutung", 25-50.

[116] Gottlob Frege, "Anlam ve Yönletim üzerine", 7.

[117] Gottlob Frege,"Duyum ve Gönderim Üzerine", 51.

olduğu durumu ifade etmektedirler."[118] demektedir. Bu bağlamda özdeşlik, nesnelerin adları ya da sembolleri arasında ortaya çıkar.

İkinci ve son görüşünün ise, özdeşliğin nesneler arasında olduğunu belirtmiştik. Frege'ye göre bu durumu destekler gibi görünen nedenler şunlardır: a=b türünden ifadelerin açık seçik bilişsel değer olduğu bellidir. a=a, a priori'dir (herhangi bir deneysel bulguya muhtaç olmayan) ve Kant'a göre de *analitik* (sırf anlamlarından dolayı doğru) olarak adlandırılırken,[119] a=b formundaki ifadeler, genellikle bilişsel algılamamızın uzantılarını içerirler ve her zaman a priori olarak açıklanamazlar.[120] Özdeşlik semboller arasında değil, nesneler arasında olur ama nesneleri sembolize eden a=b türünden özdeşlik ifadeleri nasıl olur da bize bir bilgi sağlamaktadırlar? Bu şöyle de ifade edilebilir: = (eşittir) bir özdeşlik durumunu anlattığına göre a=a hem özdeşlik önermesidir hem de analitiktir ve yeni bir bilgi vermez; ama a=b hem özdeş olup hem de sentetik bilgi vermektedir. Bu nasıl mümkündür?

Frege'nin bize anlatmak istediği şey, a=a ve a=b ifadelerinin birbirinden farklı şeyler anlattığıdır. Onun anlattığı biçimiyle ortaya koyarsak, bu türden iki ifade, birbirinden ayrı değerlendirilmelidir. Şöyle ki; a=a biçimine sahip bir özdeşlik ifadesi alalım: Sabah yıldızı sabah yıldızıdır. Bu ifade, bilgilendirici olmayan a priori bir ifadedir. Bu bağlamda her nesnenin kendi kendisiyle özdeş olduğunu söyleyen ifadelerin a priori olduklarını söyleyebiliriz. Bu yönüyle onların aynı zamanda analitik olduklarını da söyleyebiliriz.[121]

Şimdi sabah yıldızı (a) ile akşam yıldızı (b) özdeştir önermesini ele alalım. Böylelikle a=b ifadesini tartışabiliriz. Bu ifade ne analitiktir ne de a prioridir. Zira sabah yıldızının akşam yıldızı olduğunu bilmek büyük bir keşfin sonucudur. Kapsamlı gözlemlerden sonra her iki yıldızın Venüs gezegeni olduğunun farkına vardık. İşte böyle bir ifade sırf anlamından dolayı, yani analitik olarak doğru değildir.[122] Peki, a=b'yi gerçekten

---

[118] Gottlob Frege, *"Begriffsschrift*, a formula language, modeled upon that of arithmetic, for pure thought", 1.
[119] Gottlob Frege, "Anlam ve Yönletim üzerine", 7.
[120] Gottlob Frege,"Duyum ve Gönderim Üzerine", 51. Yorumculara göre "matematiğin önermelerinin analitik olduğunun gösterilmesi, özellikle Gottlob Frege'nin çalışmaları ile ivme kazanmıştır" Ayhan Çitil, *Çağdaş Felsefe I*, 27.
[121] Joseph Salerno, *Frege'ye Dair*, 22, 23.
[122] Joseph Salerno, *Frege'ye Dair*, 23.

de bir özdeşlik olarak yorumlayabiliyorsak onun bilgi veren bir önerme oluşunu nasıl açıklamalıyız?

Şimdi bu konuyu Almanca çevirisinden, im yerine sembol sözcüğünü kullanarak aktaralım:

> "a=b ile söylenmek istenilen, 'a' ve 'b' sembollerinin ya da isimlerinin aynı gönderime sahip olduklarıdır ve buna göre bu semboller söz konusu olur; ve aralarında bir bağıntının olduğu öne sürülürdü. Fakat bu bağıntı, sadece bir şeyi isimlendirdikleri ya da tanımladıkları sürece isim ya da semboller arasında geçerli olur; ve her iki sembolün, aynı tanımlananla birleştirilmesiyle elde edilen, aktarılan şey olurdu. Ancak bu (durum) keyfidir. Hiç kimsenin, keyfi olarak herhangi bir şekilde öne çıkarılabilecek olayı ya da nesneyi, herhangi bir şeyin sembolü şeklinde algılaması yasaklanamaz. Böylece a=b şeklindeki bir önerme, konunun kendisini değil, sadece tanımlama yaklaşımımız ile ilgili olurdu; ve buradaki herhangi bir bilişselliği ifade edemezdik. Ancak bunu, birçok durumda özellikle istiyoruz zaten."[123]

Frege özdeşlikle ilgili ikinci ve son görüşüne, ilk görüşünü sorgulayarak varır, demiştik. Onun bu yeni görüşünü İlhan İnan'ın anlatımıyla aktaralım:

> "Özdeşlik ilişkisini adlar arası bir ilişki olarak düşünürsek, "Akşam Yıldızı Sabah Yıldızı'dır" tümcesi gökyüzüne dair değil, dilimize ve kullandığımız adlara dair bir yargı dile getirmiş olurdu. Hâlbuki bu tümce gökyüzüne dair bir yargıyı dile getirir, dile veya adlara dair değil. Hangi cisme ne ad vereceğimiz büyük ölçüde rastgele bir seçimdir Frege'ye göre. Ancak Akşam Yıldızı'nın Sabah Yıldızı ile aynı gök cismi olması bizim dilsel seçimlerimize bağlı bir olgu değildir. Bundan dolayı Frege eski çözümünün doğru olmadığını kabullenip, özdeşlik ilişkisinin bir nesnenin kendisiyle arasında bir ilişki olduğunu savunur. Bu durumda özdeşlik yargılarının nasıl olup da öğretici olduğunu açıklaması gerekir. İşte günümüzde Anlam ve Gönderme Kuramı olarak anılan Frege'nin temel dil kuramı bu problemin çözümüyle ortaya çıkar.

[123] Gottlob Frege,"Duyum ve Gönderim Üzerine", 52.

> Birazdan daha ayrıntılı bir şekilde tartışacağımız üzere Frege özdeşlik problemini çözmek için adların anlamları ile göndergeleri arasındaki ayrımı yapar. "Akşam Yıldızı" ve "Sabah Yıldızı" adlarının göndergeleri aynıdır: ikisi de Venüs gezegenine gönderme yaparlar. Ancak bunu farklı biçimlerde gerçekleştirirler, Venüs gezegenini farklı biçimlerde temsil ederler. İşte bu temsil etme biçimlerine Frege "anlam" der. Kısaca göndergeleri aynı olmakla birlikte, "Akşam Yıldızı" ve "Sabah Yıldızı" farklı anlamlar dile getirirler. "Akşam Yıldızı Sabah Yıldızı'dır" tümcesinin ifade ettiği anlam ile "Sabah Yıldızı Sabah Yıldızı'dır" tümcesinin ifade ettiği anlam farklıdır; bundan dolayı birincisi öğretici ikincisi ise öğretici değildir."[124]

Şimdi "anlam" yerine "duyum" dersek bu alıntıdaki son üç cümleyi şu şekilde yorumlayabiliriz.

> Frege söz konusu makalesinde görüş değişikliğini bir üçgen üzerinden şöyle açıklar:
>
> "a ve b'nin kesişme noktası, b ve c'nin kesişme noktasıyla aynıdır. Dolayısıyla aynı nokta için farklı isimlerimiz bulunmaktadır ve bu isimler (a ile b'nin kesişimi ve b ile c'nin kesişimi), aynı zamanda verilen bir oluşuma işaret ederler ve bu nedenle önermede gerçek bir bilişsellik bulunmaktadır. Şimdi sembolün gönderimi hangi adı alırsa alsın, belirtilenden başka bir sembol (isim, bileşik, karakter gibi), ayrıca verilen oluşumun doğasının içeriğinde bulunan, benim sembolün duyumu olarak adlandırdığım şeyle bağlantılı düşünülmelidir. Buna dayalı olarak 'a ve b'nin kesişme noktası' ile 'b ve c'nin kesişme noktası' ifadelerinin gönderimleri aynı, fakat duyumları farklı olurdu. Bir bakıma 'akşam yıldızı' ve 'sabah yıldızı'nın gönderimi aynı, ama duyumu farklı olurdu?"[125]

Bu pasajdan da anlaşılan o ki özdeşlik, semboller hakkında değil, nesneler hakkındadır. Sonuçta ben sabah yıldızını illa bir sembolle değil bir el işaretiyle de

[124] İlhan İnan, *Dil Felsefesi*, 40, 41.
[125] Gottlob Frege,"Duyum ve Gönderim Üzerine", 52, 53.

gösterebilirim ve bu da onun kendisine bir gönderme olabilir. Bu yönüyle özdeşlik nesnenin kendiliği olmalıdır, kanaatindeyiz.

İşte tam da bu noktadan sonra Frege'nin "On Sense and Reference" (Duyum ve Gönderge Üzerine) adlı makalesinde gönderge kavramını netleştirdiğini görmekteyiz. Başka bir ifadeyle özdeşlik hakkındaki görüşü evrilerek dönüşmüş ve bu dönüşüm de "gönderge" ile "duyum" kavramlarının karşılıklı olarak yorumlanmasına neden olmuştur. Dolayısıyla özdeşlik merkezli bir sorun, gönderge teorisinin gelişmesine neden olmuştur, diyebiliriz.

2. Frege'de Göndergenin Anlamı

Duyum ve gönderme arasındaki ayrımı yaparken, Frege'nin, Kant felsefesinin temel bir kavramından yola çıktığını görüyoruz. Dış dünyanın nesneleri, Kant'ın deyimiyle bizlere kendilerini "sunarlar", ancak bu sundukları yüzleri dışında bir de sunmadıkları yüzleri vardır. İşte nesnelerin kendilerini bizlere "sunuş biçimleri" olduğu düşüncesinin, Frege'nin kuramı için bir temel oluşturduğunu anlıyoruz. Aynı nesne, birden çok, hatta sonsuz şekilde kendini sunabilir: Örneğin Venüs gezegeni kendini günbatımından hemen sonra ilk ortaya çıkan parlak gök cismi (Akşam Yıldızı) şeklinde sunduğu gibi, gündoğumundan hemen önce en son görünen parlak gök cismi (Sabah Yıldızı) şeklinde de sunar. İşte nesnelerin bu farklı sunuş biçimlerine Frege'nin "Sinn" dediğini, İngilizce'de ilk önce "meaning" sonra "sense" olarak çevrildiğini biliyoruz. Türkçe'de bu terime karşılık bazen "anlam" sözcüğü de kullanılmaktadır.[126] Biz onun için "duyum" sözcüğünü tercih ettiğimizi daha önceden açıklamıştık.

İşte Frege bu zemin üzerinde göndergenin tanımını yapar: "Sözcükler olağan tarzda kullanıldıklarında, kişinin söylemek istediği şey onların göndergesidir."[127] Şimdi bu tanım ekseninde ilerleyelim.

Bir sembolün göndergesi duyularla algılanabilen (somut) bir nesne ise bu bendeki daha önceki edimlerimden, yaşantılarımdan doğan içsel bir imge olacaktır ki böyle bir imgede duygular devrede olacaktır. Böyle bir ide genellikle duygu doludur,[128] sübjektiftir.

---

[126] İlhan İnan, *Dil Felsefesi*, 41.
[127] Frege "Duyum ve Gönderge Üzerine", 126.
[128] Frege "Duyum ve Gönderge Üzerine", çev. Ayhan Dereko, 127.

John Locke'a (1632-1704) göre sözcükler iletişimde, idelerimizin yerine kullandığımız anlamlı işaretlerdir. Bu bağlamda bir sözcüğün anlamı, o sözcük aracılığıyla dilde temsil edilen bir ''ide''dir. Locke'un ''anlamı'' ide olarak düşünmesi, onu anlam sorununda subjektif bir zemine taşımıştır.[129] Bu bilgiyi zikretmemizin nedeni, Frege'de düşüncenin ideden farklı olarak ele alınmasıdır.

Frege ve Locke arasındaki ayrım şu şekilde açığa çıkmıştır. Frege'ye göre sadece düşünceler farklı bireyler tarafından kavranabilir. Onlar nesneldir. İdeler ise her bir bireye göre farklıdır ve özeldir. Bu nedenle bir kişinin idesi diğer kişi tarafından bilinemez. Eğer biz Locke gibi ideleri düşünceler olarak kabul edersek, bu, iletişimi olanaklı değil, tam tersine olanaksız hale getirecektir.[130]

Frege'nin Locke'a getirdiği bu itirazı açıkladıktan sonra, onun ideler ile ilgili fikirlerine daha ayrıntılı bakabiliriz. Onun felsefesinde ideler zihnin içsel halleri olarak anlaşılmalıdır. Bunlar, son tahlilde Frege'nin öne sürdüğü gibi, mahrem (private/özel) zihinsel imgelerdir. İdeleri fiziksel nesnelerden ayıran husus ise aşağıda sıralanan dört hususdur:

1. *İdeler algılanamaz*. Bir gül veya bir sandviç veya bunlardan başka bir fiziksel nesneden farklı olarak ideleri göremez, elleyemez, koklayamaz veya tadamayız.
2. *İdeler sahip olduğumuz şeylerdir*. İdeler dış dünyada bulunmazlar; bunun tersine zihne içseldirler. Bilincin içeriğine ait olup, zihnin bir parçası ya da kipidirler.
3. *İdeler bir sahip gerektirir*. İçsel imgeler (ideler), zihinsel işlemlerden/süreçlerden doğarlar. Onun için bunları gerçekleşeceği bir sahibe ihtiyaç vardır.
4. *İdelerin yalnız bir sahibi vardır*. Aynı ide birden fazla kişiye ait olamaz. Kimse kimsenin bilincinin içeriklerine erişemez.[131]

---

[129] Atakan Altınörs, *Dil Felsefesine Giriş*, (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2003), 29-61. Locke'un bilgi görüşleri için bk: İsmail Çetin, *John Locke'da Tanrı Anlayışı* (Bursa: E. F. K Yay., 1998), 33-85.

[130] Mark Amadeus Notturno, *Objectivity, Rationality and the Third Realm: Justification and the Ground of Psychologism* (USA: Martinus Nijhoff Publishers, 1985), s. 71; Özgür Demirci, *Gottlob Frege ve İlk Dönem Ludwig Wittgenstein'da Anlam Problemi* (Bursa: Bursa U. Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek lisans tezi, 2017), 25.

[131] Joseph Salerno, *Frege'ye Dair*, 40.

Bu yüzden bir sözcüğün göndergesi ve duyumu, ona bağlanan ideden ayırt edilmelidir. Çünkü ide özneldir, bir kişinin idesi bir başkasınınki değildir. Ama bir gerçek var ki, birden çok insanın ortak malı olabilen ve bireysel zihnin bir parçası veya bir modu sayılmayan, *sembolün duyumu* ile onun arasında esaslı bir ayrım yapmamız gerekecektir.[132] Bu şu demektir: İdeler özneldir, ama sembollerle ifade edilen duyumlar ortaktır. Sözcükleri birer sembol olarak da değerlendirdiğimize göre -ki böyle kabul etmekten başka çaremiz de yok gibidir- onlarla ifade edilen duyumlar ortaktır.

İdeyi bir kenara bıraktığımızda artık önümüzde beş kavram kalır: Sözcük, nesne, duyum, gönderge ve tabiki düşünce. Ortada nesne var, nesnenin bana kendini sunuş biçimi var, ortak olarak kavrayabildiğimiz ve sözcüklerle ifade ettiğimiz duyumlarımız var, sözcüklerimizin göndermede bulunduğu göndergesi (yine nesne) var. Öte yandan bir de "thought (düşünce)" var.

Yukarıda Frege'nin "Sözcükler olağan tarzda kullanıldıklarında, kişinin söylemek istediği şey onların göndergesidir."[133] dediğini aktarmıştık. Frege, aynı makalesinin bir başka yerinde "Bir özel adın göndergesi, bu ad yoluyla işaret ettiğimiz/gösterdiğimiz nesnenin kendisidir."[134] demiştir. Dolayısıyla bir özel ad göndergesi, sözcüklerle işaret ettiğimiz nesnenin kendisi olmuş oluyor. Öte yandan gönderge, nesnenin kendisini bize sunuş biçimini ortak olarak kavradığımız şeyden, yani duyumumuzdan da farklıdır. Netleştirirsek; gönderge ile duyumun ikisi de birbirinden farklıdır.

Frege bu hususu aşağıda şu şekilde örneklemiştir:

> "Bir kişi bir teleskopla Ay'a bakıyor. Ay'ın kendisini gönderge ile kıyaslıyorum; o, teleskopun içindeki objektif merceği ile yansıtılan gerçek imge yoluyla, ve gözlemcinin retinasındaki imge yoluyla gerçekleşen, gözlemin nesnesidir. Bu imgelerden birincisini duyum ile kıyaslıyorum, ikincisi ise ideye veya deneyime benzer. Teleskoptaki optik imge aslında tek yönlüdür ve gözlem noktasına bağımlıdır; ama yine de nesneldir, birden çok gözlemcinin deyimine konu olabildiği ölçüde."[135]

---

[132] Frege "Duyum ve Gönderge Üzerine", çev. Ayhan Dereko, 127.
[133] Frege "Duyum ve Gönderge Üzerine", 126.
[134] Frege "Duyum ve Gönderge Üzerine", çev. Ayhan Dereko, 128.
[135] Frege "Duyum ve Gönderge Üzerine", 128.

Şimdi, ilk altını çizdiğimiz, duyum oluyor ve o, objektif merceği ile yansıtılan gerçek imge olmuş oluyor. İkinci altını çizdiğimiz ise ide oluyor ve o, gözlemcinin retinasındaki imge oluyor ki bu da sübjektiftir. Ama her ikisi de gözlemin nesnesi olmuş oluyor. Burada birincisinin gözlemciden bağımsız bir gerçekliği olduğu anlaşılıyor. Öyleyse ortada ben, benden bağımsız olan bir nesne ve yine benden bağımsız olan bir nesnenin duyumu var. Nesnenin duyumunun varlığı, benden bağımsızdır ve öyle anlaşılıyor ki benim retinam ile objektif merceği arasında durmaktadır. Gönderge ise zaten nesnenin kendisidir.

Kanaatimizce Frege'nin çok önemli başarılarından bir tanesi de gönderge ile duyumu (kimilerine göre anlamı) birbirinden ayırmış olmasıdır. Onun verdiği klasik örneği bu bağlamda okursak; "Akşam yıldızı" bir özel addır ve bu ifadenin göndergesi, Venüs gezegenidir. Biz nesnelerin sunum modlarını bilebildiğimize göre, "Akşam yıldızı" özel adı, kendi göndergesine ilişkin bir sunum modunu ifade etmiş olmaktadır. Ki bu sunum modu, aynı zamanda onun duyumu olmaktadır. Duyum ise benim varlığımdan bağımsızdır. Öte yandan, aşağıda da göreceğimiz gibi, özel adlar yalnızca nesnelere işaret eden sözcükler değil, betimsel içerikleri olan ifadelerdir. Nesnelerin sunum modlarını biz, betimsel içeriklerde görebiliyoruz.

Şimdi burada açtığımız başlığı konuyu Arda Denkel'in efradını cami ağyarını mani bir şekilde sunduğunu düşündüğümüz aşağıdaki pasajıyla sonlandırıyoruz. Yalnız bu metindeki "anlam" ve "yönletim" sözcüklerinin kendi tercihi olduğunu, bizim bu ifadeler hakkında görüşümüzün ne olduğunu daha önce belirtmiştik. (duyum-gönderge)

> "Her bir adın belirli bir anlamı vardır. Her bir anlama karşılık olarak da, eğer varsa, belirli olan bir yönletim düşer. Bunun tersiyse geçerli değildir; aynı yönletime karşılık birden çok anlam düşebilir. Nasıl birden çok sözcük aynı anlama gelebiliyorsa, birden çok anlam da aynı yönletime götürüyor olabilir. Bu olgu, Frege'nin anlamı yönletimden ayıran uslamlamasınca doğrudan içerilen bir şeydir. Bunun gerekçesi, aynı nesneyi özbelirleyebilecek birden çok bilgi içeriğinin sözkonusu olabilmesidir. Buysa, aynı nesnenin (göndergenin) birden çok adı bulunabileceğini söylemekten başka bir şey değildir. Örneğin Venüs gezegenini ele aldığımızda, bunun adlarından ikisinin "Sabah Yıldızı" ve "Akşam Yıldızı" olduğunu ve her bir ada bağlı olarak da farklı birer bilgi

içeriği bulunduğunu söyleyebiliyoruz. Bu içerikler örneğin "sabahın erken saatlerinde ufkun şu ve şu noktalarında gözlemlenen gök cismi" ve "akşamın ilk saatlerinde ufkun şu ve şu noktalarında gözlemlenen gök cismi" biçimlerini alacaklardır. Frege, bir adın belirli bir anlamı bulunmasına karşılık, bu duyumun *farklı dilegetirişleri* olabileceğini söylüyor. Bu terimin anlamı farklı biçimlerde betimlenebilecek, onun almaşık dilegetirişleri bulunabilecektir. Ancak bu, farklı olabilen almaşık dilegetirişlerin terimin *farklı anlamlarını* veriyor oldukları demek değildir. Bir anlam belirli, tek ve özdeştir. Bir bireyden öbürüne değişebilen şeyse, bu anlamın onlarca kavranışıdır. Frege bu değişebilirliğin en azından anlamın kullanılışında kimi farklılıklara yolaçabildiğini onaylıyor. Bir dilsel topluluk içinde anlam, öznelerarası bir konumda, tek ve belirli olsa da, bunun değişik bireylerdeki öznel kavranımı bu bireylerin bilgisel durumlarına bağlı olacak, bireylerin göndermede bulunulan şeyi nasıl, hangi koşullarda ve ne ölçüde bildiklerince belirlenecektir. Bir duyumun dil içindeki ifadesi *belirli betimlemelerle* verilir. Anlam bir bilgi içeriği olduğuna ve belirli betimlemeler de bilgi içerik parçacıklarını dilegetirdiklerine göre, bu hem doğal hem de apaçık olsa gerek. Dolayısıyla ortaya çıkan şey, aynı göndergeye ilişkin olarak doğru olan birden çok (belki de birçok) belirli betimleme bulunduğudur. Duyum tek olsa bile bunun betimlemesi tek olmayacaktır. Çünkü aynı nesne pek çok farklı biçimlerde betimlenebilecektir. Öyle ki, bu betimlemelerin kimilerine bakarak, bunların kimi başkalarıyla aynı nesneyi betimlediklerini söylemek olanaklı bile olmayabilir. Böyle bir şeyi söyleyebilmek Venüs örneğindeki gibi bir bulgulamayı gerektirebilir. Görüldüğü gibi, burada göndergeden duyuma, duyumdan da bunun dilegetirilişine doğru giderek bir dallanma olgusu sözkonusu."[136]

3. Nesnellik Düşünce ve Gönderge

Şimdi elimizde yukarıdaki beş kavramdan yalnızca düşünce kaldı. Gönderge ile düşünce (cümle) ilişkisini daha ileride sorgulayacağız. Ama burada kısmen değinmek

[136] Arda Denkel, "Frege'nin Dil Felsefesi: Ana Çizgiler", 33.

istiyoruz. Frege'ye göre düşünceler, objektif ve hüküm veren özneden bağımsızdır.[137] Düşünce, bütün bir cümlenin duyumudur.[138] Frege, duyumun zihinsel nesneler olduğu görüşüne karşı çıkmış ve bireylere göre değiştiği görüşüne de katılmamıştır.[139] Dolayısıyla bütün bir cümlenin duyumu olan düşünceler, özneden bağımsızdır ve nesneldir.

Frege'nin görüşleri bakımından bir deyimin/ifadenin duyumu ve göndergesi nesneldir.[140] Cümlenin duyumu, genel duyumun bir türü olduğuna göre bir cümlenin göndergesi de nesnel olmalıdır. Dolayısıyla bütün bir cümlenin duyumu olan düşüncelerin göndergeleri de, dolaylı olarak nesnel olmalıdır, diyebiliriz.

Peki, bir duyum ile onun göndergesi arasındaki ilişki nedir? Bunun yanıtı ise şöyle oluşturulur: "bir ifadenin duyumu bir göndergeyi seçip ayırmak için bir yordamdır. Duyum göndergeyi belirler… biz bir sembolü kullanmakla onun duyumunu edinir ve ifade ederiz, ve göndergesini gösteririz.".[141]

Şimdi özel adların göndergesi meselesine geçebiliriz.

4. Özel Adların Göndergesi

Gönderge, yalnızca sözcükler ile değil, yukarıdan da anlaşılabileceği gibi, cümleler yoluyla da gerçekleşir. Yani cümlelerin de göndergeleri vardır. Ancak bu noktada daha önceden Zeki Özcan'dan hareketle verdiğimiz bir bilgiyi vurgulamamız gerekiyor: Kelimelerin cümleler dışında kendi başlarına anlamları yoktur. Kelimeler anlamlarını sadece bir cümle bağlamında kazanırlar. Zaten anlam, bileşenlerden oluşur.

Frege'nin görüşleri bakımından özel ad, bir ad öbeği olarak kabul edilebilir ve özel adlar, cümlelerde özne olarak yer alırlar, yüklem olarak yer almazlar. Ad öbeklerinden kastımız, "şu anki Fransa'nın kralı", "mantık ilminin sistematik kurucusu" gibi ifadelerdir. İlkinin göndergesi boş, ikincisininki ise doludur, yani Aristoteles'tir. Tersinden söylersek Aristoteles demek, aynı zamanda, "mantık ilminin sistematik kurucusu" demektir. Dolayısıyla özel adlar da genel adlar gibi bir takım betimlemeleri

---

[137] Mark Amadeus Notturno, *Objectivity, Rationality and the Third Realm: Justification and the Ground of Psychologism*, 39.
[138] Joseph Salerno, *Frege'ye Dair*, 43.
[139] Mark Amadeus Notturno, *Objectivity, Rationality and the Third Realm: Justification and the Ground of Psychologism*, 39.
[140] Joseph Salerno, *Frege'ye Dair*, 41.
[141] Gottlob Frege "Duyum ve Gönderge Üzerine", 125.

içermektedir. Bu görüş, daha sonra, Bertrand Russell tarafından *betimlemeler kuramı* olarak da genişletilecektir.

Frege bir özel adın duyumunu şöyle ifade açıklamıştır:

"Bir özel adın duyumu, söz konusu dile ya da bu dile ait gösterimlerin bütününe yeterinde aşina olan herkesçe edinilir;".[142]

Almanca'dan çevirinde ise şöyle yazılmıştır:

> "Özel bir ismin duyumu, mensubu olduğu dili ya da bu dile ait tanımlamaların tamamını yeterince bilen herkes tarafından kavranabilir;".[143]
>
> Frege şu bilgiyi de vermektedir:
>
> "Bir özel ad (sözcük, semebol, sembol öbeği, ifade) duyumunu ifadelendirir/dile getirir (expresses), göndergesine işaret eder (stand for) ya da gösterir (designates). Bir sembol yoluyla biz onun duyumunu ifadelendirir ve göndergesini gösteririz."[144]

Özel adların statüsünü açıkladıktan sonra sırasıyla özne ile yüklemin durumlarını analiz etmeye geçebiliriz.

5. Öznenin Göndergesi

Frege'nin görüşünü klasik görüşten şöyle ayırdedebiliriz: Klasik anlayışa göre en sade yapıdaki bağımsız bir cümle, özne ve yüklemden oluşur. Özne, onun anlamı olan bir nesneye göndermede bulunur. Yüklem ise kendi anlamı olan bir tümele göndermede bulunur. Özne ile yüklemi "dır" kopulası birbirine bağlar. "dır"ın bulunmadığı cümlelerde bile arka planda gizli bir "dır" bulunur. Bu ise sorunlu bir durumdur. Gramerin gösteremediği, ama bağlantının olduğu bir durum. Bu durumda "dır"ın varlığı, gözlemlenemeyip açıklanamayan bir bağlantı bulunduğunu onaylamaktan başka bir işe yaramamaktadır. İşte Frege bu bağlantıyı açıklamıştır. O, özne konumundaki terimlere "özel ad" (proper name) diyor. Özel ad demek, cümle içinde belirli bir işlevi olmak, bir anlama göndermede bulunmak, demektir. Yüklemse özneyle bir karşıtlık içerisinde kavranılmalıdır. Örneğin, "Kan kırmızıdır" ve "Kırmızı bir renktir" gibi klasik açıdan bakıldığında ortak/özdeş bir sözcük barındıran iki cümle elimizde olsa, Frege bunların hiçte aynı sözcük olduklarını söylemeyecektir. Çünkü

---

[142] Gottlob Frege "Duyum ve Gönderge Üzerine", 125.
[143] Gottlob Frege,"Duyum ve Gönderim Üzerine", 53.
[144] Frege "Duyum ve Gönderge Üzerine", 129.

ona göre bu, varlıksal değil, yalnızca biçimsel bir benzerliktir. O, özdeşliğin aldatıcı bir şey olabileceğini ve bunun, doğal dilin yanıltıcı olan bir yönünü serimlediğini ileri sürecektir.[145]

Frege'ye göre "Tunca keldir" ve "kan kırmızıdır"daki "Tunca" ve "kan" birer özel addırlar ve birer "nesne"ye göndermede bulunurlar. Eğer "güzellik geçicidir" ve "Frege'nin etkisi büyük olmuştur" demiş olsaydık, "güzellik" ve "Frege'nin etkisi" birer "nesne"ye göndermede bulunan özel ad olmuş olurlar.[146] Burada her iki öznenin de soyut olduğu açıktır. Dolayısıyla mantıkçının görüşleri bakımından "nesne"nin sadece fizyolojik şeyleri kapsayan bir terim olmadığını anlamaktayız. Bir nesne somut da olabilir soyut da olabilir. Bir nesnenin somut olmaması onun gerçekliğini eksiltmez.

6. Yüklemin Göndergesi

Şimdi de geleneksel anlamda cümlelerde yüklem dediğimiz yapıyı Frege'nin görüşleri bakımından inceleyelim. O, yüklem konumundaki sözcüklere "kavram-terimi" diyor. Ona göre kavram-terimleri bizi kavramlara göndermede bulundurtturur. Dolayısıyla tıpkı nesnelere göndermede bulundurtturan özel adlar gibi kavram-terimleri de kavramlara göndermede bulundurtturur.[147]

Peki aradaki fark nedir? Şimdi bunu açıklayalım.

Bir kavram-terimi her zaman için yüzeyde göründüğünden daha fazla bir şeydir. Daha önceden verdiğimiz örnek cümlelerin yüklemlerini düşünelim. Onlar birer kavram-terimidirler: "… keldir", "… kırmızıdır", "… geçicidir", "… büyük olmuştur". Bunlar, boşluklu birer cümle çatısı, bir diğer ifadeyle, tamamlanmamış terimlerdir. Bu durumda yukarıdaki örnek bağlamında "kırmızı" ile "kırmızıdır"ın birbirlerinden ayrı şeyler olduklarını net bir şekilde görebiliyoruz. İşte özel adlar (özneler) ile kavram-terimlerinin (yüklemlerin) arasındaki en önemli fark, öncekilerin boşluksuz ve kendi içlerinde tamamlanmış şeyler oluşlarına karşılık sonrakilerin boşluklu ve tamamlanmamış şeyler oluşlarıdır. Öyleyse artık şu bilgiye ulaşmış oluyoruz: Yüklemler (kavram-terimleri) yalnızca bir cümle içinde tamamlanırlar. Başka bir ifadeyle söylersek; bir kavram-teriminin (yüklemin) boşluğu bir özel ad ile

[145] Arda Denkel, "Frege'nin Dil Felsefesi: Ana Çizgiler", 25, 26.
[146] Arda Denkel, "Frege'nin Dil Felsefesi: Ana Çizgiler", 25.
[147] Arda Denkel, "Frege'nin Dil Felsefesi: Ana Çizgiler", 25.

doldurulduğunda bir cümle elde edilmiş olmaktadır.[148] Buna şu örnekleri verelim: "… kırmızıdır" kavram teriminin boşluğu için üç noktalı yere ayrı ayrı üç özel ad koyarak üç cümle oluşturalım: Kan kımızıdır, elimdeki gül kırmızıdır, bayrağımın rengi kırmızıdır.

Şimdi cümlenin göndergesi meselesini ele alalım.

7. Cümlenin Göndergesi

Frege'de duyum ve gönderge ayrımı sadece özel adlarda gerçekleşen bir olay değildir. Bu ayrım cümlelerle ilgili olarak da yapılmıştır. Yani cümlenin duyumu ve göndergesi birbirinden farklı şeylerdir.

Frege'de özel adlar ile cümleler, birbirine benzerdirler. Bu benzerlik, her ikisinin de tamamlanmış/boşluksuz olmalarıdır.[149] Nasıl ki bir özel adın (öznenin) belirli bir betimlemesi var olup boşluksuz ise bir cümle de tamamlanmış olup aynı şekilde boşluksuzdur. Yalnız, Frege'nin burada kastettiği bildiri kipindeki cümlelerdir. O şöyle der: "Buraya kadar sadece, özel adlar olarak kabul ettiğimiz ifadeler, sözcükler veya sembollerin duyum ve göndergesi üzerinde düşündük. Şimdi bütün bir bildiri cümlesinin duyum ve göndergesini araştıracağız. Böyle bir cümle bir düşünce içerir."[150]

Kavram-terimleri nasıl boşluklu ve tamamlanmamış dilsel ögelerse aynı şekilde onların göndermede bulundukları kavramlar da boşluklu ve tamamlanmamışlardır. Öte yandan bir cümlede özne ile yüklemin bir araya gelip bir bütün oluşturmaları anlamsaldır. Onlar, bir anlam bütünü oluştururlar. Bu bütün, bir kavramdan ziyade bir nesneye daha yakındır. Burada kastedilen nesne, cümlelerin doğruluk değerleridir.[151] Doğruluk değeri ise bir cümlenin doğru ya da yanlış değeri alabilmesidir.

Burada bir hususu zikretmemiz gerekiyor: Frege kelimenin tam anlamıyla bir gerçekçidir (realist). O yönüyle onun açısından göndermede bulunulan her şey, yani göndermede bulunulabiliyorsa, nesneldir ve gerçektir. Dolayısıyla yukarıdaki bilgilerimizi de katarsak; gerçekliği oluşturan tüm ögeler, nesneler, kavramlar ve yine birer nesne olan doğru ile yanlıştır.[152]

---

148 Arda Denkel, "Frege'nin Dil Felsefesi: Ana Çizgiler", 25.
149 Arda Denkel, "Frege'nin Dil Felsefesi: Ana Çizgiler", 25.
150 Gottlob Frege "Duyum ve Gönderge Üzerine", 129, 130.
151 Arda Denkel, "Frege'nin Dil Felsefesi: Ana Çizgiler", 27.
152 Arda Denkel, "Frege'nin Dil Felsefesi: Ana Çizgiler", 27.

Bu nokta da kime göre doğru, kime göre yanlış? sorusu akla gelebilir. Kavramlar, nasıl nesneler gibi gerçek olup zihinden bağımsız olabiliyorlarsa doğruluk değerleri (doğru ile yanlış) de aynı şekilde zihinden bağımsız olup gerçektirler.

Bu durumu şöyle açıklayabliriz: Tüm doğru cümleler aynı Doğru'ya, tüm yanlış cümleler de aynı Yanlış'a göndermede bulunurlar.[153] Dolayısıyla cümlelerin göndergeleri ya Doğru ya da Yanlış olmuş olur.

Bu durumda artık şunu da biliyoruz ki hem doğrular hem de yanlışlar, öznel ilkeler değil, nesnel ilkelerdir.[154]

Frege'nin yaklaşımına göre çeşitli cümle formlarında bazen nesne-terimleri kavram-terimleri içine girebiliyorsa, kavram terimleri de cümle terimleri içine girebilir. Ancak içine girenler içine girdiklerini tek başlarına oluşturamazlar. Ayrıca hiçbir zaman bir özel ad, bir cümleye kavram-terimi olamaz. Ama bir kavram-terimi bir cümleye özel ad olabilir. Çünkü ona göre özne konumunda, özel ad biçimine dönüştürülmemiş kavram-terimleri de bulunabilir.[155]

E. Cümleler Fonksiyonlar ve Argümanlar - Veya Frege'nin Matematiğinin Duyum ve Gönderge'deki Yeri

Gottlob Frege, kurduğu formel mantık bir dil ile yalnızca mantıksal doğrulukların temellerini araştıran nesnel bir dil kurmuş olmadı. Aynı zamanda o, önermeleri yeni bir formel dil üzerinden analiz eden modern sembolik mantığın kurucusu olmuş oldu. Daha sonraki süreçlerde geleneksel mantık anlayışı terk edilerek yerine, semantik problemler odaklı yeni bir mantık anlayışı yerleşmiştir. Bu anlayışa göre yapılması gereken, geleneksel mantığın yaptığı gibi gramere dayalı bir mantık anlayışıyla yargılardaki 'özne – nesne' ilişkisini sorgulamaktan vaz geçip yargıları 'fonksiyon – argüman' ayrımına uygun bir biçimde yeniden formüle etmektir. İşte bu sayede yargılar sembolik bir anlatıma kavuşup anlam belirsizliklerinden kurtulacak ve içerik kaynaklı önyargılar aşılabilecektir. Frege'nin yargıların geleneksel mantıkta yerleşik olan 'özne – nesne' ayrımı üzerinden analiz edilmesini terk edip bunun yerine 'fonksiyon – argüman' ayrımına dayalı bir analizi önermesi, yargıların

[153] Arda Denkel, "Frege'nin Dil Felsefesi: Ana Çizgiler", 27.
[154] Arda Denkel, "Frege'nin Dil Felsefesi: Ana Çizgiler", 27.
[155] Arda Denkel, "Frege'nin Dil Felsefesi: Ana Çizgiler", 27.

formelleştirilmesiyle başlayan sembolik mantığın ilk adımı olarak kabul edilir.[156] Onun tüm bu görüşlerinin temelinde kendi matematik görüşünün yer aldığı söylenir. Frege'nin "Doğru" ve "Yanlış" konusundaki görüşünün temelinde büyük oranda kendi katkısını taşıyan matematiksel fonksiyon modeli vardır. O, kavramı, fonksiyona karşılık olarak, nesneyi de argümana karşılık olarak kabul etmiştir. Fonksiyonun değerine karşılık olarak da dildeki doğruluk değerini öngörmüştür. Böylece matematik ile dili aynı yapı içerisinde kavramak istemiştir. Buna göre fonksiyonlar matematiksel olurken, aynı fonksiyonlar dilde önermesel olmaktadır.[157]

İçlemsel bağlam problemi, bileşimselcilik ilkesi tüm cümleye uygulandığında, cümlenin göndergesi ile ilintili olarak aktarılmış konuşmalarda karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada; sırasıyla, bileşimselcilik prensibi, ardından Frege için bir cümlenin anlamının ve gönderiminin, özel isimden farklı olarak, neler olduğu açıklanmaya çalışılacaktır. Bildirim içeren bir cümlenin anlamı ve göndergesini araştırma işine girişen Frege, her bildirim içeren cümlenin bir "düşünce" içerdiğini ifade eder. Bu noktada "düşüncenin" duyum olarak mı, yoksa gönderge olarak mı sayılması gerektiği üzerine düşünülmeye başlandığında, devreye bileşimselcilik ilkesi girer. Kısaca özetlemek gerekirse; bileşimselcilik ilkesi; cümleyi oluşturan bileşenlerden birinin, aynı göndergeyi işaret eden ama farklı bir anlama sahip bir söz öbeği ile değiştirildiğinde, cümlenin göndergesi olan doğruluk değerinin değişmemesi olarak tanımlanabilir. Böylelikle, "düşünce", cümlenin göndergesi olamaz, çünkü yukarıda bahsedilen değişiklik yapıldığında, cümlenin göndergesinin aynı kaldığı, fakat düşüncenin değiştiği açıkça görülür. Örnek olarak; "Sabah Yıldızı Güneşin aydınlattığı bir cisimdir" cümlesini ele alalım. Bileşimselcilik ilkesini bu cümleye uyguladığımızda, yani "Sabah Yıldızı" ifadesinin yerine, göndergesi aynı ama anlamı farklı olan "Akşam Yıldızı" ifadesini yerleştirirsek; "Akşam Yıldızı Güneşin aydınlattığı bir cisimdir" cümlesini elde ederiz. Görüldüğü üzere cümlenin doğruluk değeri değişmezken, cümlenin içermiş olduğu düşünce değişikliğe uğramıştır. Diğer bir ifadeyle, "Akşam Yıldızı" nın "Sabah Yıldızı" olduğunu bilmeyen biri bu iki cümlenin birini doğru sayarken diğerini yanlış sanabilir. Demek ki cümlenin içerdiği

[156] Diler Ezgi Tarhan, *Husserl ve Frege'de Anlam Sorunu*, 152.
[157] Arda Denkel, "Frege'nin Dil Felsefesi: Ana Çizgiler", 27.

düşünce, o cümlenin göndergesi olamaz, o halde, "düşünce" cümle-nin anlamı olmalıdır.[158]

Bir cümlenin anlamının düşünce, göndergesinin de doğruluk değeri olduğu Frege tarafından ortaya koyulmuştur. Frege'nin bu iddiası doğru ise, cümlenin göndergesi olan doğruluk değerinin, o cümleyi oluşturan parçalarının aynı göndergeye sahip farklı ifadeler ile değiştirildiğinde, değişmeden kalması gereklidir (bileşimselcilik ilkesi).

Eğer bir cümlenin göndergesi onun doğruluk değeri ise; tüm doğru cümleler aynı göndergeye sahip olurken, diğer taraftan tüm yanlış cümleler de kendi içlerinde aynı göndergeye sahip olacaktır. Demek ki cümlenin göndergesi ele alındığında cümlenin kendisine ait olan diğer her şey silinmiş vaziyettedir. O halde, bizim bir cümleden bilgi edinmemizin tek koşulu vardır; 133 o da, cümlenin anlamı olan düşüncenin, cümlenin göndergesi olan doğruluk değeri ile beraber ele alınmasıdır. Diğer bir ifadeyle, düşünce ancak göndergesi ile beraber olduğunda bize bilgi sağlar. Demek ki yargı, bir düşünceden, doğruluk değerine doğru olan bir ilerlemedir.

Frege cümleyi, tamamlanmış (doymuş) ve tamamlanmaya gereksinimi olan (doymamış) şeklinde iki parçaya ayrılır. Sözgelimi "Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethetti" dediğimizde, bu cümlede, 'Fatih Sultan Mehmet' doymuş, "İstanbul'u fethetti" boş bir yer içerdiğinden doymamıştır. Bu boş yer bir argümanla/nesneyle doldurulduğunda tam bir anlam ortaya çıkar. Yukarıdaki örnek uyarınca fonksiyon/kavram "...İstanbul'u fethetti"dir, argüman yani nesne, Fatih Sultan Mehmet'tir. Bir argümanla tamamlanan her fonksiyon doğru ya da yanlış olmak üzere bir doğruluk değeri taşır. Bu doğruluk değeri cümlenin gönderimi olarak anlaşılır.[159] Gönderimi olan Doğru ile Yanlış ise söz konusu cümlenin göndergesi olmaktadır. Bu yönüyle cümle fonksiyonun bir karşılığı olduğuna göre Doğru ile Yanlış fonksiyonun göndergesi olmaktadır.

Aynı şekilde cümle içindeki nesnenin/argümanın göndergesi, o nesnenin duyumu olmakla birlikte kavram/fonksiyon da yine o duyumun/argümanın bir fonksiyonu olmuş olur. Böylece birer kavram-terimi olan yüklemler, duyumların birer fonksiyonu olmuş olurlar.

---

[158] Demet Tuğçe Dumanoğlu, "Frege'nin Anlam Ve Gönderge Ayrımında İçlemsel Bağlam Problemi", *VIII. Mantık Çalıştayı Kitabı*, Yayına haz. Vedat Kamer Şafak Ural (İstanbul: Mantık Derneği yayınları), 2019, 131,133.

[159] Özgüç Güven, *Kant, Bolzano ve Frege'de Yargıların Temellendirilmesi ve A Priorilik Sorunu*, 151, 152.

Frege'nin modern sembolik mantığın kuruluşunda büyük rol oynayan *Kavram Yazısı*yla ortaya koyduğu formel mantık dili, yargıların "fonksiyon – argüman" ayrımı üzerinden analiz edilmesini sağlamıştır. Böylece özel adların anlam ve gönderimleri arasında yapılan ayrımın bir türevi de yargıların anlam ve gönderimleri arasında yapılmış, yargıların doğruluk değeri alabilme koşulu olan Düşünceler ise Frege'nin "Der Gedanke" adlı metninde tümcelerin anlamlarına indirgenmiştir. Frege'nin bu metninde düşünceyi, "cümcenin anlamı" olarak tanımlamış olmasının kendi felsefi pozisyonu açısından büyük bir çelişki doğurduğunun altını çizmek ve bu çelişkinin aşılabilmesi için Frege'nin kuramında yerli yerine oturacak bir başka düşünce tanımı önermek üzere kaleme alınmış olan bu çalışmada, bizim Frege'ye önerimiz, düşünceleri tümcelerin anlamları üzerinden tanımlamak yerine, tümcelerin gönderdiği fonksiyon değerlerinin bir fonksiyonu olarak düşünmek şeklindedir. Nitekim düşüncelerin, Frege'nin yaptığı gibi cümcelerin anlamları olarak görülmesi yanılgısı, sahte özel ad içeren tümcelerin de anlamlı olmaları sebebiyle bir düşünce içerdiklerini düşünmeye sevk etmektedir. Oysa bu durum, düşünce içeren tümcelerin doğruluk değeri aldığı yönündeki Fregeci bir diğer kabul ile çatışmaktadır. Nitekim Frege'ye göre sahte özel ad içeren tümceler doğruluk değerinden yoksundur. Öyleyse düşüncelerin, tümcelerin doğruluk değerlerinin taşıyıcısı olarak görülmesine karşın nasıl olup da tümce anlamına indirgendiği şüphelidir. Zira anlamlı olmasına karşın doğruluk değerinden yoksun olan ifadeler de bulunmaktadır. İşte bu çelişkiyi çözmek üzere bizim önerimiz, Frege felsefesinde düşüncelerin "tümce anlamları" olarak görülmeleri yanılgısı yerine, "fonksiyon değeri" olarak görülmeleri yönündedir. Başka bir deyişle: Düşünceler, tümcelerin 'doğrulanabilir' anlamıdır. Çünkü düşünceler, "f(x) → y" gibi bir ifadede, "x" değeriyle tamamlanmış olan doymuş fonksiyonun gönderdiği "y" değerine tekabül etmekte ve fonksiyonun alacağı doğruluk değeri, bu "y" değerine göre belirlenmektedir. Yani "y" değeri, fonksiyonun doğru mu yanlış mı olduğunu belirlememizi sağlayan fonksiyon değeri olarak f(x) fonksiyonunun düşüncesidir.[160]

Demek ki düşünceler, yalnızca doymuş ifadelerde bulunmakta ve ifadenin bir doğruluk değeri alabilmesini sağlamaktadır. Bu nedenle de Düşünceleri ne doğrudan

[160] Diler Ezgi Tarhan, "Frege'de Yargıların Formel Mantıksal Analizi ve Düşünceler Üzerine", *Felsefe Arkivi - Archives of Philosophy*, Sayı/Issue: 51, 2019, 246.

tümcenin anlamına, ne de doğrudan tümcenin doğruluk değerine indirgemek mümkündür. Kaldı ki zaten Frege, düşünceleri ne dış dünya nesneleri gibi doğaya, ne de iç dünya nesneleri gibi zihne mahkûm etmiştir. Bu iki düzlemin dışında, "düşünceler âlemi" adını verdiği üçüncü bir alanda (dritte Reich) bulunan düşünceler, aritmetik ve mantık alanındaki yargıların doğrulanabilir olma imkânını kurtaran mantıksal nesneler olarak düşünülmektedir. Bunlar zihnin kurucu unsurları olmakla birlikte bilinç tarafından tümce bağlamında yakalanmayı talep eden mantıksal ne'liklerdir. Frege, kesin bir bilgi üretebilmenin imkânını ortaya koyan düşünceler sayesinde doğruluk değerinden yoksun olmasına karşın anlamlı olmayı sürdürebilen ifadelerin imkânını kurtarmış ve düşünceyi, doğrulanabilir bir anlam içeriği olarak konuşlandırmıştır.[161]

Gottlob Frege'nin matematiğinin, dolaylı olarak onun duyum ve gönderge konusuna nasıl etkide dulunduğunu belirledikten sonra İsmail Gelenebevi'nin delâlet hakkındaki görüşlerini incelemeye geçebiliriz.

[161] Diler Ezgi Tarhan, "Frege'de Yargıların Formel Mantıksal Analizi ve Düşünceler Üzerine", 246.

İKİNCİ BÖLÜM

GELENBEVİ'NİN DELÂLET TEORİSİ

A. Vaz‘ İlmi Geleneksel Özcülük ve Gelenbevi

Bu konuyu ele almada önce "anlam" sözcüğü yerine "mana" sözcüğünü kullanacağımızı belirtmek istiyoruz. Çünkü "anlam"ın Frege ve diğer analitik filozoflardaki anlamını ve konumunu, onun İslam geleneğindeki "mana"dan farklılığını gözeterek ve böylece farklılığı zihnimizde diri tutma adına sunmanın daha uygun olduğunu düşünüyoruz.

Geleneksel mantığın temelde iki kısma ayrıldığından söz edebiliriz. Bunlar tasavvurat ve tasdikat kısımlarıdır.[162] Ve her iki kısım da bir gramer üzerine kuruludur. Zaten bir mantık sisteminin, bir dil üzerine kurulu sistem olduğunu söyleyebiliriz. Mantığı sistematik olarak kurmadan önce onun dilini oluşturmak gerekir. Ama bu dil, mantığın kendisi demek değildir; sadece üzerine/içine inşa edildiği sistematik bir dilsel örgüdür. İşte Müslüman mantıkçılar mantık teorisini anlatmaya başlarken, lafızlar ve onların çeşitli delâletleri bahislerini de incelemişlerdir. Yani mantığın dilini kurarak işe başlamışlardır.[163]

Vaz‘ ilmini hem Arapça dilcileri hem de mantıkçılar ayrı kulvarlarda ele almışlardır.

Vaz‘ ilmi, dış dünyadaki varlık veya nesnelerin insan zihnindeki suretleri olan manalar ile bu manaları simgeler yoluyla zihin dışına aktaran lafızlar arasındaki ilişkinin ne şekilde ve hangi yollarla kurulduğunu incelemektedir. Hicrî VIII. asırda kelam, usul ve dil âlimi Ebü'l-Fazl ‘Adudüddîn el-Îcî'nin *er-Risâletü'l-vaz‘iyye* adlı risalesiyle bağımsız bir literatür olarak incelenmeye başlamıştır. Bilimleşmesi, bu eserle başlamıştır denilebilir. Ebü'l-Kâsım es-Semerkandî, Abdurrahman el-Câmî, Kemâlüddîn eş-Şirvânî ‘İsamüddîn el-İsferâyînî, Seyyid Şerif el-Cürcânî, Seyyid Muhammed el-Kefevî ve Seyyid Hafız es-Sirozî gibi sonraki müelliflerin metinleriyle

[162] Elif Özel, *Giritli Sırrı Paşa'nın Türk Düşüncesine Katkıları Mi'yârü'l-Makâl Adlı Eserinin Tercümesi ve Mantık Anlayışı* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek lisans tezi, 2012), 39.

[163] Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I* (Bursa: Bursa Akademi Emin Yayınları, 2019), 78.

gelişimini sürdürmüştür. Son döneme gelindiğinde alana dair birçok eser telif edilmiştir. Bu eserler arasında Eğinli İbrahim b. Halil Efendi'nin *Metnun fi'l-vaz'* adlı risalesi, önceden beri tartışılagelen vaz' meselelerinin tamamını teorik ve pratik düzlemde sistemli olarak ele alma ve vaz' bilgisini bilimin konusu haline getirme noktasında gösterdiği çabayla dikkat çekmektedir.[164]

Vaz' ilmi, lafız ile mana arasındaki ilişkinin hangi yollarla kurulduğu, lafzın şahsîlik (kendi başına bir şahış olarak) ve nev'îliği (tür olarak), mananın da umûmîlik (birçok kişi arasında ortak olan/genel) ve husûsîliği (ortaklığı kabul etmeyen/özel) göz önünde bulundurulmak suretiyle dildeki lafızların sınıflandırılmasını konu edinmektedir. Sözlük anlamı itibariyle vaz'(dilsel belirleme); "birşeyi belirli bir mekana yerleştirmektir."[165] Sözlük anlamından hareketle vaz'da iki unsurun bulunduğu söylenebilir: Biri, vaz' eyleminin konusu olup belirli bir mekâna yerleşen şey; diğeri o şeyin yerleştirildiği mekândır. Dil düzleminde düşünüldüğünde onun iki unsurundan biri olan lafız, söz konusu belirli mekâna yerleşen şeydir. Bu, vaz' ilminde mevzû' terimiyle ifade edilmektedir. Dilin bir diğer unsuru olan mana ise o şeyin yerleştirildiği mekânı ifade etmektedir. Mana, karşısında bir şeyin vaz' edildiği anlamına gelen mevzû'un leh kavramıyla ifade edilir. Ayrıca ortada bir vaz' eylemi varsa onu gerçekleştiren bir öznenin de var olması gerekir ki o da lafızları manalar karşısında vaz' eden vâzı'ıdır. Bunların yanı sıra lafız ve mananın kendilerine özgü durumları vardır. Vaz'a konu olan lafız, manaya bizzat kendi müşahhas yapısıyla (kendi başına bir şahıs olarak) delâlet ederse şahsî; kendi şahsîliğiyle değil de belirli bir tür altında ve kalıpla delâlet ederse nev'î adını alır. Mana ise dış varlıkta muayyen (belirli) ve müşahhas (tek başına) bir nesne olarak bulunduğunda cüzî (tikel); birden çok varlık arasında ortak bir anlam olarak bulunduğunda küllî (tümel) adını alır.[166]

Aynı konuyu mantıkçılar da ele alıp incelemişlerdir. Hatta ileride birkaç yerde belirttiğimiz gibi iki ekol arasında görüş ayrılıkları da vardır. Biz, mantıkçıların görüşleri üzerinden meseleyi incelemekteyiz. Öncelikle söyleyelim ki Gelenbevi'nin

---

[164] Muhammed Salih Sürücü, "Vaz' İlmi ve "El-'Ucâletü'r-Rahmiyye" (İnceleme ve Değerlendirme)", *Amasya İlahiyat Dergisi*, 13 (Aralık 2019): 557-590.

[165] Ali Kuşçu, *Unkûdü'zevâhir fi's-sarf*, nşr. Ahmed Afîfî (Kahire: Matbaatu dâri'l-kütübi'l-Mısrıyye, 2001), 170; İbrahim Hakkı Eğînî, *Metnun fi'l-vaz'* (İstanbul: Safâ ve Enver Matbaası, 1311), 73.

[166] Muhammed Salih Sürücü, "Vaz' İlmi ve "El-'Ucâletü'r-Rahmiyye" (İnceleme ve Değerlendirme)", 562.

delâlet teorisi, tıpkı İslam geleneğindeki gibi, tabii, akli ve vaz edilmiş (yani belirlenmiş) olarak üçe ayrılır. Bizim inceleme konumuz ise lafzî olanlarla ilgilidir. Lafzı ise, bir manaya sahip olan söz olarak kabul ediyoruz. Bu temel bilgi çerçevesinde onun teorisinin belli bir kısmı edebî sanatlarda gerçekleşen lafız-mana ilişkisi bağlamında belli bir kısmı da gramerci ile mantıkçıların inceledikleri bağlamda ele alınmıştır. Biz, gramerci-mantıkçı olarak ele aldığı konuları incelemekteyiz. Kaldı ki edebî sanatlarda gerçekleşen lafız-mana ilişkisi de yine lafzî-akli, lafzi-tabii ve lafzi-belirlenmiş kategorilerinin dışında değerlendirilemeyecektir. Ama burada dikkat çekilmesi gereken bir husus vardır. O da şudur: Gelenbevî'nin lafzî vaz'î (belirlenmiş lafzi) olarak tespitlerinin tam örtüşme yoluyla gerçekleşenleri için verdiği örneklerinin özcü bir perpektiften verildiğidir. Bu yönüyle genel olarak özcülük hakkında kısa bir bilgi vermek yerinde olacaktır.

Genel olarak özcülük, (en azından bazı) nesnelerin (en azından bazı) temel özelliklere sahip olduğu doktrini olarak karakterize edilebilir. Bu karakterizasyon evrensel olarak kabul edilmemiştir, kaldı ki esasında hiçbir karakterizasyon kabul edilmemiştir. Bu durum ve anlaşılır olma erdemine sahiptir. Daha spesifik olan özcü iddialara gelince, örneğin bunlardan bir tanesi insan olma özelliğinin Sokrates için özsel olduğu iddiasıdır. Başka bir örnek, Sokrates'in biyolojik kökeninin -Sokrates'in ebeveynleri veya daha özel olarak Sokrates'in doğduğu sperm ve yumurtanın- Sokrates için esas olduğu iddiasıdır. İlk örnek, bir türsel özcülük türü, ikincisi ise bir köken özcülüğü olarak kabul edilir. Bu tür özcülüklerin her ikisi de felsefi literatürde belirgin bir şekilde yer almıştır.[167] Bizim geleneğimizde Zeyd'in özü onun türü, yani insan olması, insanın özselleri de akıllı ve hayvan olmasıdır. Akıllılık aynı zamanda insanın ayrımı ve hayvan da yakın cinsi kabul edilmiştir.

B. Gelenbevi'nin Felsefesi'nin Karakteristiği

Tony Street'e göre delâlet teorisi, ilk olarak on birinci yüzyılın ilk yarısında İbn Sina tarafından formüle edilen bir doktrindir. Bu doktrinin on üçüncü yüzyıldaki incelenme tarzı, on ikinci yüzyılın sonlarında Fahreddin Râzî (ö. 1210) tarafından şekillendirildi. O, İbn Sina'nın formülasyonlarını sorgulamak için kitaplar yazdı. On üçüncü yüzyıl metinleri ise, kısacası, doktrinin kabul edilme sürecine yöneliktir. Tarihsel süreçte bu

[167] Teresa Robertson Ishii, Philip Atkins, "Essential vs. Accidental Propertie", Standford Encyclopedia of Philosophy, (erişim, 19.03.2022).

konu ve üretilen metinler, dil felsefesinin temel bir konusuna yöneliktir. Bu konu, lafız ve mana ilişkisinin nasıl gerçekleştiğini araştırır. Daha doğrusu lafız ve mana arasında nasıl bir delâlet (signification) ilişkisi vardır? Veya buna yakın olarak şöyle sorulabilir: Delâlet manalara nasıl işaret eder?[168] Bunu şöyle de ifade edebiliriz: Lafız var, mana var, ama aralarındaki manalandırma nasıl oluyor?

18. yüzyıl Osmanlı ulemasından İsmail Gelenbevi özellikle mantık, tasavvuf ve kelam alanındaki katkıları ile İslam düşünce tarihinde önemli bir yer tuttuğu ifade edilmektedir. Gelenbevi, Aristoteles'ten Farabi ve İbni Sina'ya kadar uzanan geleneğe bağlı olmakla birlikte özgün mantık çalışması yapan son mantıkçılardan kabul edilmektedir. *El-Burhan fi İlmi'l-Mizan*, dönemin mantıkla ilgili en önemli eseridir.[169]

C. Delâlet Sözcüğünün Etimolojik Kökeni ve Mantıktaki Manası

Kapının vurulduğunu duyduğumuzda şüphesiz zihnimiz bir şahsın kapıda bizi çağırdığına intikal edecektir. Bu ancak kapının çalınmasının, bizi çağıran bir şahsın olduğunu ortaya çıkarmasından dolayıdır. İstersek biz buna bu kapının çalınması onun varlığına delâlet ediyor da diyebiliriz. Buna göre; kapının vurulması *delalet eden* (dâl); seni çağıran şahsın varlığı *delalet edilen* (medlûl); bu kapının çalınmasından ortaya çıkan sıfat ise *delâlettir.*[170]

Aynı şekilde, varlığını bildiğin ve zihninin ondan başka bir şeyin varlığına intikal ettiği her şey "delâlet eden", diğer şey, "delâlet edilen"; bu ikisi arasında ortaya çıkan sıfatı da "delalet" olarak isimlendirilir.[171]

Buradan hareketle delâlet şöyle de tanımlanmıştır: "Bir şeyin bulunduğu durumun varlığı bilindiğinde zihnin başka bir şeyin varlığına intikal etmesi" olduğu ortaya çıkmaktadır.[172]

---

[168] Tony Street, "The Reception of Pointers 1.6 in Thirteenth-Century Logic: On the Expression's Signification of Meaning", *https://www.academia.edu/44537202/The Reception of Pointers 1.6 in Thirteenth Century Logic On the Expressions Signification of Meaning*, (erişim, 18.01.2021). Örnek metinlerle İbn Sina felsefesi için bk: Enver Uysal, *Örnek Metinlerle İhvân-ı Safâ ve İbn Sînâ Felsefesi* (Bursa: Emin yay., 2013).

[169] İsmail Latif Hacınebioğlu, "İsmail Gelenbevi'nin (1730-1791) Mantık Bilimine Katkıları", *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyet'e Katkıları Sempozyumu Eylül 2007* (Isparta: Fakülte Kitabevi Baskı Merkezi, 2007), 503.

[170] Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık,* , çev. Ali Rıza Şahin, (Ankara: Bilay Yay., 2021), s. 36.

[171] Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık,* 36.

[172] Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık,* 36.

Diyanet'in İslam Ansiklopedisi'nde delâlet için başlangıç paragrafı olarak onun sözlük anlamını verilir: "Sözlükte "yol gösterme, kılavuzluk etme" anlamına gelen delâlet kelimesi, dil ve edebiyat, mantık, cedel, fıkıh usulü gibi ilimleri yakından ilgilendiren ve söz, davranış, yazı, hareket, durum gibi herhangi bir şeyin belli bir bilgi, anlam ve hükümle bağlantısını ifade etmek üzere müştereken kullanılan bir kavramdır."[173]

Tekrar edersek, delâletde üç unsur vardır: Delâlet eden şey (dâl ve delîl), delâlet edilen şey (medlûl) ve delâletin kendisi. Bu bilgi bağlamında delâlet sözcüğünün etimolojik olarak, Arapça delle fiilinden türediği anlaşılmaktadır.

Delâlet mantıkta bir de, "bir şeydir ki onu anlamaktan başka bir şeyi anlamak lâzım gelir"[174] diye tanımlanmıştır. Bu üç şekilde gerçekleşebilir: (1) bir şeyin kendisini bilmek, başka bir şeyi bilmeyi gerektirecek halde olur (2) ya da bir şeyin kendisini bilmek, başka bir şeyi zannetmeyi gerektirecek halde olur. (3) Veyahut da bir şeyin kendisini zannetmek, başka bir şeyi zannetmeyi gerektirecek halde olur. Bu üç durum ise iki şeyi karşımıza çıkarır: Eldeki bilgi (a) ya kesindir, yani burhânî bir delildir, (b) ya da değildir, yani zannî delildir, bir başka ifadeyle iknâî delildir, bir emaredir. Örnekler verecek olursak; yapılmış bir şeyin varlığını bilmek, onun bir yapıcısının olduğunu bilmeyi gerektirir. Bu, ilkine örnektir. Bulutun varlığını bilmek, yağmurun yağacağını zannetmeyi gerektirir. Bu, ikincisine örnektir. Bulutun varlığını zannetmek, yağmurun yağacağını zannetmeyi gerektirir. Bu da üçüncüsüne örnektir.[175] Buradaki burhanî olan ilk şık, burhanî kıyaslara göndermede bulunmaktadır. Yani bir kıyasta da delâlet eden (dâl/delîl) ve sonuçtan (medlûl) söz etmemiz mümkündür. Bu durum, *delâletin* yukarıda zikrettiğimiz *göndermeden* daha geniş bir manaya sahip olduğunu gösterir. Aynı zamanda bu tespit, Arapça geleneksel mantıktaki tüm işlemlerin *delâlet teorisi* üzerinden ifade edildiğine de işaret eder. Tüm işlemler, belli bir *delâlet teorisi* zemininde anlatılır.[176]

---

[173] M. Naci Bolay, "Delâlet", *https://islamansiklopedisi.org.tr/delalet,* (erişim, 18.01.2021).
[174] Necati Öner, *Klasik Mantık* (Ankara: 2011), 31.
[175] Giritli Sırrı Paşa (Eser-i Sırri), *Mi'yârü'l-Makâl* (İstanbul: Mekteb-i Sanayi Matbaası, İSAM Kütüphanesi, 1303), s. 3; Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 79, 80.
[176] Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 80.

Mantıkta delâlet önce, lafzî ya da lafzî olmayan diye ikiye ayrılır. Onlardan her biri de tabiî, aklî ve vaz'î (belirlenmiş/konulmuş) olmak üzere üçe ayrılır. Bu durumda altı çeşit delâlet türü ortaya çıkar:

1- Lafzî Tabiî Delâlet: Ah, off, yakınmalarının bir ağrıya delâleti gibi. Burada Ah, off yakınmaları delâlet eden, ağrı delâlet edilen (medlûl), bu olayın gerçekleşmesi de delâlettir.

2- Lafzî Aklî Delâlet: İşitilen bir lafzın onu söyleyen kişiye delâleti gibi. Örneğin duvarın arkasından bir ses Ali isminde birini çağırsa, duvarın arkasında Ali'nin bulunduğunu bilmemiz lafzî aklî delâlettir.

3- Lafzî Belirlenmiş (Vaz'î) Delâlet: İnsan lafzının konuşan hayvana, at lafzının kişneyen hayvana delâletleri gibi. Bu örneklerde *insan* ve *at* delâlet eden lafız, *konuşan hayvan* ile *kişneyen hayvan* delâlet edilen lafız, bu olayların gerçekleşmesi de birer delâlettir. Burada insan için uzmanlarınca bir mana belirlenmiş/vaz edilmiş ve insan denilince de bu mana anlaşılmıştır.

4- Lafzî Olmayan Tabiî Delâlet: Düşmanını gören birinin yüz ifadesinin değişmesiyle ortaya çıkan delâlet gibi.

5- Lafzî Olmayan Aklî Delâlet: Duman görülünce orada ateş bulunduğunu bilmek bu türdendir.

6- Lafzî Olmayan Belirlenmiş (Vaz'î) Delâlet: Çizgiler ve işaretlerle oluşan delâletler. [177] Örneğin trafik ışıkları.[178]

İslam Dünyasında mantık metinlerinde ele alınan delâlet konusunun neredeyse tümü yukarıdaki ana hatlar üzerinden işlenmiştir. Biz aşağıda bu konuyu Gelenbevi'nin incelediği kadar ele alıp ve zaman zaman bilinçli bir şekilde tekrarlara başvurarak genişleteceğiz.

D. Gelenbevi'nin Delâlet Teorisi

İsmail Gelenbevi'nın, *Kitabü'l-Burhân* adlı eseri, onun delâlet konusunu işlediği tek eseridir. Bu kitabı, bir Mukaddime, Üç Bâb ve bir Hâtime ile tamamlamıştır. Mukaddime'yi iki Bahis'e ayırmıştır. İlki, İlmin Tarifi Bahsi, ikincisi de Delâlet Bahsi'dir. Biz işlemiş olduğu Delâlet Bahsi'nin tümünü inceleme konusu yapıyoruz. İsagoci adlı eserini de, konumuza oldukça az bir yer ayırıldığı için bir iki yerde

[177] Giritli Sırrı Paşa (Eser-i Sırri), *Mi'yârü'l-Makâl*, s. 4; Necati Öner, *Klasik Mantık,* 31-32.
[178] Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 80.

kullanıyoruz. Öte yandan *Kitabü'l Burhân*'a yazılan şerhleri de onun metnini anlamak ve detaylandırmak amacıyla kullanıyoruz.

1. Delâletin Tanımı ve Analizi

İslam geleneğindeki delâlet teorisine göre zihnin bir şeyden diğerine intikal etmesi sebepsiz olmaz. Bu sebep de zihinde bu iki şey arasındaki ilişkinin sağlam olması anlamına gelir. Aynı şekilde bu zihni ilişkinin de bir sebebi vardır. Bu sebep ise zihnin dışındaki iki şey arasındaki gerektirmenin (lüzûm) bilinmesidir.[179]

Şimdi bu bağlamda İsmail Gelenbevi'nin delâlet tanımına geçelim. O, delâletin tanımını aşağıdaki biçimde yapmış ve kısmen de açıklamıştır:

> "Delâlet, bir şeyin öyle bir halde bulunmasıdır ki, o şeyi anlamak başka bir şeyin anlaşılmasını sağlar (husûle getirir). İlkine, delâlet eden (dâll) ve ikinciye de delâlet edilen (medlûl) denir. Eğer delâlet eden, lafız olursa, o, lafzî delâlet olur; lafız değilse, lafzî olmayan delâlet olur. Bu iki kısımdan herbiri, belirleme (vaz') yoluyla olmuşsa, belirlenmiş delâlet, tabiat bakımından olmuşsa tabîi delâlet; değilse de aklî delâlettir."[180]

Tanımda görüldüğü gibi delâlet, oldukça genel bir tarzda yapılmıştır. Yani bir şeyin anlaşılması, başka bir şeyin anlaşılmasını sağlayacak bir tür delâletin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bunlar da lafzî ve lafzî olmayan olarak ikiye bölünüp, her ikisi de ayrı ayrı, belirlenmiş, tabîi ve aklî olmak üzere üçe ayrılmaktadır.

Abdünnâfi İffet Efendi Gelenbevi'nin *Burhan* adlı eserine yazdığı *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî* adlı şerhinde yukarıdaki tanımı aşağıdaki gibi açıklamıştır:

> "delâlet, bir şeyin bir haysiyeti taşıyor olmasıdır ki o şeyin anlaşılmasından başka bir şeyi anlamak hasıl olsun. Ve bu iki şey, yâ tasavvur veyâhud tasdîk olarak, yani bu iki takdîre göre birinci şeye delâlet eden ve ikincisine de delâlet edilen ismi verilir. Ve fakat tasdik oldukları sûrette (onlara), delâlet eden ve delâlet edilen denildiği gibi birincisine delîl ve ikincisine delâlet edilen denilmesi de geçerli olmuş olup, bu takdîrde delâlet eden, delîlden daha genel olmuş olur. İmdi (bu durumda) delâlet eden, bir şeydir ki onu anlamaktan (hareketle) başka bir şeyi

[179] Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık*, 36.
[180] Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevi, *Burhân-ı Gelenbevî,* 4.

anlamak hâsıl olsun ve delâlet edilen bir şey'dir ki onun anlaşılması, başka bir şeyin anlaşılmasından hâsıl olsun. Anlama (fehm), iltifât ve yönelmeyle bir şeyin akıl nezdinde sûretinin belirmesidir/ortaya çıkmasıdır. İmdi birinci şeyi anlamaktan (hareketle) ikinci şeyin anlaşılır olmasından murât, delâletin çeşitleri, yani belirleme veyâhut tabîi gerektirme ve benzerleri bilindikten sonra soyut olan birincisine yönelme ve iltifâttan (hareketle) ikinci şeye yönelme ve iltifâtın elde edilmesidir ki (bu durum), ikinci şey akılda elde edilmeksizin birinciye iltifât etmekten ve idrak etmekten ya da zâten (ikincisi) elde edilmişse bile de kendisine iltifat edilmeksizin ilkine iltifât vâsıtasıyla yönelimden ve iltifât olunmaktan daha geneldir." [181]

Gelenbevi ile onun şarihi/mütercimi Abdünnâfi İffet Efendi, delâletin tanımını, yaklaşık olarak aynı şekilde yapmaktadırlar. Şöyle ki; öncelikle bir şey var ve o şey öyle bir haldeki ya da Abdünnâfi İffet Efendi'nin ifadesiyle söylersek; öyle bir haysiyetteki, başka bir şeyin anlaşılmasına vesile oluyor. İşte bu ilişkinin tümünün adına da delâlet deniyor. Bu delâletin ilk kısmına "delâlet eden" ikincisine de "delâlet edilen" deniyor.

Abdünnâfi İffet Efendi'nin daha ileri seviyedeki açıklamalarına bakarsak, sözü edilen ilk kısım, ya tasavvur ya da tasdik olur. İkinci kısım da yine aynı şekilde ya tasavvur ya da tasdik olur. Buna göre bir delâlette bir tasavvur başka bir tasavvura, bir tasdik de başka tasdike delâlet edecektir. Tasdîkatta cârî olan uygulamaya bakıldığında ilkine "delil", ikincisine de yine "delâlet edilen" denilmektedir. İslam geleneğinde ikinci tarafa "netice" veya "matlûb" da denilmiştir.

Abdünnâfi İffet Efendi'nin pasajında "delâlet eden"in "delîl"den daha genel olduğu ifade edilmiştir. Bu şöyle de ifade edilebilir: "delâlet eden", "delîl"in cinsi, "delîl" de "delâlet eden"in türüdür. Dolayısıyla "delâlet eden" ile "delîl" arasında hiyerarşik bir anlam ilişkisi olduğu da anlaşılmaktadır.

Abdünnâfi İffet Efendi'nin açıklamalarından hareketle "delâlet eden" ile "delâlet edilen" arasındaki gerektirmenin, modern mantıktaki karşılıklı gerektirme olarak da yorumlanabileceğini düşünüyoruz. Şöyle ki; "delâlet eden, bir şeydir ki onu

[181] Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî*, 73, 74.

anlamaktan (hareketle) başka bir şeyi anlamak hâsıl olsun ve delâlet edilen bir şey'dir ki onun anlaşılması, başka bir şeyin anlaşılmasından hâsıl olsun." demek, delâlet eden, ancak ve ancak bir şeydir ki onu anlamaktan (hareketle) başka bir şeyi anlamak hâsıl olursa bu hâsıl olanın (delâlet edilenin) anlaşılması da başka bir şeyin anlaşılmasından (delâlet edenden) hâsıl olur.

Öte yandan hem delâlet edene hem de delâlet edilene bir yönelme ve iltifat söz konusudur. Zihin delâlet edene yöneldiğinde ve iltifat ettiğinde bu durum, onun, delâlet edilene de yönelmesine ve iltifatına neden olmaktadır. Ve yine işte bu durum, yani söz konusu hem birinciye ve sonra ardından ikinciye yönelme ve iltifat, yalnızca birinciye yönelim ve iltifattan ya da birinciyi elde edilmeksizin yalnızca ikinciye yönelim ve iltifattan daha geneldir.

2. Belirlenmiş Lafız

Abdünnâfi İffet Efendi, "Musannif Haşiye'de beyân etmiştir ki"[182] diyerek Gelenbevi'ye göndermede bulunup ondan bir pasajı tercüme eder. Bahsettiği *Haşiye*'den kastın, yine Gelenbevi'nin kendi eserine yazdığı *Haşiye*'si[183] olduğu, metin kontrol edildiğinde anlaşılmaktadır. *Haşiye*'nin tercümesi ve yorumunu içerdiği için aşağıdaki pasaj üzerinden ilerliyoruz:

> "Musannif *Haşiye*'de beyân etmiştir ki delâletin tarifinde kullanılan "yahsulu" ile süreklilik (istimrâr) ifade eden muzâri sîgası olarak, bu sûrette anlamanın bazı vakitlerde elde edilmesi ve bazısında da elde edilememesine delâlet olunamaz. Ve bu vechle iki anlama arasında elde edişin (husûlün) devamlılığı, aralarındaki lüzûmdan (gerektirmeden) bir kinâyedir. Ve buna karîne, kavmin (mantıkçıların dilinin, ana dilin, toplumun dilinin), delâleti [delâlet bir şeyin öyle bir halde olmasıdır ki o şeyin bilinmesinden başka bir şeyin bilinmesi lazım gelir] yani delâlet, bir şeyin o şeyi bilmekten başka bir şeyi gerektirecek hâlete bürünmüş olmasıdır diyerek onu iki bilgi arasındaki gerektirme (lüzûm) şeklinde tarif etmeleri olup, bu takdîrde kavmin tarifine mutabık olunmuş olur. Ve kavmin bu konuda itibâr ettikleri gerektirmeden (lüzûmdan) murat, ebedi olarak ayrılmanın imkansızlığı manâsını tümel bir gerektirme şeklinde olmasıdır, lâkin Arapçacılar

[182] Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî*, 74.
[183] Ebü'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevi, *Hâşiyetü'l-Burhân*, 56.

ve usulcüler ise özetle, ayrılmanın yokluğu olarak kabul edip bununla iktifâ etmişlerdir. Ve muzari sîga, devâmlılıkta nass olmayıp bazen ayrılmanın mümkünlüğünü ifade etmesi bakımından musannifin sözünün iki görüşe de uygulanması olarak, yani gerektirme (lüzûm) tabiri yerine husûle getirme (sağlama) tabirini kullanması, olarak addedilir.[184]

Abdünnâfi İffet Efendi'ye göre özetle Gelenbevi'nin "bir şeyin öyle bir halde bulunmasıdır ki, o şeyi anlamak başka bir şeyin anlaşılmasını sağlar (husûle getirir)" sözünde "lüzûm" yerine "husûl" sözcüğünü kullanması bir kinaye sanatı olup, hem gerçek anlamın hem de mecaz anlamın kastedilmesi şeklinde yorumlanmaktadır. Buna göre "yahsulu (husûle getirir)" muzari fiili, hem "ayrılmanın imkansızlığı" gerçek manâsını hem de "ayrılmanın imkanı" mecaz manasını düşündürtecek şeklinde kullanılmıştır.

Yukarıdaki bazı bilgileri tekrar olduğunu bilincinde olarak Abdünnâfi İffet Efendi'den hareketle açıklamalara devam edebiliriz: Delâlet eden, yani anlaşılması ve idrak edilmesi başka bir şeyin anlaşılması ve idrak edilmesini gerektiren şey, ya lafız ile yahut lafzın dışında olur. Eğer lafız olursa lafzî delâlet, lafzın dışında olursa lafzî olmayan delâlet olur. Lafzî olanlar ve lafzî olmayanlardan her biri belirlenmiş, tabii ve aklî olmak üzere üç kısma ayrılır. Zîrâ bir şeyin delâletinin gerçekleşmesi, elbette bunu icâb ettirecek onun bir takım şuurunda bulunulmuş vasıtalara dayanmasını gerekecektir ki bu ise belirleme, tabiat bakımından olma ve aklî olmanın sınırlarına taşmaz.[185]

Mutlak olarak belirleme (vaz' etme), bir şeyin kendisini anlamak ve idrâk etmekten başka bir şeyi anlamanın lâzım gelecek bir mertebede (haysiyyette) olmasıdır denilebilir. Öyleki, o başka bir şey, önceden zikredilmiş olan şeyin tam karşısında ve hizasında kalmalıdır.[186]

Şayet lafzî delâlet ve lafzî olmayan delâletten her ikisi de bir takım belirleme araçları/vasıtaları ile yani o eylemi gerçekleştiren birinin delâlet edeni delâlet edilen için tayin etmesiyle olur ise bu belirlenmiş lafzî delâlet olur. Meselâ insan lafzının

[184] Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî*, 74.
[185] Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî*, 74, 75.
[186] Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî*, 75.

hayevân-ı nâtık (konuşan hayvan) manasına delâleti, belirlenmiş lafzî delâlet olup, zikredilen lafzın (delâlet edenin) bu manâya delâleti, belirleyenin belirleme ve tayin etmesinden doğmuştur. Ve aynı şekilde yazıya özgü şekillerin lafızlara delâleti, lafzî olmayan delâlet olup söz konusu şekillerden hareketle lafızların kavranması, zikredilmiş olan şekillerin o lafızlar için belirlenmesi yoluyla olur. Şöyle ki gerek insan lafzı ve gerek yazıyı nakşetme olayı, kendisi için vaz edilmiş olan şeylerin tasavvuru için gerekli olan belirlenmişliği hatırlattırarak sırasıyla bu yolla hayevân-ı nâtık'a ve lafızlara delâlet ederler.[187]

Delâlet tabiat vâsıtasıyla olursa tabii delâlettir. Bu, delâlet edilen şeyin arazlarının/ilintilerinin ortaya çıkmasıyla olur. Meselâ ah lafzının mutlak olarak acıya delâleti tabii lafzî delâlete ve yüzdeki kızarmanın utanmaya delâleti de lafzî olmayan tabii delâlete örnektir. Meselâ duvarın arkasından iştilen sözün duvarın arkasında birinin bulunduğuna delâleti lafzî aklî delâlettir ve dumanın ateşe delâleti de lafzî olmayan aklî delâlete örnektir.[188]

Delâletin kısımları amaca taalluk eden belirlenmiş bir lafızdır ki bu da lafzın bütün vakitlerde belirleme yoluyla onun vazeden tarafından bilinmesiyle vuku bulur. Ki buna lafzi delâlet denir. Bazı vakitlerde olursa buna "delalet eden" denilmez. Daha doğrusu deâlet edenin delâlet edilene delâlet ettiğinin bir karinesi olması şüpheli olur. Oysa Arapça alimleri ve usulcüler böyle düşünmezler. Onlara göre karineden murat, mecaz ve kinaye sanatlarında olduğu gibi örf ve âdetler de iddia üzere mebni olduğu için bu durumlarda da delâlet vaki olur. Ama buna zanni delâlet denir. Gerçekte vaz'ı (belirlenmişi) bilmekten murat, gerek onun manasına ve gerek o mananın dâhil olduğu ya da lâzımı bulunduğu ma'nâya, lafzın vaz edilmiş olduğunun bilinmesidir, bunun bilgisine sahip olmaktır.[189]

Belirleme (vaz') lafzı, bir lafzı, mânâya delâlet için kendisine karşılık gelecek (mukabil) bir mânâ oluşturma eylemidir. Bu durum, her bir kavmin kendi anlayışları doğrultusunda geliştirdikleri gramer ve şeylerin sûretlerinin/formlarının bir araya getirilmesiyle oluşturulur. Medeni toplumlar keşif ve inkişafa muhtaç oldukları ölçüde

[187] Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî*, 75.
[188] Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî*, 75, 76.
[189] Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî*, 75.

belirleme lafızlarını geliştirirler. Bu noktada onların takdir ettikleri ölçüler çerçevesinde vaz' oluşur.[190]

Vaz' (belirleme) lafzı, iki kısma ayrılarak önce şahsî ve sonra türsel kabul edilir. Şahsi vaz''dan murât, lafzın kendisinin özellikle manası için konu/özne olmasıdır. Bu da aklen dört ve tümevarımsal olarak da üç tür olarak kabul edilir. Bunlardan ilki, vaz'ı ve kendisi hakkında vaz' edilmiş olana hâss olandır ki en büyük vaz' bu kısımdandır. Bunlar şahıslardır. Örneğin hususen Zeyd'in zatının vaz'ını belirlemek, onu mülâhaza ve tasavvur ederek Zeyd lafzını onun mânâsı hizasında vaz' ve tayin etmektir. Abdünnâfi İffet Efendi, şahsi vaz'ın diğer çeşitlerine değinmeden türsel olan vaz'a geçer. Buna göre türsel olan vaz', vaz'ı ve kendisi için vaz edilmiş olanı kendisinden daha genel olandır. Bu da lafızların, tümel anlamların hizasına vaz' edilmesiyle olur ki isim, fiil ve harfin vaz'ları bu türden kabul edilir. Zîrâ vaz eden kişi meselâ ismin manasını, (isim, üç zamândan biriyle ilgili olmaksızın, kendi başına bir manaya delâlet eden şey'dir diyerek), onu tümel yönü üzere mülâhaza ederek isim lafzını, bu mananın hizasına vaz' etmiş olur. "İnsân" türünün ve dahi "su" ve "toprak" gibi cinslerin isimleri de böyle kabul edilen örneklerdendir.[191]

3. Belirlenmiş Lafzın Manaya Delâleti

İsmail Gelenbevi, lafzî delâletin kısımlarını aşağıdaki biçimde yapmış ve kısmen de açıklamıştır. Biz de onu verip yorumlamaya çalışalım:

> Lafzî belirlenmiş delâlette lafız, şayet vaz edilen mananın tamamına delâlet ediyorsa ona mutabakat (tam örtüşme) delâleti denir. Buna insan kelimesinin konuşan hayvan manasının tamamına delâleti örnektir. Şayet lafız belirlenmiş mananın bir kısmına –eğer bir kısmı varsa- delâlet ediyorsa tazammun (eksik örtüşme) delâleti denir. Buna insan lafzının konuşan hayvan manasının tamamına delâleti yanında yalnızca "hayvan" lafzına delâleti bir örnektir. Şayet lafız, zihinde gerekeni (lâzımı) olan hariçteki bir manaya delâlet ediyorsa bu iltizam (gerektirim) delâletidir. Buna "dövme" kelimesinin "döven" ve "dövülen"e delâleti bir örnektir.[192]

---

[190] Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî*, 7.
[191] Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî*, 77, 78.
[192] Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevi, *Burhân-ı Gelenbevî,* 4.

Burada delâlet kavramının üç kısma bölünerek, birincisi tam örtüşme, ikincisi eksik örtüşme ve üçüncüsü de gerektirim şeklinde üçe ayrıldığını görmekteyiz. Şöyle ki ilki, bir lafzın vaz‘ (belirleme) vâsıtasıyla kendisi için belirlenmiş mananın tamâmına delâleti tam bir örtüşme olup bu da lafzın mananın tamâmıyla tam bir örtüşme ve ona tam olarak uygun gelmesinden ötürü mutbakat delâleti diye adlandırılmıştır. İşte insan lafzının "hayevan-ı nâtık"ın tümüne delâleti bu türdendir. Bunun bir başka nedeni insanın hakikatının bu manadan ibaret olması ve bunun da kendisi için 'vaz edilmiş olanın tamamına karşılık gelmesidir.[193]

Şayet bir lafzın kendisi için belirlenmiş olan mananın tamamına delâleti tam örtüşme yoluyla olup bu mutabakatın da parçaları varsa ve işte bu parçalardan birine delâlet söz konusu olursa buna eksik örtüşme (tazammun) yoluyla delâlet denir. Bunun için şu iki koşulun yerine getirilmesi gerekir: (i) Tam örtüşme yoluyla gerçekleşen delâletin parçaları olacak. (ii) Kendisi için belirlenmiş mananın yanında ve zımnında gerçekleşecek. İşte insan lafzının kendisi için vaz edilmiş olan manaya tam örtüşme yoluyla delâlet kabul edildikten sonra hayevan ya da natıklığa delâlet söz konusu olursa buna eksik örtüşme yoluyla delâlet denir.[194]

Bunu örnek üzerinden biraz daha açabiliriz: Bir biyoloji konferansında konferansı veren kişi, insanın tanımını "akıllı hayvan" olarak tanımladıktan ve bu lafzı kullanışında kastının bu olduğunu belirttikten sonra ilerleyen süreçte insan dediğinde onun hayvan oluşunu kastediyorsa ve böyle de anlaşılıyorsa o zaman o noktada eksik örtüşme yoluıyla delalet gerçekleşiyor demektir. Yine varsayalım ki bir felsefe konferansında bir felsefeci insanın tanımını "akıllı hayvan" olarak tanımladıktan sonra ilerleyen saatlerde insan dediğinde hep onun akıllı oluşunu kastedip, insanın akıllı manasına müsavi olduğundan söz ediyorsa orada ekşik örtüşme delâleti var demektir. Diyelim ki bunun başka bir versiyonu gerçekleşmiş olsa, yani lafız zikredilip onun kendisi için vaz edilmiş olan mananın tamamına yönelme ve iltifât söz konusu olmaksızın mananın bir parçası murâd edilse Abdünnâfi İffet Efendi, bu mutâbakat olmayıp belki o mecâz-ı mürsel olabilir demektedir. O halde bu şekilde bir delâlet, ekşik örtüşme yoluyla da gerçekleşmemiş olur.[195]

---

[193] Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî*, 79, 80.
[194] Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî*, 80.
[195] Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî*, 79, 80.

Abdünnâfi İffet Efendi, lafzın zihinde vaz edilmiş olan manaya lazım gelecek, yani zihnen ve zihinde o mananın gerekeni (lazımı) olacak bir manaya delâleti gerçekleştiğinde o delâletin gerektirim (iltizam) yoluyla olacağını söyler. Ancak böyle olmazsa, yani lafzın söz konusu delâleti, hariçte, yani dış dünyada lazım olursa, bunun yine tazammun (eksik örtüşme) delâleti olduğunu belirtir. Buna örnek olarak, dövme fiilinin zihinde hem dövene hem de dövülene delâletini verir.[196]

Bu noktada hem zihinde hem de hariçte, yani zihnin dışında meydana gelen "lazım"ın (gereken) ne olduğunu açıklamamız gerekecek. Buna göre gerektirme (lüzum-mülâzemet-telâzüm), bir şeyin başka bir şeyi gerektirmesidir. Birinci şeye *gerektiren* (melzüm) ikincisine de *gereken* (lâzım) denir. Aralarındaki *bağıntı* (nispet) ve *gerekme ilişkisine* (iktizâ) de *gerektirme* (lüzum-mülâzemet-telâzüm) denir.[197]

Yani gerektiren ile gereken arasında bir gerektirme ilişkisi bulunur. Gerektirme, iki şey arasındaki bağıntının adıdır.[198]

Şöyle gösterilebilir: Gerektiren (melzûm) ⇒ Gereken (lâzım). Gerektiren ile gereken arasındaki "⇒" simgesine de gerektirme diyoruz. Tasavvurlar ve tasdikler arasında çeşitli gerektirmeler kurulur. Bir tasavvur diğerini gerektirebildiği gibi, bir tasdik de diğerini gerektirebilir.[199]

Gereken (lâzım) önce ikiye ayrılır. Öncelikle kâinatı ikiye bölerek işe başlayalım: Zihnimizdekiler ve zihnimizin dışındakiler. İşte gereken, ya yalnızca zihnîdir, yani sadece zihinde bir gerekendir ya da yalnızca haricîdir, yani zihinde değil dış dünyadadır. Bu açıdan gereken ikiye ayrılır. Bazı gerekenler hem zihnî hem de zihin haricinde bulunması nedeniyle, gereken bulunuş bakımından böylece üç kısma ayrılmış olur. Örnek vermeye sondan başlarsak; insanın yazmaya kabiliyeti hem zihinde insanın bir gerekenidir hem de hariçte bir gerekenidir. Diğer örnek, insanın beyaz tenli veya siyah tenli olması onun, zihinde bir gerekeni değil, ama hariçte bir

---

196 Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî,* 80.

197 Harputlu Hoca İshak Efendi, "Suâl-i Îsâgûcî", *Mantık Risaleleri,* ed. İbrahim Çapak (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı), 2015, 275. Mehmed Hâlis, "Mîzânu'l-Ezhân"*, Mantık Metinleri I,* Haz. Kudret Büyükcoşkun, İstanbul: İşaret Yay., ts., 120; Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 77.

198 Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 77.

199 Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 77.

gerekenidir.[200] Yani "şu adam beyaz tenlidir" dediğimizde beyazlık, o kişi için hariçteki bir durumdur. Onun beyaz tenliliği kendisi için zihindeki bir gerekeni değil, zihin dışında, yani hariçteki bir gerekenidir. Zira biz zihnimizde onu esmer tenli olarak da düşünebiliriz. Yalnızca zihindeki gerekene örnek verecek olursak, sağırlık işitmeyi zihinde gerektirir, yani işitme sağırlığın zihinde gerekenidir. Ama sağırlık ile işitme dış dünyada ayrılmışlardır. Bir kişi hem sağır hem de işiten olamaz. Dolayısıyla hariçte biri diğerinin gerekeni olamaz.[201]

Abdünnâfi İffet Efendi yine "Musannif Haşiye'de beyânı vechle"[202] diyerek Gelenbevi'ye göndermede bulunup onun *Haşiye*'sinden bir pasajı[203] özetler. Buna göre gerektirim delâleti için mantıkçıların çoğunluğu tarafından verilen örnekler, insan lafzının insanın ilme kabiliyetine, sanatlara yönelik kabiliyetine ve dört sayısının çift sayıya delâletine yönelik örnekler iken bu örneklerden Gelenbevi'nin vaz geçiş sebebi, akıl (mezheb-i ehl-i ma'kûl) mezhebi bakımından verilen örneklerde tam bir mutabakatın bulunmayışıdır. Zira mantıkçılar, gerektirim (iltizam) delâletinde gerektiren (melzûm) ile gereken (lâzım) arasındaki bir gerektirme ilişkisinde kesin bir gerektirme (lüzûm) bulunma özel manasını lüzumlu görerek bunu şart koşmuşlardır. Zaten sözü edilen misaller sözünü ettiğimiz anlamda gerçekleşmeyen misallerdir. Oysa dövme fiili için döven ile dövülen lüzumu (gerekmesi), daha özel mana ile ikisi arasındaki bir gerektirmeyle gerçekleşir.[204]

Şayet iltizam yukarıdaki biçimde olmazda re'sen lâzımın (gerekenin) kasd ve irâde edilmesi yoluyla olursa gerektirenin zikredilmesi ve gerekenin de irade edilmesi kabîlinden olabilir. Bu iltizam değil, mecâz-ı mürsel olur.[205]

Öyle anlaşılıyor ki; mantıkçılar vaz' (belirleme) meselesinin tümüne bir giriş olması için tam örtüşme, eksik örtüşme ve gerektirim delâletlerinin üçüne de vaz'î delâlet (belirleme delâleti) isimlendirmesi yapmışlardır. Öte yandan akliyye delâletini de vaz'iyye ve tabî'iyye delâletlerine mukabil olan delâlete tahsîs etmişlerdir. Bununla birlikte tam örtüşme delâletinin zımnında ve tavassutuyla eksik örtüşme ve gerektirim

---

[200] Mahmūd İbn Hāfiz Hasan el-Mağnisevi, *Cedīd-i Muğni't-Tullāb,* 15; Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 80.
[201] Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 77, 78.
[202] Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî,* 74.
[203] Ebü'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevi, *Hâşiyetü'l-Burhân,* 59.
[204] Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî,* 80.
[205] Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî,* 81.

delâletlerinin olabileceğini ve yine gerektirimde ayrıca apaçık bir gerektirmenin (lüzumun) de bulunması gerektiğini; böyle olmazsa mecaz olacaklarını ifade etmişlerdir.[206]

Arapça alimleri (ehl-i arabiyye) ise bundan farklı düşünmüşlerdir. Onlara göre bir lafzın başka bir lafzı vaz‘ eylemesi sadece kendisi için vaz‘ edilmiş olan mananın tamamına delâlet içindir. Diğerleri başka türlü değerlendirilir. Mananın tikeline delâleti ise “tüm”ün zihinde meydana gelmesinin “parça”nın da meydana gelmesini müstelzim kılmasıyla olur (tazammun). Lafzın, lâzımın dışındaki manaya delâleti ise gerektirenin (melzum) zihinde elde edilmesinin gerekenin elde edilmesini istilzam eylemesine bağlı olarak gerçekleştiğini (iltizam) ileri sürmüşlerdir. Bu yönüyle onlar genellikle tam örtüşme yoluyla delâleti hakikat kabul edip eksik örtüşme ile gerektirimi (iltizam) mecâz kabul etmişleridir.[207]

> “Eksik örtüşme ve gerektirim delâleti varsa tam örtüşmenin olması zaruridir; ancak aksi söz konusu değildir. Tıpkı bu ikisinden herbirinin diğerini gerektirdiği gibi.”[208]

4. Lafızlar ve Manaları

Her bilimin kendine göre bir ıstılahı yani terminolojisi vardır. Mantığın da kendine özgü bir terminolojisi vardır. Elinizdeki kitap bu terminolojiyi kısmen vermektedir. Ancak onun terminolojisi belirli bir gramer üzerine bina edilir. Şöyle ki; mantıksal düşünüş, bir dilin gramerinde/konuşma evreninde kendisini ifade etme imkânı bulur. Diller farklılaştıkça mantığın ifade biçimleri de farklılaşır. Mantığın ifade edildiği, kurulduğu bu dillere doğal/tarihsel/gündelik diller de diyebiliriz. Öte yandan belli semboller ışığında yapay dil üretilerek, yani sembolik bir dil üzerinden de mantıksal işlemler yapılabilir. Örneğin p ve q harfleri birer önerme temsilcisi olsun, → de “ise” anlamına gelen bir sembol olsun. Bu durumda “p→q, p” öncüllerinden “q” sonucunu çıkartabiliriz. Bu örnek, tamamen sembolik bir dil üzerinde gerçekleşmiş bir işlemdir.[209]

---

[206] Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî,* 81.
[207] Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî,* 80, 81.
[208] Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevi, *Burhân-ı Gelenbevî,* 4.
[209] Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 44, 45.

Mantıkçının asli amacının ancak manaların kendisi olduğunda şüphe yoktur, fakat mantıkçı manalara ulaşmak için lafızların durumunu incelemeden yapamaz. Çünkü açıktır ki insanlarla anlaşmak ve onlar arasında düşünceleri yaymak ancak bir dil aracılığıyla olur. Bazen lafızlarda değişiklik ve karışıklık olabilir, bu durumda onlarla anlaşma sağlanamaz. Mantıkçı, bir dile özgü olmadan anlaşmayı sağlamak, kendi sözünü ve başkalarının sözünü doğru bir ölçü ile tartmak için, 'genel olarak' lafızların durumlarını araştırmaya ihtiyaç duyar.[210]

Burada 'genel açıdan' ifadesinin nedeni, bir mantıkçı kullandığı dile özgü şeyleri incelemeye ihtiyaç duysa da mantık özel bir dile özgü değildir. Mesela Arap dili söz konusu olduğunda lam-ı târifin kapsama kavramına (istiğrak) delâletini, kâne ve kardeşlerinin hem edatlardan olması hem de harflerden olması durumunu, genellik ve olumsuzluk bildiren edatları vb. incelemek birer örnektir. Fakat mantıkçı dil ilimlerine dayanarak bunları mantığa dâhil etmeye ihtiyaç duymayabilir.[211]

Bir mantık sistemi, bir dil üzerine kurulu sistemdir. Mantığı sistematik olarak kurmadan önce onun dilini oluşturmak gerekir. Ama bu dil, mantık sisteminin kendisi demek değildir; sadece üzerine/içine inşa edildiği sistematik bir *dilsel örgüdür*.[212]

Mantıkçının kullandığı dilin lafızlarını incelemesi, mantıkçının başkaları ile anlaşmak için duyduğu ihtiyaçtan dolayıdır. Mantıkçı bizâtihi lafızların kendisinden dolayı da onları incelemeye ihtiyaç duyar. Bu ihtiyaç, ilk ihtiyaçtan daha büyük ve önemlidir. Hatta belki bu ihtiyaç bu konuların mantığa dâhil edilmesinin gerçek sebebidir.[213]

Lafızların manaya delâlet etmesi bakımından lafızların kısımlara ayrıştırmak mümkündür. Ki bu da lafzî delâletin dilsel/gramatik bir temele dayandığını bize gösterir. Bu konuyu lafız kavramı üzerinden biraz açabiliriz.

Konuşma ve yazı evreninde ortaya çıkan "manalı veya manasız"[214] ifadelere, *lafız* denir. Lafzın anlamlı olarak delâlet ettiği şeye de *mana* diyoruz.[215]

---

[210] Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık*, 33.
[211] Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık*, 33.
[212] Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 45.
[213] Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık*, 33.
[214] F. Nuri K., *Sûrî Mantık* (İstanbul: Eser Kitabevi), 1968, 5.
[215] Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 95.

Bir anlam için belirlenmiş olan, yani *vaz' edilmiş olan*[216] *lafızlar,* ya basittir ya da bileşiktir.[217] Basitlik ile bileşiklik öncelikle özsel olarak anlamın sıfatıdır, arazî/ilintisel olarak da lafzın sıfatıdır.[218]

Bir lafzın her bir kısmı, anlamının bir kısmını karşılamıyorsa ona *basit (müfred),* karşılıyorsa ona da *bileşik (müellef) lafız* denir.[219] Örneğin Ali, Venüs, insan, hayvan, nokta, Allah (C.C.) lafızlarının bir kısmı anlamının bir kısmını karşılamıyor, bundan dolayı basit lafızlardır; Kapının kulpu, gülen canlı, taş atan, Ali öğretmendir lafızlarının her bir kısmı anlamının bir kısmını karşılıyor, bundan dolayı da bileşik lafızlardır.[220]

Anlamlı bir lafız ya basit ya da bileşik olur üçüncü bir ihtimal yoktur dediğimizde üçüncü halin olmazlığı ilkesini anlamlı lafızlara uygulamış olmaktayız.[221]

Yukarıdaki "basit lafız" lafzı, kendi türlerine geneldir. Onları kapsayıcıdır. Onun türleri beş çeşit olarak belirlenmiştir:

1. Basit bir lafzın kısımları olmayabilir. Arapça'daki kaf harfini (ق) bir şeye özel bir ad yaptığınızda bu lafzın kısımları olmamış olur.[222] Ama manası vardır. Dolayısıyla lafzın bir kısmı (ki yoktur) anlamının bir kısmını karşılamamış olur. O nedenle basit bir lafızdır.[223]

2. Bazen lafzın kısımları olup anlamının kısımları olmayabilir. Nokta lafzı gibi.[224] Böylece lafzın bir kısmı anlamının bir kısmını (ki anlamının bir kısmı yoktur) karşılamamış olur. O nedenle basit bir lafızdır.[225]

3. Bazen de hem lafzın kısımları vardır hem anlamının kısımları vardır ama lafzın kısımları anlamın kısımlarına delâlet etmiyor olabilir. Örneğin

---

[216] Giritli Sırrı Paşa (Eser-i Sırri), *Mi'yârü'l-Makâl,* 7. Eskiden hangi lafzın hangi anlamı karşılayacağını araştıran bir *vaz'* ilmi varmıştı.
[217] Ebheri, *Îsâgûcî*, çev. Hüseyin Sarıoğlu (İstanbul: İz yay., 1998).
[218] Harputlu İshak Efendi, "Suâl-i Îsâgûcî", *Mantık Risaleleri,* 276.
[219] Ebheri, *Îsâgûcî.*
[220] Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 95.
[221] Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 95.
[222] Mahmūd İbn Hāfiz Hasan el-Mağnisevi, *Cedīd-i Muğni't-Tullāb,* 17.
[223] Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 96.
[224] Mahmūd İbn Hāfiz Hasan el-Mağnisevi, *Cedīd-i Muğni't-Tullāb,* 17.
[225] Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 96.

"insan" lafzının bir kısmı onun anlamının bir kısmını karşılamıyor.[226] Bu durumda lafzın bir kısmı anlamının bir kısmını karşılamamış olur. O nedenle basit bir lafızdır.[227]

4. Yine hem lafzının hem anlamının kısımları var hem de bu kısımların bir manaya delâleti de var ama kastedilen anlama delâleti yoktur. Örneğin "Abdullah" özel isminin, "Abd" (kul) ile "Allah" kısımlarının her ikisinin ayrı ayrı bir manaya delâleti var; her ikisinin birlikte normal şartlar altında bir manaya (Allah'ın kulu) delâleti var ama kastedilen manaya (Allah'ın kulu) delâleti yok. Abdullah özel ismi kullanıldığında ne kulluk ne de ilahlık kastediliyor.[228] Bu durumda lafzın bir kısmı anlamının bir kısmını karşılamamış olur. O nedenle "Abdullah" özel ismi, basit bir lafız kabul edilir.[229]

5. Yine dördüncü maddeyle bağlantılı olarak hem lafzının hem anlamının kısımları var hem de bu kısımların bir manaya delâleti var ve kastedilen anlama da delâleti var ama o lafız kullanıldığında o kastedilen mana akla gelmiyor. Varsayalım ki bir kişinin adını büyükleri "düşünen hayvan" koymuş olsunlar. Şimdi lafzın her iki kısmının ayrı ayrı bir manaya delâletleri olduğu gibi her ikisinin birlikte bir manaya (insana) delâleti var. Ortaya şöyle bir sorun çıkıyor: Bu özel ad (düşünen hayvan) için kastedilen anlam bir kişidir ve delâlet de gerçekleşiyor. Ama insan lafzı o kişinin bir parçası olmasından ve insanın da tanımı "hayvan" ve "düşünen" lafızlarından oluşmasından dolayı bu özel ad kullanımında "hayvan" ve "düşünen" lafızları "insan" lafzına değil, kişiye delâlet ediyor. Bu durumda her iki lafız birlikte tek kişinin adı oluyor.[230] Bu durumda lafzın bir kısmı anlamının bir kısmını karşılamamış oluyor. Bu durumda "düşünen hayvan" özel ismi, basit bir lafız kabul edilir.[231]

Bileşik lafızlara ise "söz" (kavl) adı da verilmektedir. Ancak basit lafızların bir araya gelerek oluşturdukları sözlerin çeşitli türleri vardır. Nasîruddîn Tûsî, özellikle mantık açısından muteber olanın, *kayıtlanmış* (takyîdî) ve haberi sözler olduklarını

[226] Mahmūd İbn Hāfiz Hasan el-Mağnisevi, *Cedīd-i Muğni't-Tullāb,* 17.
[227] Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 96.
[228] Mahmūd İbn Hāfiz Hasan el-Mağnisevi, *Cedīd-i Muğni't-Tullāb,* 17, 18.
[229] Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 96.
[230] Mahmūd İbn Hāfiz Hasan el-Mağnisevi, *Cedīd-i Muğni't-Tullāb,* 18.
[231] Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 96, 97.

zikretmektedir. Zira onlar, ilimlere özgüdür. Çünkü bu türden sözler bilgi edinmeye yönelik sözlerdir. Bilgi ya tasavvur ya da tasdiktir.[232]

Tasavvura dayalı bilgiyi biz, tanımlarda kullanılan "açıklayıcı söz" ile tasdike dayalı bilgiyi ise "kesin söz" ile ifade ederiz ki, birinciler *kayıtlanmış sözler*den ikinciler ise *bildiri kipindeki sözler*den (haberi sözlerden) sayılmaktadır. *Kayıtlanmış sözler* (takyîdî), *bileşik lafız* olmalarına rağmen *basit lafız* hükmündedir. Ayrıca onlar bize tasavvurât bilgisini sağlamaktadır. Örneğin, "düşünen hayvan" ifadesi *kayıtlanmış sözler*den sayılan bir "açıklayıcı sözdür" (kavl-i şarih) ve "insan" lafzının yerine geçmektedir.[233]

Üçüncü halin olmazlığı ilkesini bu kez, basit lafızlara uyguladığımızda *basit lafızlar*, ya tümel (küllî) olurlar ya da tikel (cüz'î) olurlar (üçüncü bir ihtimal yoktur). Eğer, bir lafzın anlamını düşündüğümüzde, anlamında ortaklığı kabul ediyorsak o lafız, *tümel bir lafızdır*. Anlamında ortaklığı reddediyorsak, *tikel bir lafızdır*.[234] İnsan, at, canlı, hayvan sözcüklerinin anlamları ortaklığı kabul ediyor; dolayısıyla bunlar tümel lafızlardır, Zeyd, Düldül (çizgi filimlerdeki Red Kit'in atı anlamında), Ankara, Abdullah (belirli bir kişi anlamında) ifadeleri ise kabul etmiyor; dolayısıyla bunlar da tikel lafızlardır.[235]

İşte İslam Dünyasındaki bu mantık sisteminin en önemli özelliklerinden biri, önemli bir kısmının (tarif teorisinin ve diğer bazı mantıksal ilişkilerin) bu tümel lafızlar üzerinden inşa edilmesidir.[236]

Üçüncü halin olmazlığı ilkesini bileşik lafızlara uyguladığımızda *bileşik lafızlar*, ya tamdır ya da tam değildir (üçüncü bir ihtimal yoktur). Tam olanlar, açık ve nettir; söylendikten sonra anlamında herhangi bir kapalılık kalmaz. Buna örnek verecek olursak, *Zeyd ayaktadır* bileşik lafzı, nettir, açıktır. Tam olmayanlar ise eksiktir, söylendikten sonra bir kapalılık kalır. Örneğin *gülen hayvan* (takyîdî söz) bileşik

---

[232] Harun Kuşlu, *Nasîruddîn Tûsî'de Önermeler Mantığı*, İstanbul: Klasik yay., 2017, 63, naklen, Nasîruddîn Tûsî, *Tecrîdü'l-Mantık*, Müessestü'l-âlemî li'l-matbûât, Beyrut 1988, 8.

[233] Harun Kuşlu, *Nasîruddîn Tûsî'de Önermeler Mantığı*, 64, , naklen, Nasîruddîn Tûsî, *Tecrîdü'l-Mantık*, s. 16; Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I*, 97, 98.

[234] Ebheri, *Îsâgûcî*.

[235] Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 98.

[236] Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 98.

lafzını dillendirdiğimizde bunun eksik veya kapalı kaldığını düşünürüz.[237] Ama yine de yukarıda bahsettiğimiz gibi tasavvurlar mantığı bakımından *kayıtlanmış* (takyîdî) *söz* önemli bir fonksiyon icra eder. Tam bileşik lafızlar, doğru ya da yanlış olmaya muhtemel ise onlar *bildiri (haber) kipindedir*; *Zeyd bilgilidir* örneğindeki gibi.[238]

Tam olmayan bileşik lafızlardan olan *her insan, bazı insanlar* gibi önerme bileşenleri de *basit tümel lafız* ya da *basit tikel lafız* değil, *tam olmayan bileşik lafızlar* kategorisinde yer alacaktır. Ama tasdik mantığını ilgilendiren, *tam bileşik lafızlar*dır.

Tam bileşik lafızlardan olan önermenin oluşması için aşağıdaki iki koşulun yerine gelmesi gerektiğini öğrenmiş olduk:

(i) Tam, açık, net ve anlamında bir kapalılık yoktur. Bu yönüyle bildiri kipinde kullanılmış bir cümledir.

(ii) Doğru ya da yanlış olmaya muhtemel bir cümledir.[239]

İşte mantıkta *önerme (kazıyye,* çoğulu: *kazâyâ)* diye adlandırılan cümle, bu iki özelliğe sahip olan cümledir. *Önerme*, "söyleyene sözünün doğru ya da yanlış olduğunu belirtebildiğimiz bir sözdür"[240] diye tanımlanır. Fikir yürütmelerin bir kısmı önermelerle gerçekleşir.[241]

Yukarıda serdettiğimiz bilgiler İsmail Gelenbevi'nin delâlet teorisinin üzerine bina edildiği lafzılara yönelik temel bilgileri ifade eder. Bu bağlamda şunları söyleyebiliriz: Gelenbevi'nin delâlet teorisi belirli bir gramer üzerine kuruludur. Normalde gramerler dilden dile değişim gösterir. Yukarıda sunduğumuz bilgiler Arapça grameri üzeri kurulu bir sistemin Türkçe gramerine uyarlanarak sunulmuş biçimidir. Bu biçimde, önemli ölçüde üçüncü halin imkansızlığı ilkesinin kullanıldığı görülür. Tekrar vurgulamak gerekirse, mantıkçının, kullandığı dilin lafızlarını incelemesi, onun kendisinin dışındakiler ile anlaşmak için duyduğu ihtiyaçtan dolayıdır. Öte yandan mantıkçı, bizâtihi lafızların kendisinden dolayı da onları incelemeye koyulabilir. Bu

[237] Giritli Sırrı Paşa (Eser-i Sırri), *Mi'yârü'l-Makâl*, 7.
[238] Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 98, 99.
[239] Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 99.
[240] Ebheri, *Îsâgûcî.*
[241] Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 99.

ihtiyaç, ilk ihtiyaçtan daha büyük ve önemlidir. Hatta belki bu ihtiyaç, bu konuların mantığa dâhil edilmesinin gerçek sebebidir de denilebilir.

5. Belirlenmiş Sözün Manaya Delâletinde Sözün Çeşitleri

İsmail Gelenbevi belirlenmiş sözün manaya deâleti meselesinde sözün çeşitlerini açıklamıştır. Bu açıkladığı görüşler, bizim yukarıda İslam geleneğinde kullanılan vaz'î sözün delâleti konusunu anlatırken verdiğimiz bilgilerle paraleldir. Gelenbevi şöyle der:

> "Belirlenmiş bir söz ile delâlet eden bir lafız, eğer lafzın bir parçası ile kastedilen mutâbık manâsının bir parçası kastedilmiyorsa o lafza basit (müfred) denir; kastediliyorsa bileşik (mürekkeb) adı verilir."[242]

Abdünnâfi İffet Efendi bunu şöyle yorumlamıştır: Eğer tam örtüşme yoluyla delâlet eden lafız, mutabakat ve vaz' yoluyla gerçekleşmiş mananın bir parçasına delâlet kastedilmez ve bu irâde edilmez ise o lafız basittir.[243] Kastediliyorsa bileşiktir.

Gelenbevi daha sonra basit bir lafzın, manaya delâlette müstakil olmadığında onun edât olduğunu; aksi durumda eğer yapısı itibariyle üç zamandan birine delâlet ediyorsa kelime olduğunu; hiçbir zamana delâlet etmiyorsa isim olduğunu beyan eder.[244]

Yine o, bileşik lafzı, eğer konuşulan şey hakkında susmak doğru ise, onun *tam bileşik* olduğunu; *tam bileşik* doğru ve yanlışlığa muhtemel ise haber kipinde olduğunu; ya da ne doğruya ve yanlışa ihtimal yoksa *inşai* olduğunu belirtir. Öte yandan konuşulan şey hakkında susmak doğru olmazsa, nâkıs bileşik bir lafızdır."[245]

İsmail Gelenbevi, basit ve bileşik lafızların her birinin, eğer konuşma ıstılahında vaz' edildiği manada kullanılırlarsa *hakikat*; eğer hakikat manasını murat etmek caiz olmakla birlikte, bu mananın gerekeni (lazımı) olan bir manada kullanılırlarsa *kinaye* olduklarını belirtir. Şayet *hakikat* manası murat olunmakla birlikte, *hakikat* manası ile *lazımı olan mana* arasında muteber bir ilişki bulunursa/kurulursa *mecâz*; bu ilişki

---

[242] Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevi, *Burhân-ı Gelenbevî,* 4.
[243] Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî*, 83.
[244] Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevi, *Burhân-ı Gelenbevî,* 4.
[245] Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevi, *Burhân-ı Gelenbevî,* 4.

bulunmadığı/kurulmadığı takdirde *galattır* olurlar. Öte yandan *kinâye* ve *mecâz*da kastedilen manâya delâlet eden bir karînenin bulunmasının şart olduğunu da belirtir.[246]

Gelenbevî, daha sonra, *mecazın çeşitli türlerini* tanımlar ve örnekler. Bunlar, *mecaz-ı mürsel*, *isti'âre*, *isti'âre-i temsîliyye*, *musarraha*, *isti'âre-i asliyye* v.b.'dir. Öte yandan *müşterek*, *müşekkek* v.d. bazı lafızlar hakkında da bilgi vermektedir.[247] Bunlar hep, kendi manalarına delâlet eden lafızlar olarak değerlendirilir. Ancak gerek basit olsun gerekse bileşik olsun bu türden lafızlarda gramer ve edebi sanatların birlikte ele alındığı görülmektedir.

İsmail Gelenbevi, yine, mecazın, *müşâbehet (benzerlik)* dışında *hulûl, isti'dâd, sebebiyet, civâr, umûm, husûs, mazhariyet* ve benzerleri gibi, bir *ilişki* ile olduğunda, o zaman söz konusu basit ve bileşik lafızların *mecâz-ı mürsel* olacağını belirtir. "Yed" kelimesinin "nimet" ve haber kipindeki cümlelerin inşâ manasında ve/veya tam tersi olarak kullanılması bunlara birer örnektir."[248]

Öte yandan mecâz, *müşâbehet (benzerlik)* alâkası sebebi ile olursa, bu *isti'âre sanatı*dır. Ancak özel olarak şayet *isti'âre* bileşik lafızlarda ise, *isti'âre-i temsîliyye* adı verilir.[249] Bunların ve yukarıdakilerin bir kısmının edebi sanatlara dahil olduğunu ayrıca ifade etmeye bile gerek yoktur.

> "Kelâmda açıkça zikredilen basit lafızlardaki isti'âreye, *musarraha* denilir. Bu da, söz konusu isti'âre *câmid* isimlerde ve müştak kelimeler zımnında da olsa masdarlarda vâki olursa *isti'âre-i asliyye*dir. Cesur adam hakkında aslan demek ve şiddetli darb hakkında katl kelimesini kullanmak gibi." [250]

Veyâhûd *isti'âre*, basit lafızda olup bu da iki kısımdır. Zîrâ *müste'âr* olan kendisine benzeyen lafız yâ kelâmda sarih bir şekilde zikredilmiş olarak bu sûrette *musarraha isti'âresi* diye isimlendirilir.[251]

Gelenbevi *istiare* sanatını da bu bağlamda açıklamıştır:

---

[246] Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevi, *Burhân-ı Gelenbevî,* 4.
[247] Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevi, *Burhân-ı Gelenbevî,* 4.
[248] Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevi, *Burhân-ı Gelenbevî,* 4.
[249] Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevi, *Burhân-ı Gelenbevî,* 4.
[250] Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevi, *Burhân-ı Gelenbevî,* 4, 5.
[251] Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî*, 101.

"Eğer isti'âre müştak kelimelerde ve harflerde vâki olursa, *isti'âre-i tebe'iyye*dir. 'nâdî' kelimesinin 'yünâdî' kelimesinin ma'nâsında; 'kâtil' kelimesinin 'şiddetli darp eden' kelimesinin ma'nâsında kullanılması gibi. Burada iki masdardan birinin kullanışının diğerine tâbiiyyeti; tikel bir amaçta ana maksadı teşkil eden kelâmın da mutlak hedefin mutlak amaca tâbiiyyeti sebebiyle *isti'âre* söz konusu olmaktadır. Kelâmda kendisine lâzımını müşebbehi hakkında isbât ederek kendisine işaret edilen müfred lafız ise, *isti'âre-i mekniyye* söz konusudur. Halkın nekatati'ı-hâlü (hâl konuştu) sözünde hal hakkında kullanılan mütekellimin lafzı gibi ki, burada 'hâl' mütekellime teşbih olunmuştur ve karînesi de 'konuşma'nın 'hâl'e isbatıdır. Bu karîneye *isti'âre-i tahyîliyye* de denilir."[252]

Daha sonra da lafızların çeşitli kısımlarını da açıklamıştır:

"Sonra *basit lafzın* bir tek ıstılah ile vaz' edilen ma'nasında birden fazla ma'na söz konusu olursa, o zaman bu basit lafız iki ma'na arasında *müşterek*tir. Eğer basit lafzın ayrı ıstılah ile vaz' edilen ma'nasında kullanılması söz konusu ise, mesela iki ma'na arasında bir münâsebet bulunduğundan bir ma'nadan diğeri nakledilmişse, *menkûl lafız* denir. *Menkûl lafız Örf-i âmm* yahut *örf-i* hâstan nakledene nisbet edilir. Eğer bu iki ma'na arasında bir münâsebet yoksa, mürteceldir. Eğer indirildiği ma'na, birden fazla olmazsa, buna da *muhtass lafız* denilir. Bu üçü de yani *müşterek, menkul* ve *muhtass*, belirli bir ma'naya kıyas edildiğinde eğer bu ma'na teşahhus ederse *cüz'îy-i hakîkî* adı verilir ki, Zeyd örneğindeki gibi ya alemdir yahut *ism-i işaretler* gibi başka bir şeydir (alem değildir). Eğer söz konusu ma'na teşahhus etmezse; bu durumda ferdleri arasında evveliyyet sebebiyle farklılık bulunursa müşekkek tesmiye olunur; beyaz ile kırmızı gibi. Eğer fertleri arasında bir farklılık yoksa *mütevâtı'* lafız denilir. Ferdleri arasında farklılık bulunmayan insan lafzı gibi. Burada farklılık, sıfatlarda ve avârızda mevzu bahistir. Bu sebeple zât ve zâtiyyâtda *teşkîk* yoktur diye meşhur olmuştur."[253]

Bu paragrafta anlatılanlar, İslam geleneğindeki Arap dili ve belagatı ile mantık eserlerinin çeşitli kısımlarında incelenen meselelerdir. Ancak burada ilginç bir sonuca

[252] Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevi, *Burhân-ı Gelenbevî,* 4, 5.
[253] Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevi, *Burhân-ı Gelenbevî,* 4, 5.

varmaktayız: Gerek Arap dili ve belagatı gerekse mantık ilmi, tümüyle, hatta neredeyse tüm İslam Bilimleri, bir delâlet teorisi üzerine kuruludur.

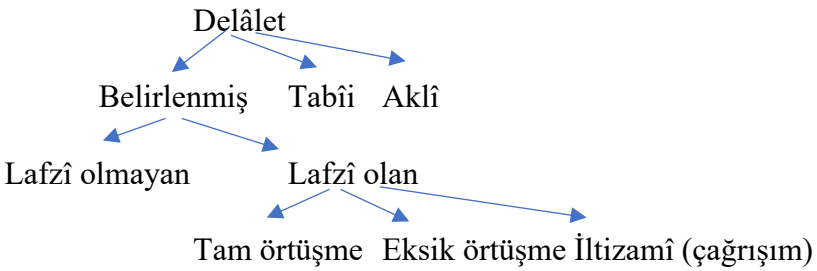
Bu bölümün sonunu Gelenbevi'nin "bilmiş olasın ki mana da lafız gibi ya basit ya da bileşiktir; ki bu iki basit ve bileşik olan mana da lafızların manalarıdırlar."[254] diyerek bitirmesi manidardır. Çünkü bu fikir, lafız mana ayrımı yapmamızı gerektirmektedir. Lafızlar var ve manalar var. Manalar, lafızların manalarıdır. Yani manalar onlara bağımlı olarak ifade edilmektedir. Bu, daha önceki cümlelerimizle tekrara varan cümleleri kurmamızın nedeni, acaba manaların lafızlardan bağımsız bir gerçekliği konusunda Gelenbevî'nin ne düşündüğünü anlamak içindir. Ne yazık ki araştırdığımız kadarıyla Gelenbevî bu konuda bir kanaat belirtmemiştir. Ama geleneğimizde şu görüş de ileri sürülmüştür. Basit ve bileşik, ilk ve özsel olarak lafız bakımınından iki kısım olurlar ve ikinci ve ilintisel olarak da mana itibariyla iki kısım olurlar. Bize göre bu şu demektir: asıl olan lafızdır ve bu özdür. Mana da onun bir ilintisidir. Bu yönüyle lafız, basit ve bileşik olarak ikiye ayrıldığı gibi buna bağlı olarak da mana da basit ve bileşik olarak ikiye ayrılmak durumundadır.

Abdünnâfi İffet Efendi bu bağlamdaki konuyu şöyle yorumlamıştır:

> "Ve bilinir ki lafız basit ve bileşik şeklinde bölünmüş olarak bazısı basit ve bazısı bileşik olduğu gibi mana da işte bu iki kısma bölünmüş olarak bazısı basit ve bazısı da bileşiktir. Ve işte bu basit mana basit lafzın ve bileşik mana da bileşik lafzın manâsı olarak, hâsılı çok kere lafız isimlerinin manaları üzere ve bunun tersine de manaların isimleri, lafızları üzerine uygulanır. Ve bu açıklamadan anlaşılacak ki basit manadan murâd cüz'î olmayan basit mana ve bileşik manadan murâd ise kendisi için cüz' olan bileşik mana olmayıp belki basit manadan murâd basit lafzı olan ve bileşik manayı murâd bileşik lafız olandır. İmdi ayırmak ve bileştirmek asâleten lafızların sıfatı olup bunlarla manâyı tavsîf, tâbiiyyetiyledir."[255]

Gelenbevi'nin delâlet sınıflamasının geleneksel yöntemlerden farklı olmadığı görülmektedir. Bunu bir şekil ile aşağıdaki şekilde gösterebiliriz:

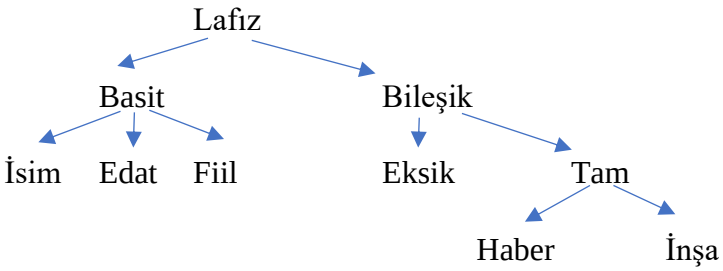
[254] Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevi, *Burhân-ı Gelenbevî,* 4, 5.
[255] Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî*, 110, 111.

Bu şekil bağlamında lafız ve mana arasında tam bir örtüşme sağlandığında, delâletin, tam örtüşme yoluyla lafzî ve belirlenmiş olduğunu söylemiş oluruz. Bunun Osmanlıcası, *delâlet-i lafzıyye-i vaz'iyye bi'l-mutâbaka*'dır. Yani tam örtüşma yoluyla gerçekleşmiş lafzî belirlenmiş bir deâlettir.

Şimdi tablonun en altındaki kategorilere örnekler vererek delâletin nasıl gerçekleştiğini açıklayalım. Tablo aşağıdan yukarı doğru okunur. Bu bağlamda örnek: "İnsan" lafzının "konuşan hayvana" delâleti, tam örtüşme yoluyla delâlet olup aynı zamanda o, lafzî belirlenmiş bir delâlettir. "Oda" lafzının zihinde "dört duvara" delâleti, çağrışım yoluyla delâlet olup aynı zamanda o, lafzî belirlenmiş bir delâlettir. "Yüzün sararması"nın "hastalığa" delaleti, lafzî olmayan belirlenmiş bir delâlettir.

Yine Gelenbevi'nin, "belirlenmiş lafzî delâlet" ibaresindeki "lafız" sözcüğünün taksimi konusunda da geleneksel tutumdan farklı bir görüşe sahip olmadığı anlaşılmaktadır. O, belirlenmiş lafzî delâletin lafız kısmını aşağıdaki biçimde tasarlamıştır:

Bu şekil bazında bir delâlet, bir kelime ile veya bir edat ile veyahut da bildiri kipindeki bir cümle ile gerçekleşebilir. Örneğin "Hava yağmurludur" –ki bu bir haberi cümledir- önermesi yağmurun varlığına delâlet eder. Yine, "oda" ismi de duvarla çevrilmiş bir mekana delâlet eder.

Şimdi şekildeki lafzî delâleti tek tek açıklayalım:

a) Kelimenin Delâleti

a.1. İsmin delâleti.

a.2. Edatın delâleti.

a.3. Fiilin delâleti.

b) Kayıtlı ifadelerin delâleti: Bunlar, "konuşan hayvan", "taş atan" gibi sıfat-isim veya isim tamlaması türünden örnekler türünden olan ifadelerdir.

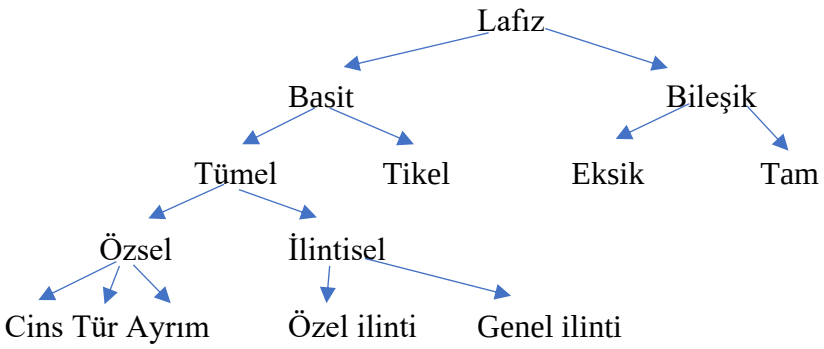
c) Cümlenin delâleti: Gelenbevi'ye göre bir cümlenin delâleti vardır.

c.1. Öznenin delâleti: Gelenbevi, cümle içinde kullanılan bir öznenin cümleden bağımsız olarak bir delâletinin olup olmayacağından söz etmemiştir.

c.2. Yüklemin delâleti: Gelenbevi, cümle içinde kullanılan bir yüklemin cümleden bağımsız olarak bir delâletinin olup olmayacağından söz etmemiştir.

c.3. Cümlenin tümünün delâleti: Yukarıda da ifade edildiği gibi bir cümlenin tümünün bir manaya delâleti vardır. Örneğin kar yağdı dediğimizde, "karın yağmış olduğu" manasına bir delâlet vardır.

Öte yandan Gelenbevi'nin lafızları yine basit ve bileşik olarak iki kısma ayırması başka bir açıdan aşağıdaki gibi olmuştur:

Buradaki kavramlar ve onlar arasındaki çeşitli ilişkiler hep belirlenmiş bir lafzın kendisi için vaz edilmiş (belirlenmiş) bir manasına delâleti ile gerçekleşmektedir. Ve bunların tümü de ikinci akledilir manalardır. Örneğin cins, ikinci akledilir olup onun kendisi için vaz edilmiş (konulmuş) bir manası vardır. Eğer "cins" denildiğinde, "hakikatleri farklı olanlara bunlar nelerdir diye sorduğumuzda aldığımız cinsi gösterir" manasına bir delâlet etme varsa orada bir delâlet gerçekleşmiştir deriz. Şayet kendisi

için konulmuş mananın tümüne delâlet varsa tam örtüşme yoluyla delâlet gerçekleşmiş olur. Delâlet, o mananın zımnında ve yanında kendisi için vaz edilmiş o mananın bir kısmına yönelik olursa, eksik örtüşme yoluyla delâlet gerçekleşmiş olur.

Diyelim ki birinci akledilirlerden olan insan türü belirlenmiş bir mana olsun: Konuşan hayvan. İşte, yukarıda da geçtiği gibi, insan denildiğinde bu mananın tümüne bir delâlet varsa tam örtüşme yoluyla delâlet gerçekleşmiş olur. Onun zımnında bu mananın bir kısmına delâlet olursa, eksik örtüşme yoluyla delâlet gerçekleşmiş olur. Konulmuş bu mananın dışında insanın diğer özelliklerine bir delâlet olursa bu da çağrışım (iltizam) yoluyla delâlet gerçekleşmiş olur.

Belirlenmiş sözün manaya delâleti konusunda buraya kadar sunduğumuz ve yorumlamaya çalıştığımız sözün çeşitleri meselesinde aynı bağlamda ama farklı bir bakış daha mevcuttur. Şöyle ki; zihnin dışındaki iki şey arasındaki gerektirme (lüzûm) bilindiğinde, bu birbirini gerektirmenin özsel, tabîi veya uzlaşı ile konulması (vaz‘) şeklinde farklılaşmasından dolayı delâlet bu yönüyle üç kısma ayrılmış olur. Bu bazen aklî, tabîi ve vaz’î diye de adlandırılır.[256] Bazen de bu, “aklî” yerine “zorunlu” sözcüğü konularak, zorunlu, tabîi ve vaz’î (belirlenmiş) olarak da ifade edilmiştir.

Şimdi bunları açıklayalım:

Zorunlu Delâlet: Delalet eden ve delâlet edilen arasında, harici varlıkları bakımından zâtî bir gerektirmenin olduğu delalettir. Eser ve müessir gibi. Mesela insan sabahın ışığının güneşin doğuşunun eseri olduğunu bildiğinde ve duvarın üzerinde ışık gördüğünde onun zihni, kesin bir şekilde güneşin doğmuş olmasına intikal eder. Bu durumda sabahın ışıkları Güneşe aklî delalet ile delâlet etmiş olur. Yine duvarın arkasında bir konuşanın sesi duyulduğunda buradan hareketle orada herhangi bir konuşanın olduğunun bilinmesi de böyledir.[257]

Tabîi Delâlet: Delâlet eden ve delâlet edilen arasındaki birbirini gerektirmenin tabîi olduğu delâlettir. Bununla insanın tabiatı icabı ortaya çıkan gerektirmeler kast edilmektedir. Bu, insanların tabiatının farklı olmasına göre farklılık gösterebilir. Bu açıdan buradaki gerektirme, eser ile kişiden kişiye farklılık göstermeyen müessir arasındaki gerektirme gibi değildir. Bunun örnekleri çoktur, bunlardan bazıları; bazı

[256] Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık,* 36.
[257] Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık,* 37.

insanların doğasının elem hissettiklerinde "Ah", acı esnasında yine "Ah", üzüntü ve sıkıntı hissettiklerin de "of" demelerini gerektirmesi gibi. Bunun diğer bazı misalleri ise; bazılarının tabiatının sıkıldıklarında ve kızdıklarında parmaklarını çıtlatmalarını veya gerilmelerini gerektirmesi; veya düşündüklerinde üzerlerindeki eşyalarla, sakallarıyla, burunlarıyla oynamaları veya parmağını kulağının ve kaşının en üst noktasına koymalarını gerektirmesi; veya uyukladıklarında esnemeleridir.[258]

İşte insanoğlu iki şey arasındaki bu gereklilikleri bilirse, onun zihni, birbirini gerektiren iki şeyden birinden diğerine intikal eder. "Ah" kelimesi işitildiğinde zihin onu söyleyenin acı hissettiğine intikal eder. Birinin tespihiyle oynadığı görüldüğünde onun düşünme durumunda olduğunu bilinir... vb.

Belirlenmiş (Vaz'î) Delâlet: Delâlet eden ile delâlet edilen arasındaki birbirini gerektirme durumu, onlardan birinin varlığı diğerinin varlığına *delil olmak üzere* uzlaşı ile konulmasından (vaz') ve kullanılmasından kaynaklanıyorsa bu konulu (vaz'î) delâlettir. Mesela lafızlara işaret etmeleri konusunda üzerinde anlaşılan çizgiler, dilsizlerin işaretleri, telgraf ve telsizlerin işaretleri, matematik ve mühendisliklerdeki ve diğer birçok ilimdeki semboller bu delalet türüne girer. Yine kişinin maksatları için delil kabul edilen lafızlar bu türdendir. İnsan iki şey arasındaki bu gereklilikleri ve delâlet edenin varlığını bilirse zihni "delâlet edilen" şeye intikal eder.[259]

Belirlenmiş (vaz'î) Delâlet iki kısma ayrılır:

a) Lafzi delâlet: Belirlenmiş olarak delalet edenin, lafız olması durumudur.

b) Lafzi olmayan delâlet: Belirlenmiş olarak delalet edenin, lafız olmaması durumudur. İşaretler, çizgiler, nakışlar ve bazı ilimlerin sembolleri, yollarda mesafeleri takdir etmek veya bir yere veya beldeye giden yolun yönünü tayin etmek için dikilmiş levhalar... vb.[260]

Lafzi delâlet şöyle tarif edilebilir: Lafzan bulunduğu halin, onu konuşandan ortaya çıkmasını bilmenin o lafızla kast edilen manayı bilmeyi ortaya çıkarmasıdır.[261]

Öte yandan lafız manaya üç farklı yönden delâlet eder:

1) Tam-uzlaşımsal Delâlet: Lafzın, konulduğu mananın tamamına delâlet etmesi ve uygun olmasıdır. Mesela "kitap" lafzının, kitabın manasının tamamına delâlet etmesi

[258] Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık*, 37.
[259] Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık*, 37.
[260] Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık*, 38.
[261] Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık*, 38.

gibi. 'Kitap' manasının içine onun bütün sayfaları, ondaki nakışlar ve onun cildi girmektedir. Yine "insan" lafzının kendisi için konulan mananın bütününe delâlet etmesidir, yani onun "düşünen hayvan" olmasıdır. Bu şekilde olan delâlet, lafız ve mananın uygunluğundan dolayı "tam-uzlaşımsal (mutabakat)" veya "uygunluk" olarak isimlendirilir. Tam-uzlaşımsal delâlet, doğrudan manayı karşılamak için konulduğu için lafızlardaki asli delâlettir.[262]

2) Eksik-uzlaşımsal Delâlet: Lafzın, konulduğu mananın bir parçasına delâlet etmesidir; bu parça, o mananın kapsamına dahildir. Mesela "kitap" lafzının sadece sayfalara veya kitabın cildine delâlet etmesi gibi. Yine "insan" lafzının sadece canlıya veya konuşana/düşünene delâlet etmesi gibi... Satılan bir kitapta müşteri bu satışa kitabın cildinin de dahil olduğunu bilir. Eğer sonra kitaptan cild istisna edilmek istenirse kitap lafzının cilde de delâlet ettiği şeklinde itiraz gelir. İşte bu delâlet eksik-uzlaşımsal (tazammuni) delalettir. Bu da tam-uzlaşım yoluyla delâletin bir kısmıdır, çünkü bir şeyin parçasına delâlet, bir şeyin bütününe delâletten sonra gelir.[263]

3) Çıkarımsal Delâlet: Lafzın kendisi için gerekeni olan ve kendisini bir arkadaş gibi takip eden, onun zatının dışında onun gerekeni olan, konulduğu mananın dışında bir manaya delalet etmesidir. Mesela "divit" (hokka) sözcüğünün "kalem" lafzına delâleti bu türdendir. Eğer birisi senden diviti getirmeni ister de kalemi belirtmezse ve sen ona sadece diviti getirirsen, diviti istemenin delâlet açısından kalemi istemek için yeterli olduğunu delil olarak ileri sürerek sana karşı koyabilir. İşte bu delalet çıkarımsal (iltizami) delâlet olarak isimlendirilir.[264]

Çıkarımsal delalet de tam-uzlaşım yoluyla delâletin bir kısmıdır. Çünkü mananın haricinde olan şeye delâlet, mananın kendisine delâletten sonradır.[265]

Çıkarımsal Delaletin Şartı: Çıkarımsal delâlette lafzın manası ile gereken harici mana arasındaki gerektirmenin, zihni bir gerektirme olması şarttır. Zihinde sağlam bir şekilde bulunmadan sadece hariçte gerektirme olması yetmez, çünkü bu durumda zihnin intikali gerçekleşmez. Yine bu gerektirmenin açık ve net olması da şarttır. Yani

[262] Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık*, 38.
[263] Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık*, 38.
[264] Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık*, 39.
[265] Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık*, 39.

zihin, lafzın manasını tasavvur eder etmez başka bir şeyin aracılığına ihtiyaç duymaksızın onun gerekenine intikal eder. [266]

6. Gelenbevi'nin Mantığında Delâletin Rolü

Nereden bakarsak bakalım, bir mantıkçının lafızlar konusunu bilmeye ihtiyaç duyacağı açıktır. Şimdi geleneksel mantıkta eşyanın dört tür varlığı vardır: Eşyanın iki varlığı "hakiki" kabul edilir, diğer iki varlığı da "itibari" kanul edilir.[267] Bunlar:

İki Hakiki Varlık Kategorisi:

(i) Zihnin Dışındaki Varlık: Bizim varlığımız ve bizim etrafımızdaki insan fertleri, canlılar, ağaçlar, taşlar, güneş, ay, yıldızlar ve benzeri bizim olmayan hariçteki varlıklar buna örnektir.

(ii) Zihindeki Varlık: Hariçteki şeyler ve onun dışındaki şeyler ile ilgili bilgilerdir. Esasen insanda şeylerin suretlerinin yansıdığı bir kuvvet vardır. Bu kuvvet "zihin'dir. Ona yansıyan ise zihni varlıktır ki bu da bir bilgidir.[268]

İşte şeylerin bu iki derecesi, *hakiki varlık*tır. Bunun nedeni bu ikisinin var-olmaklığı bunları ortaya koyanın açıklamış olmasına ve itibar edenin itibarına bağlı değildir.[269]

Bizim geleneğimizde bu husus, başka bir açıdan yani lâzımın (gerekenin) türleri açısından da şöyle açıklanır: Öncelikle kâinatı ikiye bölerek işe başlayabiliriz: Zihnimizdekiler ve zihnimizin dışındakiler. İşte gereken, ya yalnızca zihnîdir, yani sadece zihinde bir gerekendir ya da yalnızca haricîdir, yani zihinde değil dış dünyadadır. Bu açıdan gereken ikiye ayrılır. Bazı gerekenler hem zihnî hem de zihin haricinde bulunması nedeniyle, gereken bulunuş bakımından böylece üç kısma ayrılmış olur. Örnek vermeye sondan başlarsak; insanın yazmaya kabiliyeti hem zihinde insanın bir gerekenidir hem de hariçte bir gerekenidir. Diğer örnek, insanın beyaz tenli veya siyah tenli olması onun, zihinde bir gerekeni değil, ama hariçte bir gerekenidir.[270] Yani "şu adam beyaz tenlidir" dediğimizde beyazlık, o kişi için hariçteki bir durumdur. Onun beyaz tenliliği kendisi için zihindeki bir gerekeni değil,

[266] Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık*, 39.
[267] Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık*, 37.
[268] Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık*, 34.
[269] Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık*, 34.
[270] Mahmūd İbn Hāfiz Hasan el-Mağnisevi, *Cedīd-i Muğni't-Tullāb*, 15.

zihin dışında, yani hariçteki bir gerekenidir. Zira biz zihnimizde onu esmer tenli olarak da düşünebiliriz. Yalnızca zihindeki gerekene örnek verecek olursak, sağırlık işitmeyi zihinde gerektirir, yani işitme sağırlığın zihinde gerekenidir. Ama sağırlık ile işitme dış dünyada ayrılmışlardır. Bir kişi hem sağır hem de işiten olamaz. Dolayısıyla hariçte biri diğerinin gerekeni olamaz.[271]

Buradan şu sonucu da elde etmekteyiz: Hakiki varlığın zihinde ve zihin dışında bulunmasıyla, gerekenlerin zihinde ve zihin dışında bulunmaları, paralel statüde değerlendirmelerine yol açmaktadır.

İki İtibari Varlık Kategorisi:

(i) Lafızdaki Varlık: Bu derece şöyle açıklanabilir: İnsan tabii olarak sosyal bir varlıktır ve kendi türünün diğer fertleri ile anlaşmak ve ilişkide bulunmak zorunda olduğundan fikirlerini başkalarına aktarmaya ve başkalarının fikirlerini anlamaya muhtaçtır. Anlaşmanın ilk yolu ise bir başkası onu hissetsin ve duyu organlarından biriyle onu idrak etsin diye dışardaki eşyanın bizzat kendisini getirmektir. Fakat bu yöntem ile anlaşmak, birçok eşyayı ve manayı anlamaya yaramayacağı için çok külfetlidir ve zordur. Çünkü varolan ya hariçteki varlıklardan değildir ya da onu bizzat (özsel olarak) getirmek/oluşturmak mümkün değildir.[272]

Yüce Allah insana, harfleri heceleyerek bunlarla lafızları oluşturmak için konuşma gücü bahşetmekle anlaşmak için kolay ve hızlı bir yol ilham ettmiştir. Zamanın geçmesi ile ihtiyaçlar -ki onlar bir şeyi icat etmenin ana sebebidir- manaya karşı bizzat o eşyayı getirmek yerine manaya karşılık lafizları getirerek bildiği ve anlaşmaya ihtiyaç duyduğu her mana için insanı, özel bir lafız ortaya koymaya zorlamıştır. Bu kısaca şöyle açıklanabilir: Manaya karşı bizzat o şeyleri getirmek yerine manaya karşılık lafız getirmek. Bu noktaya çok dikkat edilmelidir: İnsan, manaya karşı lafzı getirmeye, lafzın mana ile irtibatlı olması ve zihinde onunla alakasının kuvvetli olmasıyla imkân bulur. Lafız ile mana arasındaki kuvvetli irtibat, anlaşmak ve onu çok kullanmaktan kaynaklanmaktadır. Zihinde bu kuvvetli irtibat ortaya çıktıktan sonra lafız, insanda sanki mana olur ve mana sanki lafız olur, yani insanda sanki her ikisi tek bir şey gibi olur. Bu durumda konuşan, lafzı söylediğinde, sanki dinleyene mananın

[271] Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 77, 78.
[272] Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık,* 34.

kendisini söylemiş olur, onda mananın kendisinin dışındakini getirmesi ile onun için konulan manayı getirmesi arasında bir fark olmaz. Dinleyenin zihni, her iki durumda da manaya intikal eder. Bundan dolayı dinleyenin zihni, lafza ve onun özelliklerine dikkat etmeden manaya intikal edebilir, dinleyenin zihni, manaya ancak lafızları duyma aracılığı ile intikal etse de sanki o lafizları hiç duymamış gibi olur.[273]

Meselenin özü şudur: Lafız ile mana arasındaki bu irtibat, lafız ve manayı sanki her ikisi de tek bir şeymiş gibi yapar, lafız var oldugunda sanki mana var olmuş olur. Bundan dolayı denilebilir ki: Lafzın varlığı, mananın varlığıdır. Fakat bu, mananın lafzi bir varlığıdır, yani gerçekte var olan lafızdır başka bir şey değil, konulmadan (vaz‘ edilmeden) kaynaklanan lafız ve mana arasındaki bu irtibat sebebiyle lafzın varlığının manaya nispeti mecâzîdir. Lafız ve mana arasındaki bu irtibat ve birliğin delili, güzellik ve çirkinliğin manadan lafza ve lafızdan manaya geçmesidir: Lafiz ile mana arasındaki bu irtibat, her arttığında zihnin bunlar arasındaki intikali de artar.[274]

İfadenin sağlamlığı ve tatlılığı manaya güzellik verir; bu, zayıf, güçsüz, yavan ifadelerde görülmez. Lafzın güzelliği, manaya güzellik ve tatlılık katar.[275]

(ii)Yazıdaki Varlık: Lafızlar tek başına insanın bütün ihtiyaçlarını karşılamak için yeterli değildir, çünkü lafızlar yüz yüze olan muhataplara özgüdür. Burada olmayan ancak bulunabileceklere gelince; onlar ile anlaşmak için başka bir araç gerekir, bu durumda insan, konuşmak yerine manalara delalet eden lafizları ortaya çıkarmak için çizgilerle yapılan şekillere/yazıya sığınmıştır ve çizgi/yazı lafzın varlığı olmuştur. Daha önce lafzın, mananın varlığı olduğu söylemiştik. Burada şu noktaya gelebiliriz: Yazının varlığı lafzın varlığıdır ve tabii olarak mananın da varlığıdır. Fakat bu, lafız ve mananın yazıyla varlığıdır, yani hakiki olarak var olan yazıdır bundan daha öte bir şey değildir. Lafzın varlığının konulma sebebiyle manaya mecazi olarak nispet edilmesi gibi varlık da lafız ve manaya konulma sebebiyle mecaz olarak nispet edilir. Öyle ise yazı, lafızları; lafızlar, zihindeki manaları ortaya çıkarır; zihni olan manalar da hariçteki (zihnin dışındaki) varlıklara delalet ederler. Artık şunu söyleyebiliriz: Lafızdaki ve yazıdaki varlık, konulma (vaz‘ edilme) ve kullanma dolayısıyla mana için mecazi, yani itibari varlıklardır.[276]

---

[273] Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık*, 34.
[274] Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık*, 35.
[275] Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık*, 35.
[276] Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık*, 35.

Buraya kadar olan açıklamalarımızdan şu sonucu elde edebiliriz: Lafız ve mana arasındaki kuvvetli irtibattan dolayı onlar sanki tek bir şey gibidirler; insan konuşarak lafzı ortaya koyduğunda sanki mananın kendisini ortaya koymuş olur. Bu irtibatın insan ile kendisi arasında düşünmesine nasıl etki ettiği anlaşılabilir. Zihnimizde olan herhangi bir manayı getirdiğimizde onunla beraber onun lafzını da getirmemiz gerekir, hatta bundan daha fazlası da olmaktadır, bir manadan diğerine geçmedeki zihni intikallerin zihinde onun lafızlarını getirme aracılığıyla olmaktadır: Çoğunlukla hangi konuda olursa olsun düşünce, lafızları hayal etmek ve onları tasavvur etmekten ayrılmamaktadır. Kendi kendimize düşünürken bile sanki başka biriyle konuşuyormuş gibi oluruz ve hayal ettiğimiz lafızlarla ona açılırız, lafızları zihinlerimizde düzenleriz ve bu lafızlara uygun manaları ve onların ayrıntılarını düzenleriz. Zihni inikaller, zihni lafızlarla olur; bu yukarıda zikredilen zihinlerdeki-lafız ile mana arasındaki-ilişkinin sağlamlığından dolayıdır. Düşünen birisi zihindeki lafızlarda hata yaptığında veya bu lafızların durumları onda değişikliğe uğradığında yukarıda anlatılan sebepten dolayı onun düşüncelerine ve zihinsel intikallerine de etki eder.[277]

Bilgi elde etmek isteyenin, doğru düşünceleri düzenleyebilmek için genel açıdan lafızların hallerini iyi bilmesi zorunludur; mantıkçının da bunları mantık ilmine giriş olarak araştırması ve doğru düşüncelerini tanzim etmede bunlardan yardım alması gerekir.[278]

Geleneksel mantıkta mantık, tasavvurlar ve tasdikler bölümleri olarak iki tarafa ayrılır. Tasavvurlar tarafının başlangıcı beş tümel, tasdikler kısmının başlangıcı da önermeler ve onlarla ilgili hükümler kabul edilir. Şimdi böyle bir ayrım yaptıktan sonra yukarıdaki tespitlerimiz doğrultusunda her iki tarafın başlangıcında belirlenmiş lafzî delâletin önemli bir rol oynadığını temellendirebilir ve bunu bir görüş olarak ileri sürebiliriz.

Gelenbevi beş tümel konusunu basit lafızlar üzerinden incelemiştir. Önermeler ve hükümleri konusunu da bileşik lafızlar üzerinden incelemiştir.[279] Burada aslında en temelde delâlet teorisinin yer aldığını anlayabiliyoruz. Bunu çeşitli örneklerle açıklayabiliriz: Allah lafzının Allah'ın zâtına delâleti, belirlenmiş lafzî bir delâlettir.

[277] Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık,* 36.
[278] Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık,* 36.
[279] Bk. Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevi, *Burhân-ı Gelenbevî,* 4, vd.

Ve bu delâlet de tam örtüşmeyle gerçekleşmiştir. Yani, Allah lafzı Allah'ın zâtına tam örtüşme yoluyla delâlet etmektedir. İşte delâlet, Allah lafzı ile O'nun Zâtı arasındaki ilişkide ortaya çıkıyor. Allah lafzı delâlet eden, Allah'ın Zâtı da delâlet edilen oluyor. Bu işlemin tümüne de delâlet diyoruz.

Yine geleneksel mantıkta insanın tam özsel tanımı, konuşan hayvan olarak yapılmıştır. Gelenbevi için de bu durum geçerlidir. Örneğin "insan lafzı konuşan hayvan'a delâlet etmektedir" dediğimizde, bu dediğimiz, insan için belirlenmiş olan tanıma/manaya delâlet gerçekleşmiştir demektir. Ve kastımız onun hem hayvan hem de konuşan özelliklerine yönelik olduğu için tam örtüşme yoluyla delâlet gerçekleşmiş olur. Bu noktaya dikkat kesildiğimizde insanın tam özsel bir tanımının en temelinde delâlet ilişkisinin yer aldığına tanıklık ediyoruz.

Konuyu bileşik lafızlar üzerinden ele aldığımızda örnek olarak şunu verebiliriz: "konuşan canlı" lafzı, bir bileşik lafızdır ve insana (insan türüne) delâlet etmektedir. Yine *Hasan âlimdir* önermesi de bir haberî cümle olup Hasan'ın âlim bir şahıs olduğuna delâlet etmektedir. Her iki örnekten ilki takyîdî, ikincisi de bir önerme olarak ifade edilmiştir. İlki, geleneksel mantıkta *hakiki tikel* olarak kabul edilen bir türe, yani beş tümelin bir örneğine, ikincisi de *tasdikin* bir örneğine delâlet etmektedir. Her iki durum da bir delâlet ilişkisi üzerinden ifade edilmiştir. Yine delâlet en temelde yer almaktadır.

Bu temellendirmeden sonra genelde geleneksel Arapça mantık ilminde, özelde de Gelenbevî'nin mantık anlayışında delâlet teorisinin temel bir rol üstlendiğini ileri sürebiliriz.

Delâlet teorisi mantıktan bir konu mudur yoksa değil midir, tartışılmıştır. Kimi mantıkçılar mantığın konularından kabul ederken kimi mantıkçılar da kabul etmemiştir. Bu konuyu Abdünnâfi İffet Efendi şerhinde konu edinmiş ve kendi görüşünü belirtmiştir. Öncelikle söyleyelim ki onun, Gelenbevi'nin belirtmediği bir görüşü açıklaması Gelenbevi'nin de aynı şeyi düşündüğü anlamına gelmez. Şimdi Abdünnâfi İffet Efendi'nin daha önceden aktardığımız görüşünü yine aynen aktarıp kendi kanaatimizi belirtelim.

"delâlet, bir şeyin bir haysiyeti taşıyor olmasıdır ki o şeyin anlaşılmasından başka bir şeyi anlamak hasıl olsun. Ve bu iki şey, yâ tasavvur veyâhud tasdîk olarak, yani bu iki takdîre göre birinci şeye delâlet eden ve ikincisine de delâlet edilen ismi verilir. Ve fakat tasdik oldukları sûrette (onlara), delâlet eden ve delâlet edilen denildiği gibi birincisine delîl ve ikincisine delâlet edilen denilmesi de geçerli olmuş olup, bu takdîrde delâlet eden, delîlden daha genel olmuş olur. İmdi (bu durumda) delâlet eden, bir şeydir ki onu anlamaktan (hareketle) başka bir şeyi anlamak hâsıl olsun ve delâlet edilen bir şey'dir ki onun anlaşılması, başka bir şeyin anlaşılmasından hâsıl olsun. Anlama (fehm), iltifât ve yönelmeyle bir şeyin akıl nezdinde sûretinin belirmesidir/ortaya çıkmasıdır. İmdi birinci şeyi anlamaktan (hareketle) ikinci şeyin anlaşılır olmasından murât, delâletin çeşitleri, yani belirleme veyâhut tabîi gerektirme ve benzerleri bilindikten sonra soyut olan birincisine yönelme ve iltifâttan (hareketle) ikinci şeye yönelme ve iltifâtın elde edilmesidir ki (bu durum), ikinci şey akılda elde edilmeksizin birinciye iltifât etmekten ve idrak etmekten ya da zâten (ikincisi) elde edilmişse bile de kendisine iltifat edilmeksizin ilkine iltifât vâsıtasıyla yönelimden ve iltifât olunmaktan daha geneldir." [280]

Kanatimize göre tüm buraya işlediklerimizden elde edile sonuç, delâlet konusunun İslam Dünyasında tüm mantık çalışmalarının temelinde yer aldığıdır. Mantık, delâlet bahisleriyle başlatılmıştır. Hatta akıl ilkeleri düşünmenin ilkeleri/aksiyomları olarak görülürken, onlar zaten düşünmenin temelinde yer aldıklarından ve bu yönüyle bütün İslam bilimlerde geçerli olduğundan ve mantık da bağımsız bir bilim olduğundan aynı şekilde onda da geçerli olacağından dolayı mantık bilimi bir bilim olarak bu ilkeleri katmaksızın değerlendirilmeli ve böylece gerek İslam bilimlerinde gerekse Gelenbevi'de mantık biliminin bir bilim olarak temelinde akıl ilkeleri değil delâlet teorisinin yer aldığını ileri sürüyoruz.

Tezimizin I. ve II. Bölümlerinde Gottlob Frege'nin "gönderge" teorisi ile İsmail Gelenbevi'nin "delâlet" teorisini ele almış olduk. Bundan sonra ise karşılaştırmalı çözümlemelere yer vereceğiz.

[280] Abdünnâfi İffet Efendi, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî*, 73, 74.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FREGE'NİN GÖNDERGE TEORİSİ İLE GELENBEVİ'NİN DELÂLET TEORİSİNİN KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZİ

A. Gönderge ve Delâlet Lafızlarının Etimolojik Olarak Karşılaştırılması

Daha önceden "gönderge" sözcüğünün etimolojik kökeninin, Almanca'daki "bedeutung" kelimesine dayandığını tespit etmiştik. "Bedeutung"un kökeni olan "bedeut'en", manasına gelmek, delâlet etmek, ifade etmek, demekti. Bedeutung sözcüğü, İngilizceye "reference" olarak, Türkçeye de gönderim olarak çevrilmişti. İngilizce sözlükte "reference" sözcüğü isim olarak, havale etme/edilme, başvurma, müracaat etme, danışma, fiil olarak da kaynakça göstermek, başvurulacak kaynakları belirtmek, başvurulan eserlerin listesini yapmak anlamlarına gelmekteydi. Bununla ilgili olan "referent" ise kastedilen kavram/nesne, söz/simge ile ima edilen şey, bir mantık terimi olarak bir önermedeki sonraki terimlerin ilgili oldukları ilk terim anlamına gelmekteydi. Latince'deki kökeni, bağlantı anlamına gelmekteydi.

Daha ileride tartışacağımız gibi reference'in Türkçede karşılığının ne olabileceği bir dönem, mesele olmuştur. Biz onu, çeşitli gerekçelere dayanarak "gönderge" olarak karşıladığımızı belirtmiştik. Ve Frege'nin görüşleri söz konusu olduğunda İngilizce "referent" olarak karşılanabilir.

Delâlet sözcüğünün etimolojik kökenine baktığımızda ise şu bilgilere sahibiz: Delâlet kelimesi sözlükte yol gösterme, kılavuzluk etme anlamlarına gelmektedir. Delâletde üç unsur vardır: Delâlet eden şey (dâl ve delîl), delâlet edilen şey (medlûl) ve delâletin kendisi. Bu bilgi bağlamında delâlet sözcüğünün etimolojik olarak, Arapça delle fiilinden türediği anlaşılmaktadır. Türkçeye de buradan geçmiştir.

Öyle anlaşılıyor ki etimolojik olarak gönderge ile delâlet sözcükleri farklı iki dilsel kökene sahiptir. Biri (gönderge) Latince kökene sahipken diğeri (delâlet) Arapça kökene sahiptir. Gönderge, literal olarak Almancada analitik felsefenin başlangıcında asıl felsefi anlama kavuşurken delâletin Arapçada ilk kez İbn Sina tarafından mantık literatürüne katıldığını tarihsel olarak tespit etmekteyiz.

Delâlet, mantık ilminin başlangıcında ve aynı zamanda İslam dil felsefesinin önemli bir başlığı olarak literatürde yerini alırken gönderge de analitik dil felsefesinin, analitik semantik teorinin temelinde ve başlangıcında yer almaktadır.

Her iki sözcüğün sözlük anlamlarına baktığımızda anlamlarında bir yakınlık vardır. Birinin kökeninde (gönderge) manasına gelmek, delâlet etmek, ifade etmek, göstermek, başvurulacak kaynakları belirtmek varken diğerinin (delâlet) de yol gösterme, kılavuzluk etme anlamları vardır. Birinde gönderen, gönderilen şey, kendisine gönderilmiş olan (gönderge) ve bu ilişkinin tümünü kuşatan gönderme eylemi varken, diğerinde ise delâleti bilen, delâlet eden şey (dâl ve delîl), delâlet edilen şey (medlûl) bulunup bu ilişkinin tümü de delâletin kendisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

B. Frege ile Gelenbevi'nin Felsefelerinin ve Mantıklarının Karakteristikleri Bakımından Karşılaştırma

Frege, hem iyi bir felsefeci hem de iyi bir matematikçiydi. Bu yöndeki çalışmalarıyla, pek çok disiplinin kurucusu ünvanını almıştır. Bu yönüyle gerek modern mantık olsun gerek biçimsel anlambilim (formel semantik) olsun gerekse dil felsefesi ve matematik felsefesi olsun onların modern dönemdeki başlatıcısı kabul edilmiştir. O, kendi geliştirdiği modern mantığı ilk kez kullanarak bir felsefe geliştirmeye çalışmıştır.

Çağdaş analitik dil felsefesinde "Duyum ve Gönderge Üzerine" adlı makalesi en temel metinlerden biri kabul edilir. Daha evvel söz ettiğimiz gibi Frege, matematik ve mantık konusunda aritmetiğin temel kavramlarını (örneğin sayı gibi) açıklığa kavuşturmaya çalışmıştır. Aritmetiğin üzerinde yükseldiği temel varsayımları açık hale getirmeye ve aynı zamanda bütün matematiksel doğrulukları türetip kanıtlamaya yarayacak kesin ve kusursuz bir ispat kavramı geliştirmeye çalışmıştır. Bir taraftan matematikteki formasyonunu mantıkta kullanmaya çalışmış bir taraftan da matematiğin mantıksal temellere dayandığını ispatlamaya çalışmıştır. Frege'nin günümüzde mantıksalçılık (logicism) olarak bilinen öğretisi/programı, artimetiğin mantığa indirgenebilir olduğunu iddia ediyordu: Aritmetiğin kavramları saf mantıksal terimler cinsinden tanımlanabilir ve aritmetiğin temel yasaları da sadece mantığın yasaları kullanılarak ispatlanabilirdir. İlk Bölümde belirttiğimiz gibi onun bu görüşleri şu iki iddianın doğmasına neden oldu:

(1) Tüm aritmetiksel nesneler, aslında mantıksal nesnelerdir.

(2) Tüm aritmetiksel doğrular, aslında mantıksal doğrulardır.

Bir görüşe göre Frege'nin, Aristoteles'ten bu yana en büyük mantıkçı olduğunu, bir görüşe göre de Frege'nin mantığının Aristoteles'in mantığını tahtından ettiğinin mantık tarihçilerince not edildiğini zikretmiştik.

Uzmanlara göre Aristoleteles örneğinde olduğu gibi, dilsel sorular sorup dilsel cevaplar veren birçok filozof olmasına karşılık, Frege, dilsel olmayan bir soru sorup, ona dilsel bir yanıt veren ilk filozoftur.

Öte yandan Frege geleneksel tarzda bir felsefe ve mantık inşa etmedi ve kavramları özcü bir perspektifle yorumlamadı. O, matematiksel ve mantıksal terimlerle kavramları ve önermeleri yorumladı.

Bir Osmanlı Türk âlimi olan İsmail Gelenbevi, 18. yüzyıl Osmanlı filozofu, kelamcısı, mantıkçısı ve matematikçisi idi. Gelenbevi, Aristoteles'ten Farabi ve İbni Sina'ya kadar uzanan geleneğe bağlı olmakla birlikte özgün mantık çalışması yapan son mantıkçılardan kabul edilmektedir. Üzerinde çalıştığımız *El-Burhan fi İlmi'l-Mizan,* dönemin mantıkla ilgili en önemli eseridir.

Normalde Gazâlî'nin ve diğer mantık taraftarlarının gayretlerinin neticesinde mantık çalışmaları İslam Dünyasında yaygınlaşmakla kalmamış, mantık eğitimi dini eğitimin başına eklenmiştir. Mantığın dini eğitimin bir parçası hâline gelmesiyle, medreselerde mantık eğitiminde kullanılmak üzere güvenilir kaynaklara gereksinim ortaya çıkmıştır. Ancak Nicholas Rescher'in bir iddiasına göre, bu durum, mantık çalışmalarını sayıca arttırmış ancak bu çalışmaların niteliğinde bir artış olmamıştır. Bu gereksinim üzerine yazılan eserler, el kitapları ve özetler niteliğindedir.[281]

Bu, sadece bir iddiadır. Her ne kadar Rescher bu görüşte olsa da Tanzimat'a (1839) kadar el kitapları ve özetlerin dışında bağımsız mantık eserleri de yazılmıştır. İsmail Gelenbevi, bağımsız mantık eserleri yazmış, Tanzimat öncesi Osmanlı'da yetişmiş son büyük mantıkçıdır.[282] Bu bağlamda Rescher'in görüşü de değillenmiş olmaktadır.

---

[281] İskender Taşdelen, *Mantığın Gelişimi*, editör: David Grünberg (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayını No: 2424, 1408), 53.

[282] İskender Taşdelen, *Mantığın Gelişimi*, 53.

İşte İsmail Gelenbevi kelimenin tam anlamıyla İslam geleneği içerisinde özcü bir mantıkçı, felsefeci ve kelamcıdır. Onun Frege'den farkını ortaya koyabilmek için İslam geleneğindeki özcülük meselesini ana hatlarıyla açmamız gerekecektir.

Özsel demek, bir şeyin türü, yakın cinsi ve yakın ayrımı demektir. Onlar aynı zamanda o şeyin hakikati olurlar. Bir şeyin hakikati demek, aynı zamanda o şeyin mahiyeti demektir. Örneğin insanın özseli, *hayvan* ve *natık (akıllı)* olmaktır. Çünkü hayvan insanın yakın cinsi, nâtıklık da yakın ayrımıdır. Bunlar aynı zamanda insanın mahiyeti ve hakikatidirler. Arkadaşım Ali'nin özseli *insan* olmaktır. Çünkü Ali'ninn hakikati (türü) insan olmaktır. Bununla birlikte Ali'nin insan olmaktan kaynaklanan iki özseli daha vardır: *Nâtıklık (akıllılık)* ve *hayvanlık*. Örnekleri çoğaltabiliriz: Düldülün özseli at olmaktır. Atın özseli ise *kişneyen hayvan* olmaktır. Çünkü atın yakın cinsi hayvan, yakın ayrımı da kişnemesidir. Hayvanın özseli, *canlı (gelişen/büyüyen cisim)* olması ve *özgür iradesiyle hareket etmesi*dir. Çünkü canlı, hayvanın yakın cinsi, özgür iradeyle hareket etmek de yakın ayrımıdır. Yine üçgen, çeşitkenarın (üçgenin) özselidir. Sayı çift'lik ile tek'liğin özselidir. Renk, kırmızının özselidir.[283]

Özsel tümel lafız, Ebherî'nin *Îsâgûcî*'sinden söylersek, kendi kısımlarının hakikatine dâhil olandır. Örneğin, insanın (tümel) hakikati, *hayvan* ve *nâtık* olmasıdır. Atın da *hayvan* ve *kişneyen* olmasıdır. İnsan konuşan bir hayvandır ve at da kişneyen bir hayvandır.[284] Tekrarlarsak burada *hayvan*, kendi kısımları olan hem insanın hem de atın hakikatine dâhil olmuştur. Bir şeyin hakikati aynı zamanda o şeyin özsellerinden biridir. Örneğin insanın hakikati, konuşan (akıllı/düşünen) ve hayvan oluşudur. *Konuşanlık* yalnızca insana ait olup ve hayvanlıkla (yakın cinsi) aynı anda yalnızca insan türü için bir araya gelebilmektedir.[285]

İbn Sînâ *özselin* (zâtî'nin) iki şekilde bulunacağını söyler:

> "Zâtî iki çeşittir: şeylerin manasının hakikatini isteyerek ne olduklarını sorduğun zaman ona zâtî terim ile cevap verilir. Nitekim "İnsan, sığır ve at nedir?" diye sorduğunda "Hayvandır." diye cevap verilir. "Siyah, beyaz ve

[283] Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 83.
[284] Ebherî, *Îsâgûcî*.
[285] Aytekin Özel, "İnsanın Tanımında Kullanılan Hayvan Sözcüğünün Canlı Olarak Çevrilememesinin Gerekçeleri", *Felsefe Dünyası*, sayı: 66, 2017/Kış, ss. 5-18; Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 84.

kırmızı nedir?" diye sorduğunda "Renktir." diye cevap verilir. "On, beş ve üç nedir?" diye sorduğunda "Sayıdır." diye cevap verilir. Aynı şekilde "Zeyd, Amr ve Halit nedir?" diye sorduğunda "İnsandır." diye cevap verilir. Öyleyse, hayvan, renk, sayı ve insan, bu şeylerin ne olduklarının cevabıdır. Arapça'da buna "Ma hüve?"nin ("O nedir?"in) cevabı denilir. İkincisi ise her birinin kendi içinde hangisi olduğu sorulduğunda verilen cevaptır; insanın hangi hayvan olduğu sorulduğunda düşünen/nâtık denilmesi gibi. Öyleyse düşünen, insanın hangiliğinin cevabıdır. Arapça'da buna "Eyyü /Hangi şey?" derler. Aynı şekilde "Dört hangi sayıdır?" diye sorulduğunda da "İki defa bölününce bire eşit şeydir." denilir. İşte tümel zâtî ve "Hangi şey?" sorusunun cevabı olan şeye ayrım/fasıl denir."[286]

Bu bilgiye göre zâtî olanlar *cins ve tür* ile *ayrım* olmalıdır. Ve onların nasıl elde edildiği de pasajda açıklanmıştır.[287]

Bizim görüşümüze göre ise *özseli* bulmak için şu sorulara cevap arayarak yola koyulabilir:

1- Türler ne olmazsa olmazlar?

2- Elde ettiğimiz veriler onlarda sürekli midir?

3- Şayet yöneldiğimiz nesne tikel ise onun türü nedir?[288]

Kanaatimizce ilk iki soruya verdiğimiz yanıtlar o türün özünü verir. Üçüncü soruda ise elde ettiğimiz yanıt, sözü edilen tikelin türünü, yani özünü; aynı zamanda da hakikatini vermiş olur.[289]

Hakikatten söz etmişken onu elde etmek için de hangi sorulara yanıt aramamız gerektiği konusundaki kanaatimizi de açıklayalım:

---

[286] İbn Sînâ, *Dânişnâme-i Alâî*, çev., Murat Demirkol, ed. Gürbüz Deniz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2013, 28, 29; Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I*, 84, 85.

[287] Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 85.

[288] Aytekin Özel, "İnsanın Tanımında Kullanılan Hayvan Sözcüğünün Canlı Olarak Çevrilememesinin Gerekçeleri", 5-18.

[289] Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 85.

1- Bir türde sürekli olanlardan yalnızca biri, yalnızca o türde mi vardır? (Böylece ayrımı buluruz)

2- Şayet yalnızca bir şey, yalnızca bir türdeyse ve böylece artık onun ayrımı olabiliyorsa, onun vaz' edilmiş olan yakın cinsiyle bir araya getirilmesi mümkün müdür? Mümkünse işte o türün hakikati ortaya çıkmış olacaktır.

3- En aşağıdaki türler hangi tikellere uygulanmaktadır? Aşağı tür doğru bir şekilde bir tikele (veya daha alttaki türlere) uygulandığında o tür tikelin hakikati olmuş olur.[290]

Varlık hiyerarşisi içerisinde bir nesnenin/objenin/şeyin hemen üstünde ilk katıldığı tümel, onun hakikatinin bir parçasıdır (ki ve böylece özselidir). Ayrımlar da nesnenin/objenin/şeyin hakikatinin başka bir parçasıdır (ki ve böylece özselidir).[291]

Şimdi tikelden başlayarak soralım: Zeyd ne olmazsa olmaz? İnsan olmazsa olmaz. İşte *insan Zeyd'in özündendir/türüdür*. Zira insan, Zeyd'in hem kurucu unsurudur/özüdür hem de onda süreklidir. Tikellerin türü onların hakikatidir. Dolayısıyla Zeyd'in hakikati insan olmaktır. Şimdi tekrar soralım: *İnsan* ne olmazsa olmaz? *Hayvan ve akıllı/nâtık* olmazsa olmaz. *Nâtıklık* yalnızca insana aittir ve insanın yakın cinsi de *hayvan*dır, hayvan, varlık hiyerarşisinde onun katıldığı ilk tasavvurdur. Hayvanlık ve nâtıklık, vaktiyle bilim insanları tarafından insan için belirlenmiş, varlığın hiyerarşik/mantıksal kuruluşu içerisinde yer alan, kurucu unsurlardır ve onda sürekli bulunurlar. Bundan dolayı *insanın hakikati/ve özünün bir kısmı, hem hayvan hem de nâtık/düşünen olmasıdır* diyoruz. Peki, hayvan ne olmazsa olmaz? *Özgür iradesiyle hareket eden bir cisim* (cism-i nâmî/yaşayan cisim) olmazsa olmaz. *Özgür iradesiyle hareket etme* yalnızca hayvan türüne aittir ve hayvanın yakın cinsi de cisimdir. Cisimlilik ve özgür iradesiyle hareket etme de, vaktiyle bilim insanları tarafından hayvan için belirlenmiş, varlığın hiyerarşik/mantıksal kuruluşu içerisinde yer alan, kurucu unsurlardır. Bu iki unsur aynı zamanda hayvanın manasıdır. Bundan dolayı

[290] Aytekin Özel, "İnsanın Tanımında Kullanılan Hayvan Sözcüğünün Canlı Olarak Çevrilememesinin Gerekçeleri", 5-18.
[291] Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 86.

hayvanın hakikati/özünün bir kısmı, hem yaşayan cisim hem de özgür iradesiyle hareket eden olmasıdır diyoruz.[292]

Bir şeyin özünün dışındaki nitelikler, o şey için ilintidirler. İnsan için uyumak, gülmek, koşmak, kelleşmek, saçın ağarması birer ilintidir. İlintisel tümel lafızlar (arazî küllîler) kendi tikellerinin hakikatine (tümel hakikatine) dâhil olmayan tümel lafızlardır.[293]

Bir başka ifadeyle ilinti, özün dışındakilerle kaim olan şeydir.[294] Yani özsellerinin dışında kalan unsurlarla sabit olan şeylerdir.[295]

İsmail Gelenbevi, işte böyle felsefi bir perspektif içerisinde yetişmiş bir alimdir.

Şimdi onun ile Frege'nin felsefi ve mantıksal karakteristiklerinin kısa bir karşılaştırmasını yapalım.

Frege özcülük karşıtı bir felsefi zeminden hareket ederken Gelenbevi özcü bir zeminden hareket etmiştir. Bunun yanında Frege dilsel olmayan sorular sorup, onlara dil ve mantıksal analizi üzerinden yanıtlar oluşturmaya çalışan ilk filozof kabul edilir. Gelenbevi ise Osmanlı'da yetişmiş Tanzimat öncesi son büyük mantıkçı olup şerh ve haşiye geleneğinin dışında bağımsız mantık eserleri yazmış bir mantıkçıdır. Öte yandan Frege analitik dil felsefesinin ilk temel metnini yazmışken, Gelenbevi İbn Sinacı bir zeminde dil felsefesinin ve İslam Dünyasındaki mantık biliminin temel bir konusunu ele almıştır.

Öte yandan Gelenbevi, *el-Burhan fi İlmi'l-Mizan* adlı eserinde dil felsefesinin bir konusunu (delâlet) işlemiş ve böylece epistemolojinin ve bilim felsefesinin konu alanına giren bir başlık altında dil felsefesinin de bir konusu olan "terimler manalarına nasıl delâlet ederler" soruna yanıt olabilecek görüşler ortaya koymuştur. Frege ise doğrudan duyum ve gönderge terimleri üzerinden anlam sorununu irdelemiştir ve kendine özgü bir stil geliştirmiştir. Aynı zamanda her ikisi de matematikçidir ve kendi dönemlerinde matematikçilikleriyle ün salmışlardır.

---

[292] Aytekin Özel, "İnsanın Tanımında Kullanılan Hayvan Sözcüğünün Canlı Olarak Çevrilememesinin Gerekçeleri", 5-18; Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 80, 87.

[293] Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 87.

[294] Ahmet Cevdet Paşa, *Mi'yâr-ı Sedât,* sadeleştiren Hasan Tahsin Feyizli (Ankara: Fecr Yay. 1998), 39; Ahmet Cevdet Paşa, *Mi'yâr-ı Sedât*, haz. Kudret Büyükcoşkun (İstanbul: İşaret Yay., 1998), 27; Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 87.

[295] Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 87.

Gelenbevi'nin deâlet teorisi kendi mantık sisteminin temelinde yer alırken Frege'nin matematiksel mantık görüşü de kendi dil felsefesinin doğmasına neden olmuştur. Gelenbevi mantığın bir konusu ve temelinde olarak ve farkında olmaksızın bir dil felsefesi çalışması yapmışken Frege, matematiksel mantık araştırırken gelecekte çağdaş dil felsefesinin başlangıcında yer alcak bir dil felsefesi metni çalıştığının farkında değildi.

C. İfadelerin Özdeşliği Meselesi Bakımından Karşılaştırma

Mantık tarihinde özdeşlik çeşitli bakış açılarıyla yorumlansa[296] da biz burada, şeylerin kendisiyle olan özdeşliğini konu edineceğiz. Buna göre; "Her şey kendisi ile özdeştir; hiçbir şey kendisinden başka bir şeyle özdeş olmaz."[297] Özdeşlik, *A, A'dır* formülü ile ifade edilir. Kendi olandır, kendiliktir. "Bir şey neyse odur" diye de dillendirilir. Arapça mantıkta o olma; "onun, o olmak bakımından o olması (min haysü hüve hüve)"[298] biçiminde ifade edilir.

Burada *A, A'dır* (ya da o, o'dur), bir önermedir. *A, A'dır* (o, o'dur) dediğimizde özneyi yüklemde olduğu gibi tekrar etmekteyizdir.[299]

Özdeşlik ilkesinin bir *totoloji* (*yineleme*) olduğu apaçıktır. *Totoloji,* "genel olarak aynı içeriği aynı anlamda sözcüklere aktarmadır. Doğruluğu mantıkça zorunlu olandır."[300]

Özdeşliği başka türlü tanımlamadığımız müddetçe; her özdeşlik önermesi bir totolojidir. Ama her totoloji önermesi bir özdeşlik değildir diyebiliriz.[301]

Bu ilke sembolik önermesel mantıkta, -A'yı ister basit isterse bileşik olsun herhangi bir önerme için kalıp değişkeni olarak kabul ettiğimizde- A→A biçiminde gösterilir. ("→" sembolü "ise" anlamındadır.)[302]

Gottlob Frege de dil felsefesi ile ilgili çalışmalarına özdeşlikle ilgili bir spekülasyonla başlamıştır. Başka bir ifadeyle onun duyum ve gönderge teorisi, özdeşlikle ilgili bir

---

296 Bu konuda bk.: Ali Durusoy, *Örnek Çeviri Metinlerle Mantığa Giriş*, İFAV, İstanbul 2018, 90-93.
297 Doğan Özlem, *Mantık* (İstanbul: İnkılâp yay., 1999), 51; Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 61.
298 Örnek için bk: Mahmūd İbn Hāfiz Hasan el-Mağnisevi, *Cedīd-i Muğni't-Tullāb,* s. 19; Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 61.
299 Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 61.
300 Teo Grünberg, Adnan Onart, David Grünberg, Halil Turan, "Doğrusal Geçerli Önerme" maddesi, *Mantık Terimleri Sözlüğü* (Ankara 2003).
301 Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 61.
302 Aytekin Özel, *Tasavvurlar Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* 61.

tartışması muvacehesinde başlamıştır denilebilir. Frege, a=b dediğimizde aradaki özdeşlik bağıntısının nesneler arasında mı yoksa semboller arasında mı olduğunu sorgulamıştır. O, özdeşlik ilişkisinin bir şeyin kendi kendisiyle ilişkisi olduğunu, kendilik olduğunu savunmuştur. Normalde özdeşlik ilişkileri totolojidir, yeni bilgi vermez, varolan bilgiyi tekrar ederler. Bu durumda özdeşlik yargılarının nasıl olup da öğretici (bilgi verici) olduğunun açıklanması gerekir. İşte günümüzde "duyum ve gönderme kuramı" olarak anılan Frege'nin temel dil kuramı bu problemin çözümüyle ortaya çıkmıştır. Frege özdeşlik problemini çözmek için adların anlamları ile göndergeleri arasındaki ayrımı yapar. Bu çözüme göre "akşam yıldızı" ile "sabah yıldızı" adlarının göndergeleri aynıdır: İkisi de Venüs gezegenine gönderme yaparlar. Bu oldukça makul bir yaklaşımdır. Ancak "akşam yıldızı" ile "sabah yıldızı" adları bunu farklı biçimlerde gerçekleştirirler, yani Venüs gezegenini farklı biçimlerde temsil ederler. Bu temsil etme biçimlerine Frege "duyum" der. Kısaca göndergeleri aynı olmakla birlikte, "akşam yıldızı" ve "sabah yıldızı" farklı duyumlar dile getirirler. "Akşam yıldızı, sabah yıldızı'dır" cümlesinin ifade ettiği anlam ile "sabah yıldızı, sabah yıldızıdır" cümlesinin ifade ettiği anlam farklıdır; bundan dolayı birincisi öğreticidir, ikincisi öğretici değildir. Başka bir ifadeyle ilki özdeştir ama analitik değildir, a priori değildir; fakat ikincisi özdeştir ve analitiktir, a prioridir.

İfadelerin özdeşliği konusunda Gelenbevi'nin doğrudan doğruya bir görüşünden söz edemeyiz. Ancak lafzın manaya delâleti, mutabakat (tam örtüşme) yoluyla gerçekleştiğinde yukarıda söz ettiğimiz özcü yaklaşımdan dolayı söz konusu delâlet, her iki ifadeyi eşit kılmaktadır. Burada "özcü" ifadesini özellikle vurgulamak istiyoruz. Çünkü bir tanımda özsel olan unsurlar o şeyi ilk lafza müsavi (eşit) kılar. Örneğin "insan" lafzı kendisi için vaz edilmiş (konulmuş/belirlenmiş) olan ""konuşan hayvan" manasının tamamına aynı anda delâlet ediyorsa bu mutabakat yoluyla delâlet olmuş olur. Yani, insan=konuşan hayvan. Öte yandan bir lafız kendisinin ayrımına da mutabakat yoluyla delâlet eder. Örtneğin insan=nâtık.

Şimdi bu ifadeleri özdeşlik olarak yorumlayabilecek miyiz? Kanatimizce Gelenbevi'nin kendisinin bu şekilde açık bir ifadesinin bulunmadığı bir yerde onun adına karar vermek sorunlu bir yaklaşımdır. Öte yandan özdeşlik ve eşitlik ilişkisi ile ilgili şu yorum bizi temkinli olmaya davet etmektedir: Özdeşlik, bir şeyin yalnızca kendisi olduğunu ifade eder. O, iki şey arasındaki bir ilişki değildir. Çünkü bir şey

kendisi dışındaki bir şeyle özdeş olamaz. Kendisi dışındaki bir şeyle sadece benzer veya eşit olabilir. Eşitlik, benzerliğin üst sınır durumudur. A, A'dır diye iki tane A yazmamız, sadece kâğıt üzerindedir ve dilsel durum gereğidir.[303]

Öte yandan delâlet, tazammun (eksik örtüşme) veya gerektirim youyla gerçekleşiyorsa orada mutabakat var olmak durumundadır, çünkü onun zımnında ve yanında diğerleri gerçekleşir. Ve mutabakat da vaz' (konulma/belirleme) yoluyla gerçekleştiği için bu Frege'nin adlandırma olarak anlattığı keyfi ifadelendirme arasında bir benzerlik kurabiliriz. Onun verdiği örnek üzerinden gidersek; akşam yıldızı ile sabah yıldızı ifadeleri Venüs için yüzyıllar önce insanların koydukları bir addır. Başka bir deyişle onlar vaz' edilmiş adlardır. Ama Frege ile Gelenbevi'nin yaklaşımları ise birbirinden tamamen farklı görüşlerin ürünüdür.

D. Frege'de Göndergenin Gelenbevi'de Delâletin Anlamları Bakımından Karşılaştırma

Daha önceden tanımladığımız şekliyle Frege'ye göre "Sözcükler olağan tarzda kullanıldıklarında, kişinin söylemek istediği şey onların göndergesidir." Normalde bir sembolün göndergesi duyularla algılanabilen (somut) bir nesne ise bu bendeki daha önceki edimlerimden, yaşantılarımdan doğan içsel bir imge olarak kabul edilir ki böyle bir imgede duygular devrede olmaktadır. Buna ide denilir. Öte yandan böyle bir idenin genellikle duygu dolu olduğu, bundan dolayı da sübjektif olduğu belirtilmiştir. Bu görüş, John Locke'un görüşü olarak zikredilmiştir.

Daha önceden belirtildiği gibi Frege ve Locke arasındaki görüş ayrılığının şu şekilde açığa çıktığı ifade edilmiştir: Frege'ye göre sadece düşünceler farklı bireyler tarafından kavranabilir. Onlar nesneldirler. İdeler ise her bir bireye göre farklılık arzeder ve özeldir. O nedenle bir kişinin idesi, diğer kişi tarafından bilinemez. Eğer biz Locke gibi ideleri düşünceler olarak kabul edersek, bu, iletişimi olanaklı değil, tam tersine olanaksız hale getirecektir. Bu yüzden Frege açısından bir sözcüğün göndergesi ve duyumu, ona bağlanan ideden ayırt edilmelidir. Çünkü Frege'ye göre ide özneldir, bir kişinin idesi bir başkasınınki değildir.

[303] Doğan Özlem, *Mantık*, 69.

Bu durumda ortaya şu şekilde bir sonuç çıkmaktadır: Birden çok insanın ortak malı olabilen ve bireysel zihnin bir parçası veya bir modu sayılmayan *sembolün duyumu* ile onun arasında esaslı bir ayrım yapmamız gerekecektir. Bu ayrım şöyle yapılır: Frege açısından ideler özneldir, ama sembollerle ifade edilen duyumlar ortaktır. Sözcükleri birer sembol olarak da değerlendirdiğimize göre onlarla ifade edilen duyumlar da ortaktır.

İde kavramını sistemden çıkardığımızda elimizde beş terim kalır: Sözcük, nesne, duyum, gönderge ve tabiki düşünce. O zaman bir nesneden ve nesnenin bana kendini sunuş biçiminden söz edilmekte, bunun yanında ortak olarak kavrayabildiğimiz ve sözcüklerle ifade ettiğimiz duyumlarımızdan söz etmemiz gerekecektir. Öte yandan sözcüklerimizin göndermede bulunduğu göndergesi (yine nesne) var. Yine bir de "thought (düşünce)" var.

Daha önceden ifade ettiğimiz gibi Frege, "Bir özel adın göndergesi, bu ad yoluyla işaret ettiğimiz/gösterdiğimiz nesnenin kendisidir." demiştir. Bu şu demek idi: Gönderge, sözcüklerle işaret ettiğimiz nesnenin kendisidir. Gönderge, nesnenin kendisini bize sunuş biçimini ortak olarak kavradığımız şeyden, yani duyumumuzdan da farklıdır. Şu şekilde netleştirmiştik: Gönderge ile duyumun ikisi de birbirinden farklıdır.

Frege'nin çok önemli başarılarından bir tanesinin de gönderge ile duyumu (kimilerine göre anlamı) birbirinden ayırmış olması olduğu ileri sürülmüştür. Onun verdiği klasik örneği daha önceden şöyle okumuştuk: "Akşam yıldızı" bir özel addır ve bu ifadenin göndergesi, Venüs gezegenidir. Biz nesnelerin sunum modlarını bilebildiğimize göre, "Akşam yıldızı" özel adı, kendi göndergesine ilişkin bir sunum modunu ifade etmiş olmaktadır. Ki bu sunum modu, aynı zamanda onun duyumu olmaktadır. Duyum ise benim varlığımdan bağımsızdır. Öte yandan, aşağıda da göreceğimiz gibi, özel adlar yalnızca nesnelere işaret eden sözcükler değil, betimsel içerikleri olan ifadelerdir. Nesnelerin sunum modlarını biz, betimsel içeriklerde görebiliyoruz.

Şimdi İsmail Gelenbevi'nin delâletin tanımıyla ilgili görüşlerini analiz edebiliriz.

Gelenbevi delâleti, bir şeyin öyle bir halde bulunmasıdır ki, o şeyi anlamak başka bir şeyin anlaşılmasını sağlar (husûle getirir) diye tarif etmiştir. İlkini delâlet eden (dâll) ve ikincisini de delâlet edilen (medlûl) olarak adlandırmıştır. Eğer delâlet eden, lafız olursa, o, lafzî delâlet oluyor; lafız değilse, lafzî olmayan delâlet oluyor idi. Bu iki

kısımdan herbiri, belirleme (vaz‘) yoluyla olmuşsa belirlenmiş delâlet, tabiat bakımından olmuşsa tabîi delâlet; değilse de aklî delâlet olarak adlandırılıyordu.

Yalnızca tanım üzerinden gidersek; Frege sözcükler olağan tarzda kullanıldıklarında, kişinin söylemek istediği şey onların göndergesidir demişti. Burada nesnenin kendini sunuş biçimi gönderge yerine geçmektedir. Delâlette ise bir şey öyle bir halde oluyor ki, o hal içerisinde başka bir şey diğer bir şeye delâlet ediyor. İlki delâlet eden ikincisi delâlet edilen oluyor. Dolayısıyla gönderge ile delâletin tanımları birdirinden farklıdır. Burada şu hususu belirtebiliriz: Sözcükler olağan tarzda kullanıldıklarında kişinin söylemek istediği şey onun göndergesi demek, örnek üzerinden gidersek, hem sabah yıldızı hem akşam yıldızının göndergesi, Venüs gezeninin kendisini bize sunuş biçimi demektir. Öte yandan “sabah yıldızı akşam yıldızıdır” doğru bir cümle olduğu için “doğru”ya göndermede bulunur. Ama hem sabah yıldızı Venüs, hem de akşam yıldızı Venüs olduğu için cümle bu kez, Venüs Venüs’tür olur. Böylece bazı analitik ifadelerden özdeşlik türetebiliyoruz.

Şimdi insan sözcüğünün konuşan hayvana delâleti, mutabakat (tam örtüşme) yoluyla oluyor ve ikisi arasında eşitlik var idi. Ama Gelenbevi bunu ayniyyet (özdeşlik) olarak ifade etmediği için biz bunu özdeşlik olarak yorumlayamayız. Dolayısıyla Frege’de eşitlik bir özdeşlik olarak yorumlanabilirken Gelenbevi açısından böyle olduğuna dair elimizde bir kanıt yoktur.

E. Nesnellik Bakımından Karşılaştırma

Daha öceden işlediğimiz gibi Frege’ye göre düşünceler, objektif ve hüküm veren özneden bağımsızdır. Düşünce, bütün bir cümlenin duyumudur. Frege, duyumun zihinsel nesneler olduğu görüşüne karşı çıkmış ve bireylere göre değiştiği görüşüne de katılmamıştır. Dolayısıyla bütün bir cümlenin duyumu olan düşünceler, özneden bağımsızdır ve nesneldir.

İsmail Gelenbevi ise düşüncenin kendisini incelemeye koyulmaz ve teorisini düşünce açıklamaları üzerine kurmaz. O, dil üzerinden, yani gramer üzerinden meselesini açıklar. Her ne kadar delalet tasavvurlar üzerinden dillendirilse de sonuçta bir gramer üzerine kuruludur. “Delâlet eden lafız” ve “delâlet edilen lafız” ibareleri bunun birer kanıtıdır.

Öte yandan Frege'de cümlenin duyumu olan düşünceler, özneden bağımsız ve nesnelken Gelenbevi'de özneden bağımsız olduklarına dair herhangi bir spekülasyon yoktur. Ancak onun delâlet konusunu, mecazlar üzerinden değil de hakikat üzerinden açıklaması meseleyi nesnellik zemininde ele aldığını göstermektedir.

F. Özel Adlar ve Lafızlar Bakımından Karşılaştırma

Frege'nin sistemi bakımından kelimelerin cümleler dışında kendi başlarına anlamları yok idi. Kelimeler anlamlarını sadece bir cümle bağlamında kazanıyorlardı. Öte yandan Frege'nin görüşleri bakımından özel ad, bir ad öbeği olarak kabul edilir ve özel adlar, cümlelerde özne olarak yer alırlar, yüklem olarak yer almazlardı. Ad öbeklerinden kasıt, "şu anki Fransa'nın kralı", "mantık ilminin sistematik kurucusu" gibi ifadelerdir. İlkinin göndergesi boş, ikincisininki ise doludur, yani Aristoteles'tir. İsmail Gelenbevi'nin görüşleri bakımından ise hem basit lafızların hem de akıl yürütmelerin kendi başlarına delâletleri vardır. Akıl yürütmelerin delâletleri onların sonuç önermeleridir. Örneğin, "bütün insanlar ölümlüdür, Sokrates insandır" akıl yürütmesinin (lafızlarının) delâleti, "Sokrates ölümlüdür" sonuç önermesidir (lafzıdır). "At" basit lafzının kendi başına delâleti ise "kişneyen hayvan" olmasıdır. Öte yandan bileşik ifadelerin de kendi başına delâletleri olabildiği gibi lafzi olmayan delâletlerden söz edilmektedir. Bu durumda Gelenbevi'nin delalet teorisinin kapsam alanının Frege'nin delâlet teorisinden daha geniş bir kapsam alanını kuşattığını söyleyebiliriz.

G. Özne ve Yüklemler ve Cümleler Bakımından Karşılaştırma

İsmail Gelenbevi'nin özne ve yüklem hakkındaki sahip olduğu görüş, klasik görüş temelinde yükselir. Daha önceden geçtiği üzere klasik anlayışa göre en sade yapıdaki bağımsız bir cümle, özne ve yüklemden oluşur. Özne, onun anlamı olan bir nesneye göndermede bulunur. Yüklem ise kendi anlamı olan bir manaya göndermede bulunur. Özne ile yüklemi "dır" kopulası birbirine bağlar. "dır"ın bulunmadığı cümlelerde bile arka planda gizli bir "dır" bulunur.

İşte Frege'nin görüşünü söz konusu klasik görüşten şöyle ayırdedebiliriz: O, özne konumundaki terimlere "özel ad" (proper name) demiştir. Özel ad demek, cümle içinde belirli bir işlevi olmak, bir anlama göndermede bulunmak, demektir. Yüklemse özneyle bir karşıtlık içerisinde kavranılmalıdır. Örneğin, "Kan kırmızıdır" ve "Kırmızı bir renktir" gibi klasik açıdan bakıldığında ortak/özdeş bir sözcük barındıran iki cümle

elimizde olsa, Frege bunların hiçte aynı sözcük olduklarını söylemeyecektir. Çünkü ona göre bu, varlıksal değil, yalnızca biçimsel bir benzerliktir. O, özdeşliğin aldatıcı bir şey olabileceğini ve bunun, doğal dilin yanıltıcı olan bir yönünü serimlediğini ileri sürmüştür.

Klasik görüşte "özne ile yüklemi "dır" kopulası birbirine bağlar. "dır"ın bulunmadığı cümlelerde bile arka planda gizli bir "dır" bulunur." dedik. Frege açısından bu, sorunlu bir yaklaşımdır. Gramerin gösteremediği, ama bağlantının olduğu bir durum. Bu durumda "dır"ın varlığı, gözlemlenemeyip açıklanamayan bir bağlantı bulunduğunu onaylamaktan başka bir işe yaramamaktadır. İşte Frege bu bağlantıyı açıklamıştır.

Frege, yüklem konumundaki sözcüklere "kavram-terimi" demiştir. Kavram-terimleri, bizi kavramlara göndermede bulundurtturur. Dolayısıyla tıpkı nesnelere göndermede bulundurtturan özel adlar gibi kavram-terimleri de kavramlara göndermede bulundurtturur. Ona göre özel adlar (özneler) ile kavram-terimlerinin (yüklemlerin) arasındaki en önemli fark, öncekilerin boşluksuz ve kendi içlerinde tamamlanmış şeyler oluşlarına karşılık sonrakilerin boşluklu ve tamamlanmamış şeyler oluşlarıdır. Öyleyse artık şu bilgiye ulaşmış oluyoruz: Yüklemler (kavram-terimleri) yalnızca bir cümle içinde tamamlanırlar. Başka bir ifadeyle söylersek; bir kavram-teriminin (yüklemin) boşluğu bir özel ad ile doldurulduğunda bir cümle elde edilmiş olmaktadır.

Kavram-terimleri nasıl boşluklu ve tamamlanmamış dilsel ögelerse aynı şekilde onların göndermede bulundukları kavramlar da boşluklu ve tamamlanmamışlardır. Öte yandan bir cümlede özne ile yüklemin bir araya gelip bir bütün oluşturmaları anlamsaldır. Onlar, bir anlam bütünü oluştururlar. Bu bütün, bir kavramdan ziyade bir nesneye daha yakındır. Burada kastedilen nesne, cümlelerin doğruluk değerleridir.

Frege kelimenin tam anlamıyla bir gerçekçidir (realist). O yönüyle onun açısından göndermede bulunulan her şey, yani göndermede bulunulabiliyorsa, nesneldir ve gerçektir. Dolayısıyla yukarıdaki bilgilerimizi de katarsak; gerçekliği oluşturan tüm ögeler, nesneler, kavramlar ve yine birer nesne olan doğru ile yanlıştır. Gerçeklik, bizden bağımsız olarak vardır. Teleskop ile Venüs gezegenine baktığımızda gerçek (bir yönüyle duyum veya -kabul edilirse- bir yönüyle anlam), bizim göz bebeğimiz ile mercek arasında ve bizden bağımsız olarak durmaktadır.

İsmail Gelenbevi ise kavmin dilinin, yani o toplumun dilinin delâleti üzerinden hareket eder. Dilin kendisinden bağımsız bir gerçekliğin bulunduğu iddiasında bulunmaz. Çünkü, daha önceden geçtiği şekliyle Muhammed Rıza Muzaffer'den ödünç alarak Gelenbevi'yi yorumlarsak; lafzın, mananın varlığıdır. Yazının varlığı da lafzın varlığıdır ve tabii olarak mananın da varlığıdır. Fakat bu, lafız ve mananın yazıyla varlığıdır, yani hakiki olarak var olan yazıdır bundan daha öte bir şey değildir. Lafzın varlığının konulma sebebiyle manaya mecazi olarak nispet edilmesi gibi varlık da lafız ve manaya konulma sebebiyle mecaz olarak nispet edilir. Öyle ise yazı, lafızları; lafızlar, zihindeki manaları ortaya çıkarır; zihni olan manalar da hariçteki (zihnin dışındaki) varlıklara delalet ederler. Artık şunu söyleyebiliriz: Lafızdaki ve yazıdaki varlık, konulma (vaz' edilme) ve kullanma dolayısıyla mana için mecazi, yani itibari varlıklardır.[304]

Öte yanadn Lafız ve mana arasındaki kuvvetli irtibattan dolayı onlar sanki tek bir şey gibidirler; insan konuşarak lafzı ortaya koyduğunda sanki mananın kendisini ortaya koymuş olur. Bu irtibatın insan ile kendisi arasında düşünmesine nasıl etki ettiği anlaşılabilir. Zihnimizde olan herhangi bir manayı getirdiğimizde onunla beraber onun lafzını da getirmemiz gerekir, hatta bundan daha fazlası da olmaktadır, bir manadan diğerine geçmedeki zihni intikallerin zihinde onun lafızlarını getirme aracılığıyla olmaktadır: Çoğunlukla hangi konuda olursa olsun düşünce, lafızları hayal etmek ve onları tasavvur etmekten ayrılmamaktadır. Kendi kendimize düşünürken bile sanki başka biriyle konuşuyormuş gibi oluruz ve hayal ettiğimiz lafızlarla ona açılırız, lafızları zihinlerimizde düzenleriz ve bu lafızlara uygun manaları ve onların ayrıntılarını düzenleriz. Zihni intikaller, zihni lafızlarla olur; bu yukarıda zikredilen zihinlerdeki-lafız ile mana arasındaki-ilişkinin sağlamlığından dolayıdır. Düşünen birisi zihindeki lafızlarda hata yaptığında veya bu lafızların durumları onda değişikliğe uğradığında yukarıda anlatılan sebepten dolayı onun düşüncelerine ve zihinsel intikallerine de etki eder.[305]

İşte Frege ile Gelenbevi arasındaki en temel fark burada kendini göstermektedir.

H. Cümleler Fonksiyonlar ve Argümanlar Bakımından Karşılaştırma

[304] Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık*, 35.
[305] Muhammed Rıza Muzaffer, *Mantık*, 35, 36.

Gottlob Frege merkezli analitik felsefe çalışmaları günümüz felsefe dünyasında oldukça önemli bir yer tutar. Frege bu yeni felsefenin başlangıç ve merkezi isimlerinden biridir. Özellikle dil temelli bir felsefe yapma tarzı geliştiren analitik felsefenin spekülatif felsefeden önemli oranda ayrışır.

Analitik dil felsefesinin temel konularından biri, hatta belki de en önemlisi dil-dünya ilişkisi veya bir başka ifadeyle sözcük-nesne ilişkisidir. İngilizce'de bu ilişki konusunda her ne kadar "to denote", "to stand for", "to designate", "to mean" gibi çeşitli terimler kullanılmış olsa da en sık kullanılanı, "to refer" terimidir.[306]

Frege'nin "Doğru" ve "Yanlış" konusundaki görüşünün temelinde büyük oranda kendi katkısını taşıyan matematiksel fonksiyon modeli vardır. O, kavramı, fonksiyona karşılık olarak, nesneyi de argümana karşılık olarak kabul etmiştir. Fonksiyonun değerine karşılık olarak da dildeki doğruluk değerini öngörmüştür. Böylece matematik ile dili aynı yapı içerisinde kavramak istemiştir. Buna göre fonksiyonlar matematiksel olurken, aynı fonksiyonlar dilde önermesel olmaktadır.

Frege ile birlikte geleneksel mantık anlayışı terk edilerek yerine, semantik problemler odaklı yeni bir mantık anlayışı yerleşmiştir. Bu anlayışa göre yapılması gereken, geleneksel mantığın yaptığı gibi gramere dayalı bir mantık anlayışıyla yargılardaki 'özne – nesne' ilişkisini sorgulamaktan vaz geçip yargıları 'fonksiyon – argüman' ayrımına uygun bir biçimde yeniden formüle etmektir. İşte bu sayede yargılar sembolik bir anlatıma kavuşup anlam belirsizliklerinden kurtulacak ve içerik kaynaklı önyargılar aşılabilecektir. Frege'nin yargıların geleneksel mantıkta yerleşik olan 'özne – nesne' ayrımı üzerinden analiz edilmesini terk edip bunun yerine 'fonksiyon – argüman' ayrımına dayalı bir analizi önermesi, yargıların formelleştirilmesiyle başlayan sembolik mantığın ilk adımı olarak kabul edilir.

İsmail Gelenbevi ise İslam dünyasındaki geleneksel mantığın şerh-haşiye çizgisinin dışına çıkarak telif eser yazmış, o geleneğin mükemmel bir uzmanıdır. Gelenbevi lafızları, basit ve bileşik diye iki gruba ayırarak onlar üzerinden kendi tasavvurlar ve tasdikler mantığını kurmuştur. Bu yönüyle basit lafızlar ile bileşik lafızlardan (takyîdî

[306] İlhan İnan, "Arda Denkel'in Ardından: Anılar ve Dil Felsefesi Üzerine Bir Tartışma", içinde *Arda Denkel'in Ardından*, Der., Gürol Irzık, İlhan İnan (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2005), 13.

olanlar) hareketle ve onlara delâlet teorisini de eşlik ettirerek tarif teorisine varan bir mantık sistemi ile önermeler (tam bileşik lafızlar) hareketle ve onlara delâlet teorisini de eşlik ettirerek delil teorisine varan bir mantık sistemi kurmuştur. Bu öyle geniş bir alandır ki delil demek, tüm mantıki kıyasları, fıkhi kıyasları[307] ve tümevarım kıyaslarını kuşatan bir alan demektir. Bu teoriye göre onlardaki öncüller sonuçlarına delâlet etmektedirler.

Frege'nin çizgisi bakımından Gelenebevi'nin mantık teorisinin yorumlanması mümkündür ancak bu, başka bir çalışmanın konusu olacaktır.

Şimdi Türkiye ve Batı'daki bazı tartışmalar bağlamında gönderge ve delâlet terimlerini ele alalım.

[307] Coşkun Baba, *Kur'an-ı Kerim'de Kıyas Örnekleri* (Ankara: Sonçağ Yay., 2021).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE VE BATI'DAKİ BAZI TARTIŞMALAR BAĞLAMINDA GÖNDERGE VE DELÂLET TERİMLERİNİN İNCELENMESİ

Birinci ve İkinci Bölümlerde Frege'nin gönderge teorisi ile Gelenbevi'nin delâlet teorisini ayrı ayrı ele aldık. Sonraki Bölümde ise her iki teorinin karşılaştırmalı bir analizini yapmaya gayret ettik. Bu Bölümde ise Türkiye ve Batı'daki bazı tartışmalar bağlamında gönderge ile delâlet terimlerini kısaca gözden geçireceğiz. Aslında sözünü ettiğimiz tartışmalar, yalnızca gönderge (reference/bedeutung) terimi üzerinden gerçekleşmiştir. Ama biz onlara, gönderge ile delâlet terimlerinin önceki Bölümlerde ulaştığımız sonuçlarını katarak onları yeniden okumak istiyor ve böylece muhtemel yeni yorumlara ulaşmayı hedefliyoruz.

Çağdaş dönemdeki felsefe tartışmalarının önemli bir kesitini oluşturan sözünü ettiğimiz felsefi diyaloglar, Türkiye ile Batı'daki bazı konuların paralel bir şekilde gündemleştirildiğini de göstermektedir. Öte yandan gerek Türkiye'deki gerek Batı'daki çağdaş analitik dil felsefesinin temelinde yer alan gönderge kavramının müzakereleri, İslam geleneğindeki delâlet teriminin felsefece değerlendirilmesine katkıda bulunacağını düşünmekteyiz.

Esasen bu çalışmada Türkiye'de "reference" üzerine iki tartışma yaşandığı tespit edilmiştir. Şimdi bu tartışmaları ayrı ayrı sunalım.

A. Türkiye'deki İki Tartışma Bağlamında Gönderge İle Delâlet Terimlerinin İncelenmesi

1. Birinci Tartışma

Reference sorunu olarak ifade edebileceğimiz bu konunun Türkiye'ye aktarımında bazı tartışmaların yaşandığını gözlemlemekteyiz. Bunun tarihi, ileriki zaman dilimlerinde felsefe tarihçilerine malzeme olabilecek düzeydedir. Tespitimize göre ilk elden iki tartışma yaşanmıştır. Birinci tartışma, *Yazko Felsefe Yazıları* dizisinde başlamıştır.

Yazko Felsefe Yazıları dizisi, 1982 yılında yayım hayatına başladı. O, bir dergi formatındaydı ama kendisini dergi olarak adlandırmamıştı. Her sayısını bir kitap olarak niteledi. Konu edindiğimiz dört kitabın hazırlayıcısı Selâhattin Hilâv'dır (1928-2005).

Dizinin 2. Kitabında bir felsefe terimleri çalışması yapmak amaçlanmıştır. Bunun için Sehâttin Hilâv oturum formatında bir toplantı düzenlemiştir. Toplantının amacının, bir felsefe terimleri çalışmasında nereden ve nasıl başlamak gerektiğini, bu alanda nelerin yapılması gerektiğinin açık bir şekilde ortaya konulması olduğunu belirtmiştir.

Bu niyet bağlamında Türkiye'de Boğaziçi çevresinde gerçekleşmiş olan iki tartışmayı sunabiliriz.

Arda Denkel (1949-2000): *Yazko Felsefe Yazıları* dizinin 3. Kitabında Arda Denkel, *Felsefe Terimleri* üst başlığı altında "Bazı Terimler Üzerine Notlar" başlığıyla, görece uzun diyebileceğimiz bir not yayınlamıştır. Burada incelediği terimlerden ilki, İngilizce'deki "reference" sözcüğüdür.[308] Birinci tartışma bu sözcük üzerinden başlamıştır. Bir başka ifadeyle; *reference'ın Türkçesi nedir?* sorusuyla ifade edebileceğimiz çeviri meselesi üzerinden başlamıştır.[309]

Arda Denkel, yukarıda sözünü ettiğimiz makalesinde Gottlob Frege'den hareketle görüşünü açıklamaya başlamıştır. Ona göre Frege, "reference" kavramının anlamını, anlam kavramının anlamından özenle ayırdetmiştir. [310] Bir dile ait olan her bir sözcüğün bir anlamı vardır, ama bu sözcüklerden sadece bir kısmı tekil nesnelere karşılık gelir. Söylenmiş bir kelimenin belirli bir tekil için söylenmiş olma durumunda olması, cümle içinde uygun düşmüş bir kelimenin söz konusu tekile "referans"'ta bulunmak için kullanılmasına bağlıdır. Yani kelimeler cümle içinde göndermede bulunurlar. Öte yandan bir sözcüğün bir nesne için kullanılması, o nesneyi onun anlamı olmak konumuna ulaştırmaz. Mesela, bir nesneyi yok etmek, sözcüğün "reference"ını ortadan kaldırmakken, bu onu anlamsız kılmak manasına gelmez. Bundan da ayrı olarak anlamları ayrı olan iki sözcük ya da deyimin aynı nesne hakkında konuşma

---

[308] Arda Denkel, "Bazı Terimler Üzerine Notlar", "Felsefe Terimleri", *Yazko Felsefe Yazıları*, 3. Kitap (İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi Tesisleri, 1982), 105. Denkel'in bundan daha önce 1981 yılında yazdığı kitap aslında tartışmanın başlangıç metnidir, diyebiliriz. Bk. Arda Denkel, *Yönletim: Dil Felsefesinde Bir Konu* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1981).

[309] Arda Denkel, "Bazı Terimler Üzerine Notlar", 105.

[310] Arda Denkel, "Bazı Terimler Üzerine Notlar", 105.

imkanı sağladıkları, yani "reference"larının aynı oldukları durumlarla da sık sık karşılaşılmaktadır.[311]

Denkel, söz konusu *reference* sözcüğüne karşılık olarak çeşitli önerilerde bulunulduğunu, bu önerilmiş kelimelerin, tam olarak onları ya karşılamadığını ya da karşılasa bile komşu, fakat farklı bazı başka kavramlardan onları tam olarak ayırt etmediğini belirtmiştir. Örnek olarak Teo Grünberg ile Adnan Onart'ın *TDK Mantık Terimleri Sözlüğü*'nün 'referring expression' için 'gösterici deyim' sözcüğünü kullanmalarını verir. Hatta o, buna benzer bir şekilde "referring" için "gösterme" veya "gösterim"i kullansak bile felsefi tartışmalarda "reference"ı "ostension", "demonstration", "indication" gibi terimlerden ayrıştırmak îcap ettiğinde, söz konusu kavramın bir takım zorluklar doğuracağını söylemiştir. "İşaret etmek" ifadesi de yine aynı güçlükleri içermektedir. O, "değinmek"in, "mentioning"in karşılığı olduğunu ve bu kavramın "reference"den hassaten ayrıştırıldığını belirtir. Aynı ayrım titizliği, "zikretmek", "temas etmek" gibi kelimeleri de dışlamıştır.[312]

Öte yandan Denkel, "göndermek", "yollamak", "havale etmek" gibi sözcüklerin "reference"ın anlamlarından birini yeterli derecede karşıladığını söyler. Ne var ki bu anlamlar, felsefede kullanılan anlama yakın olsa da, sonuçta ondan farklıdır. Çünkü söz konusu anlamlarda, bir şeyi herhangi bir nesneye göndermede bulunmak söz konusudur. Oysa felsefi anlamdaki "reference"ta birini (örneğin sözümüzü işiten bir şahsı) herhangi bir nesneye yöneltme durumu, fiili gerçekleştiren bakımından açık bir yükümlülük olmayıp, sadece dolaylı olarak yerine getirilmiş bir etkinliktir. Denkel, aynı zamanda, "reference"ın etimolojik kökeninde, gönderme, yöneltme gibi kelimelerin bir yerinin bulunduğunun kabul edilmesi gerektiğini de vurgular.[313]

Bu noktadan sonra Denkel, şu temel soruyu sorar: "Reference" üzerine felsefece araştırma yapan ve bu çalışmayı da Türkçe yürütmek isteyen biri nasıl hareket etmelidir? Bunun iki şekilde yanıtı oluşturulabilecektir: Ya Fransızcası Türkçe olarak kullanılacaktır (yani referans sözcüğü) ya da uygun bulunan bir karşılık teklif

311 Gottlob Frege, "On Sense and Reference", *Translations from the Philosophical Writings of Gottlob Frege*, 56-57.
312 Arda Denkel, "Bazı Terimler Üzerine Notlar", 106.
313 Arda Denkel, "Bazı Terimler Üzerine Notlar", s. 106.

edilecektir. O, ikinci şıkkı seçmiştir. Ona göre en iyi Türkçe karşılık, "yönletim" sözcüğüdür. Denkel, bu önerisinin bir eleştiriye konu olduğunu söyler ama nerede olduğundan söz etmez.[314] İlk kez "Felsefe Terimleri" olarak başlatılan *Yazko Felsefe Yazıları Dizisi*'nin 2. Kitabına baktığımızda orada bir eleştiriye de konu olmadığını görmekteyiz.[315] Bu, sözlü bir eleştiri olabilir.

Denkel, eleştiriye yanıt olarak tekrar "reference" kavramını açıklamaya koyulur. Buna göre "reference", *bir eylemi anlatır* ve "to refer" mastarından türemiştir. "Reference"ı *geniş anlamda* kullandığımız vakit, *bireyler ve terimler bu eylemin öznesi* olabilirler. Şayet *dar anlamda* bir kullanımı söz konusuysa, özne olarak yalnızca şahısları kabul eder. Sözünü ettiğimiz geniş ve dar anlamların karışıklığa dayalı bir kapalılık oluşturmaması için şu şekilde bir uzlaşı oluşmuştur: Teknik anlamda dar anlam, "reference"ın asıl manası olarak üzerinde uzlaşılmış olacak ve onun benzeri olan geniş (metinde 'dar' diye kullanılmıştır- ki bir yanlışlık olsa gerek) manada da, terimlerin "denotation"a (kaplama) sahip olabildikleri ifade edilmiş olacaktır. Sözü edilen uzlaşı açısından, bir terimin bir nesneye (dar anlamda) "reference" yaptığını söylediğimizde, orada asıl kastedilen şey, *bir kişinin bu terimi kullanarak*, onunla "reference"ta bulunduğudur. Böylece, bir terimin "reference"ta bulunduğunun dillendirildiği her bir bağlamda eylem, o terimi kullanan kişiye, asıl öznesi olacak şekilde bağlanmış olmaktadır (dar anlamda). Dar anlamdaki kavram üzerinde yapılmış birçok araştırma göstermiştir ki, ifade ettiği eylemin daha derinlerine inilebilme imkânı oluşmuştur.[316] Denkel, bunun nedenlerini ise *Yönletim: Dil Felsefesinde Bir Konu*[317] adlı eserinde bulunduğunu belirtir. Biz bu eseri inceledik ama asıl konumuzdan uzaklaşmamak için bu nedenler üzerinde durmuyoruz.

Denkel'e göre "reference" aslında, *düşüncenin, bir terim vasıtasıyla bir nesneye doğru çevrilmesini anlatır*. *Bir nesne üzerine yönlendirme yapmayı ve o nesne ile düşüncede bir ilişki kurmayı ifade eder*. İlişkinin nasıl gerçekleştirildiği "reference"ın ayırtedici özelliğidir. Şöyle ki; "reference" bir iletişim eylemini anlatır. Bu nedenle *"reference", bir şahsın, amaçlarını kavrayabilecek başka bir şeyin bulunduğunu varsayarak gerçekleştirdiği bir eylemdir*. Sözü edilen eylemin ögeleri üç unsurdan oluşur:

[314] Arda Denkel, "Bazı Terimler Üzerine Notlar", 106.
[315] Bedia Akarsu ve diğerleri, "Felsefe Terimleri", 14.
[316] Arda Denkel, "Bazı Terimler Üzerine Notlar", 106, 107.
[317] Arda Denkel, *Yönletim: Dil Felsefesinde Bir Konu*.

İletişime katılan şahıslar, düşüncede kendisine yönelinmiş olan nesne ve bu yönelinmeye aracı olan sözdür. "Reference", başka bir şeyin (yani varsayılan veya gerçek) düşüncesini, kullanılan bir terimle belirli bir somut nesneye yöneltmek amacıyla yapılmaktadır. Ancak bu niyetle gerçekleştirilmesine rağmen, karşıdakinin düşüncesini bir nesneye yöneltmiş olmayı veya bunu başarmış olmayı zorunlu da kılmaz. Öte yandan o, bir şahsın niyetini doğrudan doğruya yerine getirme çabasını değil, aynı zamanda onun bunu dolaylı olarak sağlayabilme teşebbüsünü, yani o niyeti bir terimin yerine getirmesinin imkanını oluşturabilme gayretini de içerir.[318]

Arda Denkel yukarıdaki bu bilgilerden sonra "reference" için tekrar bir tanımlama yapar: "*kullanılan bir terimle herhangi bir kişinin düşüncesini bir nesneye yönlendirmesine imkan vermek"tir.* Burada bir yönlendirme vardır ama bunun "yöneltme" olduğu söylenemez. Zira yöneltme, hem doğrudan olur hem de yönlendirmeyi başarmayı gerektirir.[319]

Önerdiği kelimenin gramatik oluşumunu ise Denkel şu şekilde vermektedir:

> "<Yön> ad kökünden 'olma' ifade eden 'el' eki (yön-el) (Bkz. M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yayınları, 1980, s. 181) yerine, daha çok 'nesneyle ilgili bir şey yapmak' anlamı taşıyan 'le' (Bkz. T. Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, Baha Matbaası, 1974, s. 214) eki ve onunla birleşik olarak 'ettiren' eki 'it'i kullanarak 'yön-let-mek' masdarını elde edebiliriz. Bu türetilen sözcük hem istenilen biçimde geçişlidir hem de <reference>daki dolaylılığı ifade edebilmektedir ((birini) bir terimle bir nesneye doğru yönlendirmek. Ayrıca, iletişim boyutunu da (<anlatmak> sözcüğünde olduğu gibi) tam olarak verebilmektedir. (Ancak 'anlatmak' ve 'yönletmek' tam koşut değildirler: anlatmak, bir terim ile '*bir şeyi birine*' yapılırken, 'yönletmek' bir terim ile '(birini) *bir şeye*' yapılmaktadır.) Böylece <to refer> karşılığında <yönletmek> sözcüğünü önerirken, <reference> karşılığı olarak <yönletim>i, <referent>a karşılık olrak da <yönletilen> sözcüğünü önerdim."[320]

Bu açıklamalardan sonra şimdi, Oruç Aruoba'nın itirazını ele alalım.

---

[318] Arda Denkel, "Bazı Terimler Üzerine Notlar", 107.
[319] Arda Denkel, "Bazı Terimler Üzerine Notlar", 107.
[320] Arda Denkel, "Bazı Terimler Üzerine Notlar", ss. 107, 108.

Oruç Aruoba (1948-2020): Dizinin 4. Kitabında Oruç Aruoba, yine *Felsefe Terimleri* üst başlığı altında "Denkel'in <Notlar>ına Not" başlığıyla, kısa bir eleştiri yazısı yayınlamıştır.[321]

Aruoba, Denkel'in İngilizce'den hareket ettiğini, oysa "reference" terimimin kendisinin de bir çeviri olduğunu belirtir. O, Bertrant Russell'ın (1872-1970) önce Frege'nin görüşünü eleştirdiğini ve onun kelimesine karşılık "denotation"u tercih ettiğini ve bunu da "denoting phrase" olarak kullandığını söyler, daha sonra da onun, "point to", "stand for", "indicate", "describe" gibi deyimlemelere ilaveten "refer to" fiilini de kullandığını söyler. Aruoba'ya göre İngilizce'de bu terimle başa çıkmanın yolu, bir süre "connotation – denotation" ikili kelimelerinde aranmış, fakat bu karşılıklar pek yaygınlık kazanamamıştır. Ona göre "reference" ("sense" ile birlikte), Geach ile Black'in birlikte yaptıkları Frege çevirilerinden sonra yerleşiklik kazanmıştır. Ancak ona göre bu da oldukça "göreceli" bir durumdur. Çünkü, örnek verilecek olursa, Wittgenstein'ın *Felsefe Soruşturmaları*'ının çevirmeni "**Anscombe, çevirisinde "meaning" ve "sense"i geçişli olarak kullanmış, "reference"e pek yüz vermemiştir**."[322]

Aruoba, Frege'nin teriminin "Bedeutung" olduğunu, bu terimin, "bedeuten" fiilinden geldiğini; onun da "deuten" fiilinden türediğini belirtir. Daha sonra şu bilgileri verir: "Deuten", 'birşeyin anlamına işaret etmek' anlamına gelir. "Bedeuten" ise, '(birşeyin) tanınması/görülmesi/anlaşılması için (onu) göstermek' gibi bir anlama gelir. "Bedeutung" ise, 'bir kavramın işareti, bir nesnenin değeri' gibi bir anlama gelir.[323]

Aruoba bu terimin Türkçe'deki karşılığı olarak, "imlem" sözcüğünü önerir. Ona göre im, işaret demektir. İmlemek de işaret etmek manasında kullanılır. Bundan yola çıkarak *imlem, 'birşey anlatıldığında söz konusu edilen/anlam, yükletilen şey' anlamında kullanılır*. Bu da, ona göre, Frege'nin "Bedeutung"unu tam manasıyla karşılamaktadır. Şöyle ki; "Çoban Yıldızı" ile "Seher Yıldızı" isim-tamlamaları, aynı nesneyi imlerler: "Venüs" adlı gezegeni; yani, imlemleri aynıdır ama onların anlamları farklıdır: Birinci ifade 'güneş battıktan sonra ilk görünen yıldız' anlamında, ikincisi ise 'güneş doğmadan önce son görünen yıldız' anlamında kullanılır. Aruoba der ki;

---

321 Oruç Aruoba, "Denkel'in <Notlar>ına Not", 170.
322 Oruç Aruoba, "Denkel'in <Notlar>ına Not", "Felsefe Terimleri", 170.
323 Oruç Aruoba, "Denkel'in <Notlar>ına Not", "Felsefe Terimleri", 170, naklen, genel olarak bkz. Hoffmann, Volkstüm. Worterb., 1852, 187.

Frege'ye göre bir dilegetirişin bir anlamı vardır, oysa aynı dilegetiriş bir nesneyi imler; imlediği nesne de onun imlemidir.[324]

Oruç Aruoba meramını anlatmaya çalıştığı iki cümleyi önce İngilizceye, daha sonra da Denkel'in önermiş olduğu karşılık ile Türkçeye çevirdiğini belirtir ve böylece ortaya şu cümlelerin çıkmış olduğunu belirtir: "«An expression has a meaning (makes [a] sense?), whereas it refers to an object, which is its reference.» : «Bir dilegetirişin anlamı vardır, oysa aynı dilegetiriş bir yönletim yapar; yönletim yaptığı nesne de onun yönletimidir.»"[325]

Bunları dedikten sonra şunu söyler: "Konuyu, karşılaştırma için, bu biçimde koymak yeterli sanıyorum; Denkel (ve başkaları) bu örnekler üzerinde kendileri düşünebilirler."[326]

Arda Denkel: Denkel, yukarıda özetlediğimiz Aruoba'nın eleştirisine yanıtını, aynı eserde, onun yazısının hemen ardından yayınlamıştır.[327]

Denkel, orada, yabancı bir terime Türkçe'de bir kavram bulmaya çalışırken, bu terimin o dilin felsefe söyleminde dile getirdiği teknik ve özelleşmiş anlamını, bizim dilimizde de anlatıma dökecek bir Türkçe terim bulmak ya da üretmek durumunda olduğumuzu ifade eder. Buna göre, felsefe terimlerinin meydana gelmesini sağlayan temel kriterlerden biri, karşılanan yabancı terimin etimolojik kökeni ve yapısı veya tarihçesi ne olursa olsun, Türkçe karşılığın, bu yabancı sözcüğün öncelikle bu aşamada kazandığı anlamı, yani o dilin felsefe söyleminde ifade ettiği kavramı, vermesi gerekir. Bu kriter açısından, söz konusu terimin daha önceki aşamalarda taşıdığı anlamlar veya etimolojik özellikleri, yalnızca ikincil derecede bir öneme haizdir. Bu kriterle, daha açık, daha net, tekanlamlı ve kaypaklığı dışlayacak terimler elde etme imkanı doğacaktır.[328] Bu ölçüt ile o, yukarıdaki Oruç Aruoba'nın etimolojik yaklaşımını eleştirmektedir.

Bu fikri serdetmesinin ardından Denkel, amacının, sayın Aruoba'nın reference terimine karşılık olarak kullandığı "yönletim"i yadsıyış gerekçesinin yetersizliğini

---

[324] Oruç Aruoba, "Denkel'in <Notlar>ına Not", "Felsefe Terimleri", 171.
[325] Oruç Aruoba, "Denkel'in <Notlar>ına Not", "Felsefe Terimleri", 171.
[326] Oruç Aruoba, "Denkel'in <Notlar>ına Not", "Felsefe Terimleri", 171.
[327] Arda Denkel, "Yanıt: Terimler ve Ölçütler", "Felsefe Terimleri", *Yazko Felsefe Yazıları*, 4. Kitap (İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi Tesisleri, 1982), 173.
[328] Arda Denkel, "Yanıt: Terimler ve Ölçütler", 173.

ortaya koymaya ve sonra da "imlem" kelimesinin yukarıda benimsediği ölçüt açısından uygun bir karşılık olamadığını ispatlamaya çalışmak olduğunu belirtir.[329] O, önce, Aruoba'nın görüşünü ispat zinciri olarak kurar:

a) Denkel, «reference»ın Türkçesini "yönletim" olarak ifade etmektedir.

b) Ancak "reference"ın kendisi zaten bir tercümedir ve asıl kelime de Frege'nin kullanmış olduğu "bedeutung" terimidir.

c) "Yönletim", "bedeutung" sözcüğünün tercümesi için sakat bir çeviridir.

d) O halde, Denkel'in yaklaşımı daha en temelden bozuk bir çeviridir.

Denkel'e göre "burada, (c)'yi (a) ve (b)'den geçerli olarak çıkarımlayabilmek için "reference" ve "bedeutung"un anlam bakımından eşdeğer/denk olmadıklarını bildiren bir önermeye daha ihtiyaç vardır. Çünkü, "reference", "bedeutung"un doğru bir tercümesi ve de "yönletim" de "reference"ı doğru bir şekilde karşılıyorsa, geçişlilik ilkesine dayanarak, "yönletim"in "bedeutung"u da doğru olarak karşılaması gerekecektir. Mevcut yapısıyla uslamlama, sonucunu gerektirmekten uzak durmaktadır."[330]

Öte yandan Denkel, Aruoba'nın,

e) "Reference" olarak tercüme, Frege'nin "bedeutung" kelimesini gerektiği gibi karşılamaktadır.

gibi bir öncülü zımnen kabul ettiğini söyler. Çünkü onun, Frege'nin "bedeutung"undan söz ederken, "(Anglo-Saksonlar kendi "reference"larıyla ne yaparlarsa yapsınlar)" dediğini, eğer (e), ispat zincirinde (b) ile (c) arasına bir öncül olarak giriyorsa, (a) ile (b) birer olgu olduklarından, (e)'nin doğruluğu (c)'nin doğruluğunu gerektirecektir. Ama bu kez de, (e) doğru olduğu için, (a) ile (c)'nin birlikte (d) sonucuna götüremeyeceğini, çünkü "yönletim"in "bedeutung"un çevirisi olarak yanlış olduğunu, kendisinin ise "yönletim" ile ""reference"ı zaten karşıladığını iddia etmektedir.[331]

Tekrar edersek; Denkel, "yönletim" ile "bedeutung"u değil, "reference"ı karşıladığını söyler. Bunun nedeni olarak, "reference" ile ilgili tarihsel bir açıklamaya başvurur. Ona göre Frege'den bu zamana kadar, pek çok şey değişmiştir. Pek çok meselede olduğu gibi, yüzyıl öncesinde de bu konu daha derinlemesine incelenmiş, "reference"

[329] Arda Denkel, "Yanıt: Terimler ve Ölçütler", 174.
[330] Arda Denkel, "Yanıt: Terimler ve Ölçütler", 174.
[331] Arda Denkel, "Yanıt: Terimler ve Ölçütler", 174.

sözcüğü için de farklı fakat birbirine yakın anlamlı bazı kavramlar, birbirinden ayrıştırılmıştır. Hatta "reference"ın kapsamı içinde ayrıştırılan kardeş kavramlardan bazıları, artık Frege'nin kastettiği anlamdan uzaklaşmıştır. Denkel buna örnek olarak, "'reference' oluşturan temel kavramın, 'bir kişinin bir sözcüğü bir cümlede kullanarak bir nesne hakkında konuşması eylemi' olduğunu, ve 'bir sözcüğün belirli bir nesneyi (anlamından bağımsız bir şekilde) ifade etmesi' ve anlamının da, bu temel kavrama göre türevsel sayıldığını" belirtir. Türkçe'de karşılık türetirken işte bu olguyu dikkate aldığını söyler.[332]

Arda Denkel reference sözcüğünün delâlet ettiği kavram ailesi içinde "temel" sayılan şeyin, "bedeutung"un delâlet ettiği anlamlarından biraz kaymış olduğunu düşünür. Öyleyse "reference" sözcüğünü kullanarak Frege'nin teorisini açıklama girişiminde bir sakınca oluşmaz mı? diye bir soru oluşur. Onun cevabı, kaymanın meydana getirdiği bağlamlar dışında "hayır"dır. Yine de, ona göre, "reference"ı kişinin eylemini ifade etme, "denotation"u ise, "bedeutung"un karşılığı olarak, bir sözcüğün bir nesnenin yerine durması işlevini ifade ederken kullanma eğilimi yaygınlaşmıştır.[333]

Denkel, "(e) doğru mudur?" diye sorar. Cevap, "bir ölçüde evet"tir. Ama bağımsız bir kavram oluşturmak bakımından ise hayırdır. Çünkü "anlam", "özdeşlik" gibi kavramlarda da görülen ayrışma, yani tek bir kavramın şemsiyesi altında bir kardeş kavramlar kümesi oluşma durumu, "reference" sözcüğü için de geçerlidir. Ancak bu ayrışma, mutlak bir bağımsızlaşma ölçüsünde değildir: Örneğin "anlam" sözcüğü şemsiyesi altındaki kavramların hepsi, komşusu olan "içerik" kavramından nasıl ayrık ve bağımsız iseler, "reference"ın şemsiyesi altındaki kardeş kavramlar da örneğin komşusu olan "göstermek" kavramından ayrık ve bağımsızdırlar. Başka bir ifadeyle, (e) önermesinin doğru kabul edildiği bağlamda "reference"'ın, Frege'nin kastettiği anlamda kullanılmasının ortaya çıkaracağı sorun, henüz yeni bir terimi önemle gerektirecek düzeyde değildir. Aynı ölçütler içinde "yönletim" sözcüğü de Frege'nin kastettiğini karşılaması bakımından bir felsefi sorun oluşturacak düzeyde değildir. Üstelik Denkel, Aruoba'nın yazısında, "reference"in "bedeutung"u tam olarak karşılamadığını gösteren hiçbir akıl yürütmenin bulunmadığını ileri sürer.[334] O,

[332] Arda Denkel, "Yanıt: Terimler ve Ölçütler", 175.
[333] Arda Denkel, "Yanıt: Terimler ve Ölçütler", 175, 176.
[334] Arda Denkel, "Yanıt: Terimler ve Ölçütler", 176.

Aruoba'nın bazı düşüncelerini yanıtlamaya girişir. İleri sürdüğü görüşler dört madde halinde özetlenebilir:

1. Denkel, Aruoba'nın yukarıda kalın puntoyla verdiğimiz **"Anscombe, çevirisinde ""meaning" ve "sense"i geçişli olarak kullanır, "reference"a pek yüz vermez"** cümlesinin ne sayın Aruoba'nın savunduğu fikirle ilgisini ne de hangi anlama geldiğini anlayabilme pozisyonunda olmadığını söyler. O, "İnşallah bununla, Wittgenstein veya çevirmeninin *Philosophical Investigations* adlı eserinde "meaning" veya "sense"i "reference" yerine ve onunla eşanlamlı olarak kullandıkları kastedilmiyordur." diyerek onun görüşüne katılmaz.

2. Denkel, Aruoba'nın "Çoban Yıldızı" ile "Seher Yıldızı" örneğine küçük bir itirazda bulunur. O, "akşam yıldızı" için Türk Dil Kurumu sözlüğüne bakılabileceğini ve Venüs için kullanılan "Çoban Yıldızı"nın bazen Kutup Yıldızı için de kullanılmakta olduğunu belirterek, bu sebeple onu seçmediğini söyler.

3. Yine Denkel, Aruoba'nın "An expression has a meaning, whereas it refers to an object, which ise its reference" ibaresinde geçen "reference" hakkında, konuşma imkânı sağladığı nesne için "reference" değil, "referent" (bearer) teriminin kullanıldığını söyler. O, bunu "yönletilen" sözcüğü ile karşıladığını; dolayısıyla yukarıdaki cümleyi "yönletilen"i kullanarak çevirir: "Bir terimin anlamı vardır, oysa aynı terim bir nesneye yönletir (yönletim yapar); bu nesne de onun yönletilenidir".[335] Böylece o, Aruoba'nın reference'a verdiği anlamdan ve elde ettiği sonuçtan daha farklı bir sonuç üretmiş olur.

Arda Denkel reference'ın Türkçe'de sadece tek bir terim ile (yani "yönletim" ile) karşılanabileceği gibi bir iddiasının olmadığını da söyler. Başka tekliflerin de olabileceğini belirtir. Ancak, bunun için bazı kriterler olması gerekir. Hatta o, im (işaret)den, "imlemek" ve "imlem" sözcüklerinin yapısal olarak türetilişlerine de karşı çıkmaz. Zaten ona göre "imlemek", "işaret etmek" manasında kullanılır. Buradan hareketle "imlem"in, "birşey anlatıldığında söz konusu edilen, yükletilen şey" anlamına geleceği yargısı şayet bir akıl yürütme olarak kabul edilecekse bunun geçersiz olacağını söyler. Çünkü ilk cümle ikinci cümleyi mantıksal olarak içermemektedir. Daha da açarsak, "imlem"in reference'a (ve/veya "bedeutung"a)

[335] Arda Denkel, "Yanıt: Terimler ve Ölçütler", 176, 177.

karşılık olması, bir mantıksal gereklilik ya da "işaret etme" kavramının zorunlu bir sonucu değildir.[336]

Bunun yanısıra Denkel, "imlem" sözcüğü "reference"ın karşılığı olarak kullanıldığında, "imlemek" fiilinin çokanlamlılığı yüzünden bazı sakıncalar ortaya çıkabileceğini de iddia etmektedir. "İmlemek" teriminin "reference" dışındaki iki anlamından biri olan "işaret etmek" fiilini, birisi hakkında, "imledi" denildiğinde o kişinin parmağını mı, bir tabelayı mı, bir trafik işaretini mi, yoksa bir sözcüğü mü kullandığı hep kapalı kalacaktır. Üstelik mantıksal olarak, referans yapmadan işaret etmek ve işaret etmeden de referans yapmanın imkanı düşünülünce, "imlem"in bu ayrımları veremeyen, yeterli derecede özelleşmemiş bir terim olduğu ortaya çıkacaktır. Öte yandan "imlemek" fiilinin üçüncü karşılığı da "pointing to"dan tamamen farklı olan "signalling"dir. Yani, bir kişinin kaş, göz vb. işaretler yapması, yani kendisi hakkında bir şeyi öylece imlemesidir. Denkel bu itirazlarından sonra kesin kanaatini açıklar:

> "Çokanlamlılık ve kaypaklık ölçütü nedeniyle "imlem"in bir felsefe terimi durumuna getirilmemesi gerektiği kanaatindeyim."[337]

Buraya kadar birinci tartışmanın sunumunu yapmış olduk, şimdi ikinci tartışmaya geçebiliriz.

2. İkinci Tartışma

Arda Denkel: Sayın Denkel, "Birinci tartışma" olarak adlandırdığımız *Yazko Felsefe Yazıları* dizisine göndermede bulunarak, "Frege'nin Dil Felsefesi: Ana Çizgiler"[338] başlıklı *Felsefe Tartışmaları* dizisinde sorunu ikinci kez ele almıştır. *Yazko Felsefe Yazıları* dizisi bir dergi formatındaydı ama kendisini dergi olarak adlandırmamıştı. Her sayısını bir "kitap" olarak nitelemişti. *Felsefe Tartışmaları* da aynı statüde yayımlandı. *Felsefe Tartışmaları*'nın 5. Kitabı'nın yazarı belirsiz "Sunuş" yazısında, elimizdeki sayının bir "Frege sayısı" özelliğinde olduğu belirtilmekte ve konumuzla ilgili olduğunu düşündüğümüz aşağıdaki vurgumalayı yapmaktadır:

> "Daha önceki kitaplarda belirttiğimiz bir ilkeyi yineleyim: *Felsefe Tartışmaları*'nda yer alan çevirilerin nitelik sorumluluğu bu yayının editörlerinde

[336] Arda Denkel, "Yanıt: Terimler ve Ölçütler", 177.
[337] Arda Denkel, "Yanıt: Terimler ve Ölçütler", 177.
[338] Arda Denkel, "Frege'nin Dil Felsefesi: Ana Çizgiler", 24-46.

değil çevirmenlerin kendilerindedir. Yalnızca özgünlük yaratmış yazılardan yaptırdığımız bu çevirileri okurken, türkçeleştirdikleri düşünce içeriğinin güçlüğü ve bununla ilgili olarak asıl anlamı çeviride olabildiğince koruma kaygıları gözönünde bulundurulmalıdır. Frege'nin dil felsefesine ilişkin yazılarda terminoloji birliğine varmayı sağlayacak bir uzlaşım henüz oluşturulabilmiş değil. Bu nedenle, aynı anlamı karşıladıkları halde Türkçeleri farklı olarak kullanılan önemli iki terimi, bir karışıklık doğurmalarını engellemek için İngilizce karşılıklarıyla birlikte burada eşleştirmeyi gerekli buluyoruz: reference = yönletim = imlem, definite description = belirli betimleme = betim, tekil betim."[339]

Bu paragrafta reference'ın Türkçe karşılığının yönletim ya da imlem olabileceği, ya da her ikisinin birlikte kullanılabileceği üstü örtük bir şekilde ileri sürülmüştür. Ancak Denkel, "reference"ın karşılığı olarak "yönletim" terimini öneriş gerekçesini tekrar özetleyeceğini ilan ederek, bunu, madde madde anlatmıştır.[340] Denkel orada önceki görüşlerini tekrar etmiştir. Belki de tartışmayı sıcak tutmak istemiş olabilir. Şimdi diğerlerinin görüşlerine geçelim.

Harun Rızatepe: Harun Rızatepe, "reference"ı, "imleme" olarak karşılayarak bir yazı kaleme almıştır. Bunu, aynı eserde, Denkel'in yazısının hemen ardından "İmleme Yolları" başlığıyla yayınlamıştır.[341] Söz konusu yazıda reference'ın Türkçe'de nasıl karşılanacağına dair bir tartışmaya girişmemiş ama başlıktan da anlaşılacağı gibi onu "imleme" olarak karşılamış fakat bunun için herhangi bir gerekçe de ileri sürmemiştir.

Tunca Eşel: Tunca Eşel, "arda denkelin, kendi makalesini eleştirirken kullandığı nicknamedir. "Tunca Eşel" takma adıyla yazdığı makaleye yanıt vermekte, kendisiyle tartışmaktadır. bazen de tunca eşel'in arda denkel'i eleştirdiği görülür. tartışmayı merak edenler felsefe tartışmaları dergisi'nin 1988'de yayımlanan 3. sayısına bakabilir. arda denkel'in bu isimle kaleme aldığı başka makaleleri de vardır. bazıları öncül analitik'te de yayınlandı."[342] Ekşi Sözlük'ten ve çeşitli soruşturmalarla Tunca Eşel'in Arda Denkel olduğunu anlamış olduk. O nedenle bizim bu çalışmada Tunca Eşel'den kastımız, Arda Denkel'dir. Denkel, "Doğrudan Yönletim Kuramı" başılığı altında, 5.

[339] "Sunuş", *Felsefe Tartışmaları* (5. Kitap), 1989, 5-6.
[340] Arda Denkel, "Frege'nin Dil Felsefesi: Ana Çizgiler", 43-46.
[341] Harun Rızatepe, "İmleme Yolları", *Felsefe Tartışmaları* (5. Kitap), 1989, 47-64.
[342] Bk. https://eksisozluk.com/tunca-esel--2190006, 06.02.2022.

Kitap'tan bir sonraki Kitap'ta (6. Kitap) bir makale yayınlamıştır. Makalenin ilk kısmında genel "reference" kavramını irdeleyen ve onu Türkçe'de yine "yönletim" olarak karşılayan Denkel, makelesinin ikinci kısmında Harun Rızatepe'nin yukarıda sözünü ettiğimiz "İmleme Yolları" adlı makalesini eleştirel bir gözle incelemiştir.[343] Yönelttiği eleştiriler, bizim çalışma konumuzun dışında olduğu için buraya almıyoruz.

Harun Rızatepe: Harun Rızatepe, "İmleme Konusunda İki Farklı Yaklaşım" adlı makalesini, Denkel'in yukarıdaki eleştirilerine ("yedinci kitabında" diyerek gönderme yapar; oysa sözünü ettiği makale 6. Kitap'tadır) yanıt olarak kaleme almıştır. Konu, bu çalışmamızın dışında kaldığı için, onun sadece "imlem" sözcüğünü kullanmaya devam ettiğini[344] vurgulamakla yetinelim.

Vehbi Hacıkadiroğlu (1919-2007): Konumuz açısından asıl tartışmaya giren şahıs, Vehbi Hacıkadiroğlu olmuştur. O, 9. Kitap'taki "İmleme Mi Yöneltme Mi?"[345] adlı makalesiyle "reference"in Türkçe karşılıklarını ele almıştır. Bu eserinde önceki tartışmalara atıf yapmıştır ve daha çok yeni bir görüşten ziyade tasvirsel bir çalışma ortaya koymuştur.

Şimdi Frege'nin gönderge ve İsmail Gelenbevi'deki delâlet teorilerini yukarıda özetlediğimiz tartışmalar bakımından yorumlamaya geçebiliriz.

3. Türkiye'deki Tartışmalar Bağlamında Frege'nin Gönderge İle Gelenbevi'nin Delâlet Teorilerinin İncelenmesi

Bu kısımda meseleyi daha açık kılmak adına önceki bölümlerde sunmuş olduğumuz bazı bilgilere yeniden yer vermemiz gerekecek. Şimdi tekrar olduğunun bilincinde olarak söylersek; Frege'nin, üzerine tartışılmış olan makalesi "Sense and Reference"[346] başlıklı olup ve bu iki kelime arasındaki ilişkiyi sorunsallaştırdığı için kanaatimizce sense ve reference'nin ne olduğu hakkında yeni veriler ışığında tekrar düşünülmelidir. Türkçe felsefe literatüründe kullanılan "duyum" sözcüğünün felsefede kullanımı bakımından etimolojik kökeni, Almanca'ya dayanır. Frege, "Uber

[343] Tunca Eşel, "Doğrudan Yönletim Kuramı", *Felsefe Tartışmaları*, (6. Kitap), 1989, 108-115.
[344] Harun Rızatepe, "İmleme Konusunda İki Farklı Yaklaşım", *Felsefe Tartışmaları*, (8. Kitap), 1990, 72-76.
[345] Vehbi Hacıkadiroğlu, "İmleme Mi Yöneltme Mi", *Felsefe Tartışmaları*, (9. Kitap), 1990, 126-133.
[346] Gottlob Frege, "On Sense and Meaning", 56-78; Almancası, Gottlob Frege, "Uber Sinn und Bedeutung", *Zeitschrift für Philosophie und Philosophiche Kritik*, (1892): 25-50.

Sinn und Bedeutung" adlı eserinde, bu sözcük için "Sinn" karşılığını kullanmıştır. Sinn, İngilizce'ye başlangıçta "meaning" (anlam) olarak çevrilmiş, bir müddet tartışıldıktan sonra da "sense" kelimesinde mutabık kalınmıştır.[347]

Ayhan Dereko'ya göre "Frege'nin anlam kuramı bağlamında 'Sinn', 'anlam' değil bir 'anlam kategorisidir' ve bu sözcüğü karşılamak için 'anlam'ı kullanmak asla uygun değildir." Ama o, bu işler için özel teknik terimlerin hasredilmesinin zorunluluk olduğunu düşünerek "duyum" sözcüğünü tercih ettiğini belirtmiştir.[348] Gerek İngilizce'de "sense" olarak kullanılmasından, gerek Mustafa Özdemir'in "duyum" olarak çevirmesinden, gerekse Ayhan Dereko'nun "duyum"u tercih gerekçesinden ötürü ve sözlüklerden yola çıkarak, bu sözcüğün "duyum" olarak Türkçe'de kullanılması gerektiğini düşünmekteyiz.

Şöyle devam edelim: "Anlam"ın (meaning), dil felsefesinin önemli bir sorunu olduğunu biliyoruz. Bu soruna yönelik çeşitli yaklaşımlar ileri sürülmüştür. Bunlardan ikisi, öne çıkmıştır: İlki, Cambridge çevresi olarak bilinen, incelemelerini önermeler ile sınırlayan, ideal dil felsefesini savunan ve "göndergeci (referential) çözüm"ü ileri süren yaklaşımdır. İkincisi ise Oxford çevresi olarak bilinen, dilin kullanım bağlamından hareket ederek "gündelik dil" felsefesini savunan filozofların ileri sürdüğü, pragmatik yaklaşımdır. Göndergeci çözüm adıyla nitelenen çalışmalar, gönderge sorunuyla karşılaştığımız çalışmalardır. Göndergeci kuram, genellikle Viyana Çevresi filozofları tarafından savunulmuştur. Bu filozoflara göre dil ile dünya arasında bir koşutluk vardır ve dil dünyayı betimlemenin bir aracıdır. Dolayısıyla dil içerisinde kullanılan her kelime dünyadaki bir nesneye karşılık gelmektedir. Cümleler de olgu durumlarına karşılık gelmektedir. Bu ad altındaki anlam sorununa doğruluk problemi çerçevesinde bir çözüm aranmıştır. Frege, Russell, Wittgenstein'ın ilk dönem görüşleri ve Viyana çevresinin görüşleri de bu başlık altında toplanabilir. Onlara göre bir cümlenin anlamı, bu cümlenin göndermede bulunduğu olgu bağlamıdır. Yani gönderge yaptığı nesnedir.[349]

[347] Ayhan Dereko, "Çevirenin Önsözü", 8.
[348] Ayhan Dereko, "Çevirenin Önsözü", 8.
[349] Nur Yeliz Gülcan, "Dil Felsefesinde Gönderge Sorunu", 168.

Daha önceden şunu demiştik: "Şimdi reference'ı, Frege'den yola çıkarak, yukarıdaki biçimde (yönletim/imlem) değil de bir gönderge olarak yorumlayabilir miyiz? Yani, onun için "'reference' sözcüğünün dilbilimin teknik bir terimi olmasını göz önünde bulundurarak ve… kastedilen anlamının gönderme ediminin kendisi değil bu edimin yöneldiği nesne olduğunu dikkate alarak 'gönderge' karşılığını kullanmayı tercih"[350] edebilir miyiz?"

Asıl konumuzun olan "gönderge" sözcüğünün etimolojik kökeni, Almanca'daki "bedeutung" sözcüğüdür. Mustafa Özdemir o sözcüğü "gönderim" olarak tercüme etmiştir.[351] İngilizce'ye "reference" olarak çevrilen bu sözcüğü Ayhan Dereko, Frege'nin yaklaşımını dikkate aldığımızda dilimize "gönderge" olarak çevrilmesinin uygun olduğunu ifade etmiştir.[352] Dereko'dan daha önce Nur Yeliz Gülcan, "Dil Felsefesinde Gönderge Sorunu" isimli çalışmasında "reference" sözcüğünün Türkçe'ye "gönderge", "gönderme" ve "yönletim" olarak tercüme edildiğini belirterek, "reference" kelimesinin çevirisini "gönderge" olarak kullanacağını belirtmiştir.[353]

Almanca sözlükte "bedeutung"un kökeni olan "bedeut'en", "manasına gelmek, delâlet etmek, ifade etmek, demek"[354] anlamlarına gelmekte, İngilizce sözlükte "reference" isim olarak, "havale etme/edilme, başvurma, müracaat etme, danışma", fiil olarak da "kaynakça göstermek, başvurulacak kaynakları belirtmek, başvurulan eserlerin listesini yapmak" anlamlarına gelmektedir. Bununla ilgili olan "referent" ise "kastedilen kavram/nesne, söz/simge ile ima edilen şey, bir mantık terimi olarak bir önermedeki sonraki terimlerin ilgili oldukları ilk terim"[355] anlamlarına gelmektedir.

Şunu belirtelim ki, gönderen, gönderilen şey, kendisine gönderilmiş olan ve bu ilişkinin tümünü kuşatan gönderme eylemi ile ilişkilidir.

---

350 Ayhan Dereko, "Çevirenin Önsözü", Joseph Salerno, *Frege'ye Dair*.
351 Gottlob Frege, *Fonksiyon ve Kavram*, 49.
352 Ayhan Dereko, "Çevirenin Önsözü", 7.
353 Nur Yeliz Gülcan, "Dil Felsefesinde Gönderge Sorunu", 168.
354 Von Karl Steuerwald, *Deutsch-Türkisches Wörterbuch (Almanca-Türkçe Sözlük*), 86.
355 Hâmit Atalay, *İngilizce-Tükçe Sözlük*, 2831, 2832.

Esasen İlhan İnan'ın verdiği bilgiye bakılırsa Arda Denkel, onun önerdiği "gönderme yapmak" fiilini bir takım itirazlar yönelterek önce reddetmiş sonra da çeşitli müzakerelerden sonra kabul etmiştir. Hatta kitabının gözden geçirilmiş yeni basımında "yönletim" yerine "gönderme" terimini kullanacağını bile söylemiş ama bunu gerçekleştiremeden vefat etmiştir.[356] Kanaatimizce Frege'nin söz konusu makalesi üzerinden hareket edersek sense'in *duyum* anlamı dikkate alındığında, duyumun bir göndergenin duyumu olabileceğini düşünmekteyiz. Bunu kesin bir iddia olarak değil, tartışmanın başka açılardan yürütülmesine küçük bir katkı sağlamak amacıyla dillendiriyoruz.

Arda Denkel, birinci tartışma olarak adlandırdığımız tartışmayı başlatarak, "reference" sözcüğü için önerilmiş Türkçe tekliflerin, tam olarak onları ya karşılamadığını ya da karşılasa bile komşu, fakat farklı, bazı başka kavramlardan tam olarak ayırt edilmediğini belirtmektedir. O, "göndermek", "yollamak", "havale etmek" gibi sözcüklerin "reference"ın anlamlarından birini yeterli derecede karşıladığını söyler. Ne var ki bu anlamların, felsefede kullanılan anlama yakın olsa bile ondan farklı olduğunu ifade eder. Bunun nedeni, sözü edilen anlamlarda bir şeyi herhangi bir nesneye doğrudan göndermenin söz konusu olmasıdır. Oysa felsefi anlamdaki "reference"ta birini herhangi bir nesneye yöneltmek, fiili yapan açısından ancak dolaylı olarak yerine getirilen bir iştir; doğrudan değil. Bu yönüyle ona göre "reference" için en iyi Türkçe karşılık, "yönletim" sözcüğüdür.

Denkel'e göre felsefede "reference", düşünceyi, bir terim vasıtasıyla bir nesneye doğru çevirmeyi anlatır. Bir nesneye yönlendirmeyi ve bu nesne ile düşüncede bir ilişki kurmayı ifade eder. Bunun hangi yolla ve nasıl bir şekilde gerçekleştirildiği "reference"ı ayırt eden özelliktir. Şöyle ki; "reference" bir iletişim eylemini anlatır. Bu bağlamda yönletim, kullanılan bir terimle herhangi birinin düşüncesini bir nesneye yönlendirmesine imkan tanımak olarak tanımlanabilir.

Oruç Aruoba, Denkel'in görüşlerini çeşitli açılardan eleştirerek bu terimin Türkçe karşılığı olarak "imlem" sözcüğünü önermiştir. Denkel, onun görüşlerini argümantatif

[356] İlhan İnan, "Arda Denkel'in Ardından: Anılar ve Dil Felsefesi Üzerine Bir Tartışma", 15, 16.

bir çerçevede kurarak karşı eleştiride bulunmuş ve yönletim sözcüğünü yeniden gerekçelendirmeye çalışmıştır.

Arda Denkel'in sonraki yıllarda "reference"ın Türkçesini gönderme olarak karşılamanın daha uygun olduğunu düşündüğünü biliyoruz. Kanatimizce bu tartışmayı, özellikle Frege'yi dikkate alarak söylersek; sense'in anlamları ile reference'ın anlamları dikkate alınarak ve yine sense'in "duyum", reference'ın da "gönderge" anlamını dikkate alarak yürütmek, daha sağlıklı sonuçlara varmayı mümkün kılabilecektir.

Şimdi Frege'nin gönderge ile Gelenbevi'nin delâlet teorisini dikkate alarak şunları söyleyebiliriz: İsmail Gelenbevi'nin açıkladığı ve temellendirdiği delâlet terimi, Türkçe'ye yerleşmiş gündelik dilde de kullanılan bir terimdir. Bunda, yüzyıllar boyunca Selçuklu ve Osmanlı medreselerinde Arapça mantık metinlerinin etkisi olduğu söylenebilir. Dolayısıyla delâlet terimi Türkçe'de tam da yerini bulmuş görünmektedir. Oysa "reference" teriminin ister Frege'nin kastettiği anlamda olsun isterse başka bir anlamda olsun Türkçe'ye kabul süresi zaman alacak gibi durmaktadır.

Öte yandan Denkel açısından "reference", düşünceyi bir terim vasıyasıyla bir nesneye doğru yöneltmeyi anlatır. Gelenbevi'nin kullandığı delâlet terimi ise bir şeyi anlamaktan, bilmekten hareketle başka bir şeyin bilinmesini, anlaşılmasını ifade eder. İlkinde düşüncenin çevrilmesi var, ikincisinde ise başka bir şeyi bilmek var. Bu bilgi ister kesin isterse zanni olsun bir tür bilme eylemi olarak gerçekleşmektedir. Bu yönüyle göndergeyi Arda Denkelci anlamda kabul etsek bile iki terim de farklı kulvarlarda değerlendirilmedir. Delâlette epistemelojik bir durum varken göndergede ise zihnin/düşüncenin nesnelere yönelimi söz konusudur.

B. Batı'daki Bazı Tartışmalar Bağlamında Gönderge İle Delâlet Terimlerinin İncelenmesi

1. Gönderge Üzerine Batı'daki Bazı Tartışmalar

Batı dünyasında, Frege'deki "Bedeutung" kelimesinin nasıl İngilizceye çevrilebileceğine dair bazı tartışmalar olmuş ve öneriler getirilmiştir. 1970 yılında, Frege'nin çalışmalarının tüm Blackwell baskılarında, resmi ve standart çeviri olarak

seçilen “anlam” (meaning) kelimesinin yanı sıra, önerilen diğer iki ana alternatif, sırasıyla, Dummett ve Tugendhat tarafından seçilen “reference” ve “significance” kelimeleri idi. Dummett ayrıca, bir ifade ile o ifadenin kastettiği nesne arasındaki ilişki için kullanılan “reference” ile bu nesnenin kendisi için kullanılan “referent” arasında ayrım yapmamızı önermiştir. Buna karşın, “anlam” terimi “Bedeutung” kelimesinin çevirisi olarak sorunlu kabul edilir, çünkü anlam genellikle ya “sense” gibi bir şey, yani zihnimizdeki bir cümleyle bağlantılı olan düşünce olarak, veya herhangi bir bağlamdaki kullanım kuralları gibi bir şey olarak kabul edilmiştir: Ama gerçeği söylemek gerekirse bunların hiçbiri, Frege’nin “Bedeutung”tan söz ederken aklında olan şey değildi.[357]

Genelin kabul ettiği kanaate göre özel isimler söz konusu olduğunda “reference” veya “significance” ifadelerinin “Bedeutung” ifadesinin yeterli bir çevirisi olarak kabul edilebilirken, yüklem ifadeleri bakımından oldukça yanıltıcı olabileceği ileri sürülmüştür. Öte yandan “Bedeutung”u her zaman, “reference” veya “referent” olarak ifade etmek, aslında “Bedeutung”un genel olarak ne olduğunu tamamen açıklamak için hem kavramları hem de nesneleri içeren genel bir “varlık” kavramını sunmamızı gerektireceği de ileri sürülmüştür. Bununla birlikte, Frege, açıkça, “varlık” gibi böylesine genel, her şeyi kapsayan ontolojik bir kategoriye de ihtiyaç duymamıştır.[358] Ama nereden bakarsak bakalım, garip bir şekilde Batı dünyasında ‘bedeutung’’un İngilizceye çevirisinde de Türkiye’dekine benzer tartışmalar yaşanmıştır. Hatta felsefe tarihinde çok az terim, İngilizce'ye çevrilmeleri konusunda, Frege'nin özellikle 1890'lardaki çalışmalarında kullandığı "Bedeutung" terimi kadar tartışmalara yol açmıştır. Esasen Batı’da Aristoteles'in *eudaimonia* nosyonu ve Hegel'in *Geist* nosyonu çok daha uzun süredir hararetle tartışılmaktadır; ama orada bile sorunu alevlendirecek çok sayıda aynı kökenden gelen terim yoktur. Zira "Bedeutung", çeşitli şekillerde, "reference", "denotation", "meaning", "significance", "indication" ve "nominatum" olarak çevrilmiştir. Öte yandan “semantic value”, “semantic role” ve “truth-value potential” da Frege'nin sonraki çalışmalarında aklından geçenleri açıklamak için kullanılmıştır.[359] Normalde Almanca “Sinn” İngilizce “sense” olarak, yani Türkçe

[357] Michael Beaney, *The Frege Reader*, 36.
[358] Michael Beaney, *The Frege Reader*, 36.
[359] Michael Beaney, *The Frege Reader*, 36.

ifade edersek anlam (meaning) olarak düşünülmüş olsa da, yukarıda da görüldüğü gibi, "bedeutung"un da anlam (meaning) olarak çevrilebilme durumu da ortaya çıkmıştır. "Bedeuten" fiili, "refer to", "denote", "stand for", "mean", "signify" ve "indicate" olarak tercüme edilmiştir. Gerçeği söylemek gerekirse bir çeviri politikası belirlenirken dikkate alınması gereken "bedeutungslos", "bedetungsvoll" ve "gleichbedeutend" gibi başka terimlerin de var olduğu gözden ırak tutulmamalıdır.[360] "Bedeutung" ve onun fiil hali "Bedeuten" için "reference" ve "refer to"nun en yaygın şekilde onaylandığını söylemek doğru olacaktır. Ancak "meaning" ve onun akraba kelimeleri, Frege'nin Blackwell tarafından yayınlanan çeşitli eklerinde anahtar terimlerin çevirisini standartlaştırmaya karar verildiğinde kabul edilen terimlerdi. Bunun neden olduğu tartışma göz önüne alındığında, bazı kelimelerin çeviriye daha layık olabileceği ileri sürülmüştür.[361]

"Meaning" ve onun benzerleri, ilk olarak, Peter Long ve Roger White tarafından Frege'nin *Posthumous Writings*'inin tercümesinde kullanıldı ve hemen yöneltilen eleştiri, çeviri politikasının ayrıntılı bir savunulmasına yol açmıştı. Savunma, *yorumlama ile ilgili tarafsızlık ilkesi* olarak adlandırılan şeye dayanıyordu: "bir metnin herhangi bir noktasında, anadil için meşru olan bir pasaj varsa, eğer mümkünse çevirmen, kendi versiyonunu aynen okuyucunun karşısına getirmeye çalışmalı ve zihninde hariçte bir versiyon da üretmemelidir". Öte yandan başka herhangi bir terimin kullanılması normal şartlarda metnin yorumlanmasını içerecek bir durumu ortaya çıkarır ve yorumlamalarda önceden hüküm vermek, çevirmenin görevi değildir.[362]

Böyle bir görüşe verilecek yanıt, tüm çevirinin yorumlamayı içerdiğine işaret etmektir, çünkü bir çevirmenin yakalamaya çalıştığı şey, yalnızca sözcüklerin kendisi değil, sonuç itibariyle, sözcüklerin anlamıdır. Öyleyse, daha spesifik olarak, Beaney, 'Bedeutung' karşılığını, uygunsuz yorum 'anlamından' başka bir şey olarak yorumlamayı sağlayacak olan nedir?[363] sorusunu ortaya atar. Ona göre bu soruya yanıt olarak üç argüman sunulmuştur:

1. İlki, Frege'nin 'Bedeutung'u ve onun soydaş kelimelerini, Sinn ve Bedeutung arasındaki ayrımın ilk kez ortaya çıktığı ve 'Bedeutung'un teknik anlamını ilk kez

[360] Michael Beaney, *The Frege Reader*, 36.
[361] Michael Beaney, *The Frege Reader*, 36.
[362] Michael Beaney, *The Frege Reader*, 37.
[363] Michael Beaney, *The Frege Reader*, 37.

kazandığı 1891'den önce kullanmasıyla ilgilidir. Genellikle Frege'nin "Bedeutung"u ilk kez kullanışının oldukça doğal ve sorunsuz bir şekilde yakalandığı zamanlarda, onun tercümesi olarak "reference" kullanılıyorsa işte o zaman bir izlenim ortaya çıkar. Gerçekte bu, terminolojide Alman okuyucuya görünmeyen radikal bir değişikliktir: 'meaning'i ve reference'ı korumak bu sorunu önler.

2. İkinci argüman, Frege'nin sonraki çalışmasında 'Bedeutung'u kullandığı ve oralarda teknik anlamını kullanıp kullanmadığı ile ilgilidir. Teknik anlamda kullanmadığı ileri sürülüyorsa bu açıkça belirtilmelidir. Frege'nin teknik anlamda 'Bedeutung'u kullanıp kullanmadığına karar vermek, çevirmenin görevi olmayan yoruma dayalı karar vermektir. Bir kez daha, baştan sona 'meaning' ya da "reference" kullanılırsa bu sorunlardan kaçınılmış olur.

3. Üçüncü argüman, felsefi literatürde 'Bedeutung'un, Frege'den sonraki 'meaning' ve 'reference' gibi terimlerin kullanımı ile ilgilidir. Örneğin, Frege'nin çalışması Wittgenstein üzerindeki en önemli tek etkiydi ve yalnızca "Bedeutung"un Wittgenstein tarafından kullanıldığı şekliyle doğal çevirisini "anlamlandırmak"la kalınmıyor, aynı zamanda Wittgenstein'ın söylediklerinin bazıları onun anladığı şekil (anlam/meaning) olmasaydı, "Bedeutung" hiçbir anlam ifade etmeyecekti. Ve çeşitli yazarlar tarafından "referans"ın kullanımı söz konusu olduğu sürece ve Frege'nin görüşleri de söz konusu olduğunda "Bedeutung", doğru olmayan imalar taşıyabilir. Bu yönüyle modern okuyucu için potansiyel olarak yanıltıcı bir terimdir.[364]

Ama bu kez yukarıdaki her üç argümana da yanıt verilmiştir:

1. Frege'nin erken dönem çalışmalarıyla ilgili olarak, "meaning" ve "mean"nin "Bedeutung" ve "bedeuten"i tercüme ederken her zaman en iyi terimler olduğunun doğru olmadığı ileri sürülmüştür. Frege 'bedeuten' kelimesini özellikle 'gönderme' veya 'gösterme' anlamında kullanır ve muhtemelen bu anlamda Frege onu teknik terim olarak daha sonraki çalışmalarında kullanır. O halde, daha sonraki çalışmalarında olduğu kadar erken çalışmalarında da uygun yerlerde 'gönderme' (refer to) veya 'gösterme' (denote) kullanımı, terminolojinin sürekliliğini gösterirken, 'mean'in erken çalışmalarının başka yerlerinde kullanımı ve bu anlamın sonraki çalışmalarında görece yokluğu, onun görüşlerindeki değişikliği vurgulayacaktır. Bu tam da bir çevirmenin

[364] Michael Beaney, *The Frege Reader*, 37.

bir filozofun sözcüklerinin anlamını yakalamaya çalışırken üstlenmesi gereken türden bir "yorum" olduğu düşünülebilir.

2. İkinci argümana da benzer bir yanıt verilebilir. Felsefi metinlerin çevirmenleri, bir terimin ne zaman teknik anlamda kullanılıp kullanılmadığı konusunda her zaman karar vermek zorunda kalırlar; ve gerçek bir anlaşmazlık olasılığının olduğu durumlarda, dürüst strateji, kesinlikle kararı kaydetmektir. Ya da orijinal terimi çevirisinden sonra parantez içine alarak ya da çeviri bir dipnotta açıklanmalıdır.

3. Üçüncü argümana gelince Wittgenstein'in Bedeutung'u kullanması, 'anlam'ın (meaning) en iyi seçim olduğunu öne sürebilir; ama Russell'ın Frege'nin 'On Denoting'deki görüşlerine ilişkin açıklaması bunun tam tersini önerir. Çünkü Russell "meaning"i "Sinn"i tercüme etmek için kullanır, 'denotation'ı ise "Bedeutung"u tercüme etmek için kullanılır. Felsefi mantık veya dil felsefesindeki birçok ders, Frege'nin "Über Sinn ve Bedeutung " denemesiyle başlar ve ardından Russell'ın makalesiyle devam eder. Kim ne derse desin "Bedeutung"un "anlam" olarak çevrilmesi özellikle kafa karıştırıcı bir durumdur. [365]

Yorumsal tarafsızlık ilkesi, çevirmene rehberlik etmek için formüle edilebilecek bir dizi ilkeden yalnızca biridir ve herhangi bir ilkede olduğu gibi onun uygulanması, diğer ilkelerin uygulanmasıyla dengelenmelidir. Çevirmenler genellikle, bir terimin teknik anlamda ne zaman kullanıldığını veya yorumlama sorularının ne zaman ortaya çıktığını bilmek konusunda okuyucularının çoğundan daha iyi bir konumdadır ve onlardan okuyucularına bu bilginin fayda vermelerini beklemek makul görünmektedir. Sorunlu terimler veya yorum soruları not edildiği sürece, şikayet için gerçek bir neden olamaz.[366]

Eşit derecede önemli olarak sunulabilecek bir diğer şey, *yorumsal bütünlük* ilkesidir: "Bir metnin herhangi bir noktasında, yorumla ilgili meşru soruları gündeme getiren bir terim veya pasaj varsa, o zaman, onların yorumlayıcı becerilerini kullanarak, yapabilecekleri en iyi çeviri için, bir çevirmen, mümkünse, kullanılan orijinal kelimeyi/kelimeleri not etmeli ve okuyucunun ilgili konular hakkında kendi kararını vermesini sağlamak için sunulan çeviriyi gerekçelendirmelidir. Elbette bu, komik görülerek *dipnot basma izni* olarak eleştirilebilir; ancak bu, uygulamada açıkça

[365] Michael Beaney, *The Frege Reader,* 37, 38.
[366] Michael Beaney, *The Frege Reader,* 37, 38.

muhakeme yapılmaladığında faydalı olacaktır. Gerekçelendirme, hangi dipnotların uygun olacağı tartışmalarının doğasına, çevirinin amacına, hedeflenen okuyucu kitlesine vb. bağlı olacaktır.[367]

Bununla birlikte, "meaning"in "Bedeutung"un en doğal çevirisi olduğu, ancak, Frege'nin "Bedeutung" kullanımının ise özellikle cümlelerle ilgili olarak ve anadili Almanca olan kişiler için sesi kısılmaması gereken bir *uyumsuzluğa* neden olduğu da bir gerçektir. 'Hiçbir insan ölümlü değildir' ve '2+2=5' hakkında, örneğin, aynı Bedeutung'a sahip olmak Alman okuyucuya tuhaf gelmektedir; aynı anlama sahip olduklarından bahsetmek, kesinlikle ve kesinlikle İngiliz okuyucusuna daha az tuhaf gelmektedir. Ama sonuçta tuhaf gelmektdir. Ancak buna rağmen yine de "meaning"in kullanımının İngilizce konuşanlar için sorunu daha da kötüleştirdiği öne sürenler de olabilecektir. Eğer öyleyse, bunun yerine işi yapabilecek başka bir tek terim var mı? Tek bir alternatif yoksa ve bağlama göre farklı terimler kullanan bir çeviri politikası benimseniyorsa, onlar nelerdir? Bunlar vet bir şekilde çıklanmalıdır. Bu ve benzeri soruları cevaplamak ve ilgili karmaşıklıklardan bazılarını belirlemek için, "meaning", "mean", "reference" ve "refer to" gibi terimlerin çeşitli kullanımlarına daha yakından bakmak ve bir dizi ayrım yapmak gerekiyor.[368]

İlk ayrım, *bir ilişki (relation) olarak anlam (meaning)* ile *bir nesne (object) olarak anlam* (yani kastedilen şey olarak) arasındadır. Bir *ilişki* olarak anlaşıldığında, *yatay bir ilişki olarak anlam* ile *dikey olarak anlam* arasında başka bir ayrım yapılabilir. İlişkinin aynı ontolojik kategoride olup olmamasına, yani aynı düzeyde olup olmamasına bağlı olarak 'mean' fiilinin kendisi de *yatay* veya *dikey* anlamda kullanılabilir. Örneğin bekar"ın "evlenmemiş insan" *anlamına geldiğini* (mean) ya da yoğun bulutların “yağmur” *anlamına geldiğini* söylemenin anlamı, *yatay* anlamdadır. Ben, 'filozof'un Aristoteles anlamına geldiğini veya bir kelimenin temsil ettiği fikir veya şey anlamına geldiğini söylerken *dikey anlamda* kullanmış olurum. Dilsel bir ifadenin 'anlamı'nın açıklanması durumunda, o zaman, burada *yatay bir ilişki olarak anlaşılan anlam*' ortaya çıkar ya da ekstra dilsel bağıntının kendisi, ifadenin 'anlamı' olarak ifade edilebilir, bu şekilde 'anlam' ortaya çıkabilir. Bu, *dikey bir ilişki olarak anlaşılan anlam*dır.[369]

---

[367] Michael Beaney, *The Frege Reader*, 38, 39.
[368] Michael Beaney, *The Frege Reader*, 38, 39.
[369] Michael Beaney, *The Frege Reader*, 39, 40.

Bu ayrımlar diğer terimler için nasıl geçerlidir? Görünüşe göre, 'göstermek' (signify) gibi bir fiilin *hem yatay hem de dikey bir anlamı* vardır, oysa 'anlatım' (connote) veya 'içermek' (imply) gibi fiiller *ağırlıklı olarak yatay bir anlama sahiptir* ve 'göstermek' (denote) veya 'belirlemek' (designate) gibi fiiller baskın bir *dikey anlamda* kullanılır. 'Gönderme' (refer to) fiilinin aynı zamanda öncelikle *dikey bir anlamı* var gibi görünebilir, ancak örneğin 'çapraz gönderme'den (cross-referencing) söz etmek aynı zamanda *yatay bir anlamı* da gösterir. 'Anlam' gibi, 'anlam', 'yan anlam', 'düz anlam', 'belirleme' (designation) ve 'gönderme' gibi terimler de bir *bağıntıyı* ya da bir *nesneyi* gösterirler. [370]

Şimdi burada gönderme (reference) (yani ilişki anlamında) ve gönderge (referent) arasında bir ayrım yapılması da önemlidir. Ve ileride değineceğimiz gibi Frege reference'ı, yani bedeutung'u, *referent* anlamında kullanmış olablir ya da o şekilde çevirisi daha uygun düşebilir.

Burada çizilebilecek daha ince ayrımlar da vardır. Öyle geliyor ki, örneğin *dikey bir ilişkiyi* belirtirken hangi fiilin kullanılması uygundur, bu, kısmen ilgili ilişkinin doğasına bağlı olabilir. Ben kendim özel isimlerden veya belirli tanımlardan bir şeye gönderme yapıyormuş gibi konuşma eğiliminde olurdum (örneğin, Aristoteles'e atıfta bulunarak 'Platon'un öğrencisi ve Büyük İskender'in öğretmeni' gibi). Öte yandan şematik harflerden, tüm değişkenlerden veya soyut sembollerden bahsederken ya da bir şeyi temsil etme durumlarında da bu böyledir, ilgili ilişkinin doğasına bağlı olabilir. Bunun arkasında belki de, 'dili kullanarak yaptığımız bir şeye atıfta bulunmak (referring to) ve 'göstermek' (denoting) ya da 'dilsel bir ifadenin bir şekilde kendi başına yaptığı veya yapması gereken bir şey olmayı temsil etmek' (standing for) fikri yatmaktadır. Elbette, böyle ayrıntı düzeylerinde, sözcüklerin kullanımına ilişkin sezgiler büyük ölçüde değişebilir ve bunların felsefi önemi tartışmalıdır. Ancak burada onlar, yer alan bazı karmaşıklıkları ve anlaşmazlıkların nasıl olabileceğini gösteriyorlar.[371]

Almanca için de benzer ayrımlar yapılabilir mi? İlk dikkat edilmesi gereken nokta, 'bedeuten' kelimesinin *hem yatay hem de dikey anlamda* kullanılabileceğidir; ve 'anlam' (mean) veya 'göstermek'in (signify) en iyi çeviriler olduğunu öne sürenlere

[370] Michael Beaney, *The Frege Reader*, 40.
[371] Michael Beaney, *The Frege Reader*, 40, 41.

destek sağlayan da bu gerçektir. 'Gönderme' (refer to) veya 'gösterme'yi (denote) kullanmak, aslında daha fazla yorumlayıcı bir karar vermek anlamına gelir – bunlardan birini *dikey anlamda* 'bedeuten' fiilini kullanarak yorumlamak anlamında almak. Bununla birlikte, 'reference'ın doğru olduğunu iddia eden veya onların müttefiklerini katarsak onların bu görüşlerini savunmak için, Almanca'da *bu dikey anlamı* ifade edecek çok sayıda terim malesef bulunmadığı ve aslında *bedeuten*'in bunu yapmak için en doğal seçim olduğu belirtilebilir. O halde, *Almanca 'bedeuten' kelimesi ile İngilizce "mean" arasında bu ölçüde bir fark vardır*: Birincisi dikey anlamı ifade etmek için daha sık kullanılırken, İngilizce'de pekala bir alternatif kullanabiliriz. Ağırlıklı olarak dikey anlamda kullanılan tek günlük Almanca sözcük, "bezeichnen"'dır ('belirlemek') ve Frege'nin "Bedeutung" kavramını açıklarken, gerçekten de "bedeuten" ve "bezeichnen"i birbirinin yerine kullanmış olması dikkate değerdir. Öyleyse, 'Bedeutung'u 'reference' olarak çevirmek için ortada bazı gerekçeler var; ve burada, aynı referansa sahip olarak 'Hiçbir insan ölümlü değildir' ve '2 + 2 = 5' hakkında konuşmanın İngiliz okuyucuya hala tuhaf geldiğini, Frege'nin kendi 'Bedeutung' kullanımının da hala tuhaf geleceğini not edebiliriz.[372]

Sonunda, "Bedeutung"u tercüme edecek bir terimin seçimi, Frege'nin felsefesinin yorumundan ayrı tutulamaz. Öyleyse mantıklı bir çeviri politikası ne olmalıdır? Seçmek zorunda kalsaydım, kendim "reference"ı kullanırdım, çünkü bence Frege'ye göre "Bedeutung"un *dikey anlamının yatay anlamına* göre önceliği var. Ve bana öyle geliyor ki, "anlam" (meaning) Frege'nin görüşlerini Almanca'dakinden daha tuhaf kılıyor, oysa "significance", bu görüşlerin bazılarını daha az tuhaf yaparken, ama bu kez Frege'nin gerçekçiliğini belirsizleştiriyor. Öte yandan 'reference', daha günlük bir terim olduğundan ve 'düz anlam' (denotation/gösterme, kaplam) sadece *dikey anlamda* kullanıldığından, o 'düz anlam'a (denotation) tercih edilmelidir.[373]

Kabul edilmelidir ki, 'referans' şimdilerde, Frege'nin çalışmasında olmayan Strawsoncu çağrışımlara sahiptir, ancak Frege'nin en azından Strawson'dan önce okunması gerektiği düşünülürse, bunlar yanıltıcı olmamalıdır. Ancak, yukarıdaki yorumların da gösterdiği gibi, burada gerçek bir yorum tartışmasına yer vardır; ve bariz cevap, basitçe, Bedeutung terimini tercüme edilmeden bırakmaktır. Şimdi Frege

[372] Michael Beaney, *The Frege Reader,* 41, 42.
[373] Michael Beaney, *The Frege Reader,* 44.

hakkında yazan birçok filozof tam da bunu yapıyor; ve bu konuda bariz emsaller var: örneğin bahsedilen 'eudaimonia' ve 'Geist', felsefi literatürde sıklıkla kullanılan terimlerin tercüme edilmemiş iki örneğidir. Açıkça, yorumsal tarafsızlık ilkesine saygı göstermenin daha iyi bir yolu yoktur, ancak bu, açıkçası, hakkında anlaşmazlığın olabileceği her terim için benimsenecek bir strateji olmayacaktır. Ancak, özellikle Frege'nin Bedeutung anlayışını çevreleyen tartışma ve bunun Frege'nin felsefesindeki tüm merkezi meseleleri bir odak noktasına getirme şekli göz önüne alındığında, alınması gereken tek mantıklı yol bu gibi görünüyor.[374]

Frege'nin "bedeuten""ı kullandığı bağlamların çoğunda, onu dikey anlamında kullandığı açıktır: özel adlar nesnelere, kavram sözcükleri kavramlara ve cümleler doğruluk değerlerine atıfta bulunur; ve 'refer to' ve 'stand for', Frege'nin sonraki çalışmalarının çevirilerinde genellikle kullanılan iki İngilizce ifadedir. Ancak Almanca terim, *yorumsal bütünlük* ilkesine uygun olarak hemen ardından köşeli parantez içine alınmalıdır. Nihayetinde en önemli olan şey, tercüme edilse de, "bedeuten"'un her geçişinin işaretli olduğundan emin olmaktır; ve Beaney'in izlediği burada çeviri politikası de budur.[375]

Şimdi bu meseleyi, Frege'nin gönderge ile Gelenbevi'nin delâlet teorileri bakımından aşağıda inceleyelim.

2. Batı'daki Tartışmalar Bağlamında Frege'nin Gönderge İle Gelenbevi'nin Delâlet Teorilerinin İncelenmesi

Göndergenin çevirisi meselesini, çağdaş Batı düşüncesinde tartışılmış olan ve *referansın (göndergenin ya da göndermenin) belirsizliği*, *çevirinin belirsizliği*, *radikal çeviri sorunu*, *radikal çevirinin belirsizliği* diye adlandırılan sorun çerçevesinde de ele alabiliriz. Ve böylece Frege'nin gönderge ile Gelenbevi'nin delâlet terimlerinin buraya kadar sorunlaştırdığımız haline yönelik bir perspektif oluşturabiliriz.

Öncelikle söyleyelim ki Frege'nin dışındaki filozofların kullandığı anlam ve bağlamla karıştırmamak için "reference" sözcüğünü, bu başlık altında, "referans" olarak kullanıyoruz.

---

[374] Michael Beaney, *The Frege Reader*, 45, 46.
[375] Michael Beaney, *The Frege Reader*, 45, 46.

W. Quine'in çevirinin belirsizliğine ve göndergenin anlaşılmazlığına ilişkin öğretileri geçen elli yılın felsefesindeki en ünlü ve en önemli iddialar arasında yer almıştır. Çevirinin belirsizliği ve göndergenin anlaşılmazlığı hakkındaki iddiaların, hiçbir biçimde evrensel olarak kabul edilmemelerine rağmen, birçok kişi tarafından anlam (ve de duyum) ve gönderge hakkındaki en temel inançlarımıza karşı güçlü meydan okumalar oldukları düşünülmüştür.[376]

Şimdi Quine, referansın belirsizliği teorisini ortaya atmıştır. Referansı açıklarken o, kültür merkezci bir tutum takınmış ve öğrenme kavramından hareket etmiştir. O, referansın belirsizliği teorisini sadece bellirli bir dil toplumunun cümlelerinden, hareketlerinden ortaya koymaz. Bu teorisini kültürler arası karşılaşmadan seçtiği örneklerle temellendirir. Quine bu konuda şunları söyler: Farklı kültürlere ait bir kişinin lengüistik davranışları konusunda pek çok analitik hipotez vardır. Bu hipotezler eşdeğer değildir; fakat deneysel verilerle uyumludur. Bir cümlenin referansı gözlem cümlelerinden hareketle belirlenemez. Örneğin ilkel kabile başkanının tavşanı göstererek söylediği "gavagai" cümlesinin referansı nedir? Bunu bilemeyiz, çünkü bu cümlenin referansı için pek çok ihtimal vardır. Referansı sadece başka bir dildeki arkaplan teorisinden hareketle belirleyebiliriz. Bir ifadenin nesneyle ilgili hangi uyarımlara yol açtığını, hangi hakikati ifade ettiğini anlayabilmek için kelimelerimizin yorumunu yapmalıyız.[377]

Referansın belirsizliği teorisi, çevirinin belirsizliği teorisiyle iç içedir; daha doğrusu çevirinin belirsizliğinin, zayıf versiyonudur. Burada bir yanlış anlamayı önlemek için öncelikle şunu belirtelim. Quine'a göre bir dilin bütün terimlerinin referansları belirsiz değildir. O, pek çok ifadenin açık referansları olduğundan kuşku duymaz. Ona göre bilimsel önermelerin referansları açıktır. Ama bütün cümleler de bilimsel değildir; özellikle gözlem cümlelerinde referansın belirsizliğine çok sık rastlanır. O yüzden Quine'ın kendisi açısından böyle bir tezi ileri sürmesinin haklı nedenleri vardır.[378]

Referansın belirsizliği, bütün olarak alınan cümleleri değil; cümlelerin terimlerini ilgilendirir. Bu tez, pozitivizmin tüm kültürlerde var olan ortak anlamı gösterme başarısızlığından doğmuştur; genel hatlarıyla ortaya konmuş ama tartışılmamıştır.

---

[376] Scott Saomes, *Semantik*, der. Mark Richard, çev. Halil Kayıkçı (Ankara: İtalik Yayınları, 2015), 221.

[377] Zeki Özcan, *Dil Felsefesi I*, 159, 160.

[378] Zeki Özcan, *Dil Felsefesi I*, 160.

Referans, ister tikel isterse tümel olsun, onun belirsizliği, çevirinin ve anlamın belirsizliğinin asıl nedenidir. Quine'a göre bir referans teorisi, örneğin Tarski'nin semantiğindeki referans teorisi, anlam konusundaki sezgilerimizi ifade edemez.[379] Dolayısıyla anlam alanı çok geniş bir alandır.

Quine referansın mekanizmasını aydınlatmak için çeviri problemini ele alır. Onun çeviri konusunda söyledikleri sadece kendi referans görüşlerini aydınlatmakla kalmaz; anlamın psikolojiden arındırılması idealini de ilgilendirir; daha doğrusu bu ideali gerçekleştirmenin imkânını da tartışmaya açar. O nedenle çevirinin belirsizliği tezinin sonuçları son derece önemlidir. Açıklamalarımızı, Quine'ın bu tezine ilişkin görüşlerini ortaya koyarak sürdürelim.[380]

Çeviri sorunu Quine'da tıpkı referans sorunu gibi temel problemlerdendir. Quine'ın bu konudaki görüşlerinin sonuçları felsefi açıdan çok önemlidir; bu tezler yine de çok tartışılmıştır. Çevirinin belirsizliği, *radikal çeviri* veya *radikal çevirinin belirsizliği* diye de anılır. Bu tez *holizm* tarafından empoze edilmiştir; bu, Kant'ın "Aşkın Diyalektik"inden sonra en etkili ve en tartışmalı tezdir. Bu tezin içeriğini açık biçimde belirlemek zordur. Quine'ın kendisi de tezini aydınlatmanın kolay olmadığını kabul eder. O yüzden Quine, çevirinin belirsizliğini farklı şekillerde formüle etmiştir. Ama yine de bütün bu formülasyonlarda ortak ve değişmeyen bazı noktalar vardır.[381]

*Çevirinin belirsizliği*yle Quine, bir çeviri teorisi formüle etmeye çalışmaz; fakat polemiğe yol açtığını hatta yıkıcı olduğunu kabul ettiği bir tez ileri sürer. Bu tezde Quine şu soruların cevaplarını araştırır: Eş anlamlılık nedir? Dillerde ve kültürlerde ortak değişmezler var mıdır? Quine'a göre çeviri, diller arasındaki eşdeğer eş anlamlılıklar sayesinde yapılır. Çeviride hazır kelimeler listesi kullanılır. Eğer çeviri listesinde bir kelimeye eşdeğer kelimeler çok sayıda ise, çeviri imkânsız olur. "ve", "veya", değildir" gibi doğruluk fonksiyonları olan mantıksal bağlaçların çevirisi, diğer ifadelerden daha sağlam hipotezlere dayanabilir. Yabancının cümlelerini çevirirken kendi dilimizi yöneten mantıksal yasaları göz ardı edemeyiz. Fakat adlar ve niceleyiciler (tüm, bazı) gibi göndergesel terimlerin çevirisi için aynı şey geçerli

[379] Zeki Özcan, *Dil Felsefesi I*, 160.
[380] Zeki Özcan, *Dil Felsefesi I*, 160, 161.
[381] Zeki Özcan, *Dil Felsefesi I*, 161.

değildir. Bu durumda tekil terimlerin ya da yüklemlerin neye referansta bulundukları kolayca söylenemeyecektir.[382]

Çeviriye ilişkin bu genel belirlemelerden sonra şimdi asıl konumuza, çevirinin belirsizliğine geçelim.

Quine'ın görüşleri bakımından *çevirinin belirsizliği* şu demektir: Her tür çeviri, ancak kaynak dili kullananların onayını gerektirir. Eğer bir dildeki ad veya cümle, onlar hakkında bu dili kullananların onayı yoksa başka bir dile çevrilemez. Farklı kültürlere mensup kişilerin, örneğin ilkellerin dilinde ifade edilen ve bir etnografın ilk defa duyduğu bir nesne adını veya cümleyi ele alalım. Söz konusu ad veya cümle bu dili kullananlar onaylamadan başka bir dile kesinlikle aktarılamaz. O nedenle etnograf, bunların kendi dilinde tek bir anlamı olduğunu düşünmemelidir; yerlilere sorduğu sorularla bunların anlamlarını keşfetmelidir.[383]

Quine, Lévi-Bruhl'den esinlenmiştir. Lévi-Bruhl, Avrupalılarla asla temas etmemiş ilkel bir topluluğa ilişkin deneyiminden şu sonucu çıkarmıştır: Antropolog yerlinin ağzından dinlediği cümleyi tekrar eder; bir nesneyi parmağıyla gösterir ve yerlinin onamasını veya onamamasını belirler. Quine da Lévi-Bruhl'ün antropoloğunu izler; ama ondan daha ileri gider ve şunu savunur: Yabancı bir kişinin cümlelerini dinleyen, bu cümlelelerin anlamını doğrudan anlayamaz. Quine her ne kadar Lévi-Bruhl'den esinlenmişse de onu bir biçimde eleştirir; çünkü Lévi-Bruhl ilkellerde çelişmezlik olmadığı, mantık öncesi bir düşünceyi kabul eder. Oysa Quine göre mantık öncesi düşünce yoktur. Quine, mantık öncesi terimi yerine *çevirinin belirsizliği* tezini ileri sürer.[384]

Quine'ın, *çevirinin belirsizliği* düşüncesi bir spekülasyon değildir; bir deneyim ürünüdür. Bu deneyimi gerçekleştiren de ilkellerin dillerine ilişkin bir çeviri kitabi hazırlamaya çalışan bir etnograftır. Etnograf bu kitabı hazırlarken dilini hiç bilmedigi bir ilkel kabilede gözlemler yapmaktadır; yerlilerin çeşitli uyarım durumlarında kullandıkları kelimeleri tespit etmektedir. Bunu, Quine'in kurguladığı olayla şöyle açıklayabiliriz: Etnograf, dilini çok az bildiği bir yerli kabile başkanıyla ormanın kenarında sohbet etmektedir. Bu sırada bir tavşan önlerinden hızla koşarak ormanda

[382] Zeki Özcan, *Dil Felsefesi I*, 161, 163.
[383] Zeki Özcan, *Dil Felsefesi I*, 163.
[384] Zeki Özcan, *Dil Felsefesi I*, 163, 164.

gözden kaybolur. Kabile başkanı tavşanı göstererek etnografa "Gavagai" der. Quine'a göre bu kelimeyi karşılamak için tümüyle farklı kültürlerin dillerinde geçerli ve önceden hazırlanmış çeviri kalıpları yoktur. Yerlinin, "Gavagai" dediğinde, sadece tavşanı düşündüğü söylenemez. Çünkü bunu iddia etmek yerlinin zihnindeki ideleri kelimelere bağladığını söylemektir. Oysa Quine'a göre zihindeki ideler, anlamlar kadar kuşkuludur. *Zihinsel yönelim* kavramı belirsizdir. Bir ve aynı nesnenin ortaya çıkardığı uyarımı bir dilden diğerine çevirirken, kaynak dilde bu uyaranın hangi sözel tepkiye karşılık geldiği test edilmelidir. O nedenle "Gavagai" kelimesi "tavşan" diye çevrilemez. Çevrilirse bu, analitik bir yorum olur. Oysa bir uyaranın bilinmeyen dilde pek çok yorumu olabilir.[385]

Bu yorumların başlıcaları şunlardır: Kabile başkanı "Gavagai" kelimesini belki bir cins adı olarak kullanmamıştır. Bununla "bir kar kütlesi vardır" dediğimizde olduğu gibi, belki bir kütleyi kast etmiştir. Bu durumda "Gavagai" "tavşanın parçalara ayrılmamış bütünü" anlamına gelir. Bir başka yorum ise şu olabilir: "Gavagai" ile yerli, "Burada tavşanlık vardır" dediğimizde olduğu gibi, tümeli tikelleştirerek bireyleri belirten bir kavramlar sistemini kast etmiş olabilir. Bu iki yorumun dışında başka yorumlar da mümkündür. Örneğin "Gavagai", "tavşanlığın imgesi", tavşanın "zamandaki bölümü", "zamandaki anlık bir aktüelleşmesi" "zamanda aktüel olarak görünen bölümleri", "tüm tavşanların karışımı", "evrensel tavşanlığın bir örneği vs." anlamlarına gelebilir.[386]
Bütün bu olası yorumlar karşısında etnograf, "Gavagai" kelimesinin karşısına önce geçici olarak "Bak! İşte bir tavşan." diye yazar. Ancak etnograf bunun kesin olmadığını ve test edilmesi gerektiğini de bilir. Çünkü yerli, E1, E2 ve E3 ifadelerine sahip olabilir ve bu ifadeler "hayvan", "beyaz", "tavşan" kelimelerine karşılık gelebilir. Etnografın görme uyarımı her zaman farklı bir bağlamda olacaktır. Buna göre bu üç ifadenin anlamı da farklı olacaktır. Etnograf bunlardan hangisini kabul etme ve hangilerini dışlaması gerektiğini nereden bilecektir? Kuşkusuz bunu ancak yerlinin cümlelerinin kombinezonunu ve uyaranların durumunu yerlinin onayına sunarak yapabilir. Bunun için yerliye her uyaran durumunda "Gavagai mi?" diye sorar. Yerlinin onamasına ya da reddetmesine dayanarak yanlış olan alternatifleri eler. Etnograf, yabancının söylediklerinin kendi kültürüyle mantıksal açıdan karşıtlık içinde

[385] Zeki Özcan, *Dil Felsefesi I*, 164, 165.
[386] Zeki Özcan, *Dil Felsefesi I*, 165.

olduğuna ilişkin her düşünceye karşı kuşkucu davranmalıdır. Kabile başkanının olumlu veya olumsuz cevapların dikkate alarak olumlu cevap için kullanılan kelimenin kendi dilinde "evet"in olumsuz cevap için kullanılan kelimenin de "değil"in karşılığı olduğunu not etmelidir.[387]

Çevirinin belirsizliği ancak empatiyle aşılabilir. Empati, hem çocuğun ana dilini hem de etnografın bir yabancının dilini öğrenmesinde belirleyicidir. Çocuğun empatisinin kaynağı anne babasıdır. Anne-baba çocuğun gözlem önermelerini değerlendirir; doğru olanları onaylar, yanlış olanları düzeltir. Etnografin empatisi ise yabancıdan gelir; onun önermeleri de yabancının onamasını ya da onamamasını gerektirir.[388]

Çeviride mantık yasaları önemlidir. Mantık yasalarını, örneğin çelişmezlik yasasını inkâr eden kişi, "P" ve "P değil" gibi bir sözceyi doğru diye kabul ettiğinde neden söz ettiğini bilmez; fakat mantığın geçerli olmadığı bir şeyden söz eder. O, bir önermeyi reddetmek ister; fakat gerçekte sadece konuyu değiştirir. Çünkü bu durumda mantığı düzeltmeye çalışmak imkânsızdır. Yeniden gözden geçirilen ve düzeltilmeye çalışılan sözde mantık, ortodoks mantığa çevrilecektir ya da indirgenecektir. Bu durumda yeni bir mantık söz konusu olmayacaktır; bir düzeltme de yapılmayacaktır. *Çevirinin belirsizliği*, mantığı ve anlamı kesin olarak ayırır ve mantığı, anlamın ilkelerinden başka ilkelere dayandırır. *Çevirinin belirsizliği* şunu içerir: Anlamın özdeşliği taşınamaz. Anlamda gerçek bir yenilik, değişmelerde görünür. Değişmeler ise, bildiklerimizin yerlerini başka bildiklerimize bırakmasıyla gerçekleşir. Bilimin evrimi, bir kavramsal şemanın bir başka şemaya çevrilmesi sürecidir. Bu şemalari uyusturmaya izin veren değişmez anlamlar yoktur. Bilim, çeviri modeline göre evrimleşir. Sonuç olarak çevirinin imkânsizligi epistemolojik bir akla uygunluk içerir.[389]

Yorumcular bağlama ve sözün basitliğine dayanarak çevirideki iyileştirmeye çalışabilirler. Ancak bu, Quine açısından kabul edilemez. Çünkü radikal çeviriyi savunanlar şunu gözardı ederler: Çeviriyi yapan, keşfettiği kadarını empoze eder. Peki, bu tezi metafizik bir tez ya da septisizmi çağrıştıran görüş diye niteleyebilir miyiz?

[387] Zeki Özcan, *Dil Felsefesi I*, 165, 166.
[388] Zeki Özcan, *Dil Felsefesi I*, 167.
[389] Zeki Özcan, *Dil Felsefesi I*, 167, 168.

Buna "evet" denemez. Çünkü Quine bu konuda şöyle düşünür: Nasıl ki mantıksal olarak uyuşmayan fakat deneysel olarak eşdeğer teoriler varsa, örneğin Riemann ve Euklides geometrileri gerçekse, çevirileri mümkün gören teorilerle radikal çevirinin imkânsızlığı tezi, uyuşmasalar da eşdeğerdir.[390]

Çevirinin belirsizliği konusunda söylediklerimizden anlaşılıyor ki, Quine'a göre "bütün insanların düşünceleri rasyoneldir." Ancak bu rasyonalitenin açık olmadığı durumlar vardır. Çeviri yapana düşen şey ilkelin ifadelerindeki rasyonaliteyi ortaya çıkarmasıdır. Peki rasyonalitenin keşfi neye göre olacaktır? Quine bu konuda Değerlilik (Principe de charité) denen bir ilkeye başvurur. Bu ilke çevirmenin mantıksal ilkelerin çiğnenmesiyle ortaya çıkacak hataları önlemenin kuralıdır; her çevirinin mantık yasalarına uygun olduğunu kabul eder. Buna göre konuşanın düşüncesindeki saçmalık, çevirinin yanlış olma ihtimalinden daha azdır. Çevirinin belirsizliğinde değerlilik ilkesi, yabancının dilindeki mantıksal yapıları vurgular. Quine bu ilkeyi çeviride mantıksal ilkelerin ihlalinden doğan hataları önlemek için kullanır. [391]

Quine'ın değerlilik ilkesinin kapsamı mantıksal çelişkileri gidermekten daha fazla bir şeydir; mantığın çeviriyle korunma si amacını güder; "açık ve kesin olanı kurtarmak" şeklindeki genel bir ilkenin özel bir durumudur. Quine'a göre karşılıklı konuşma ve görüş alışverişi ancak kişiler karşısındakine karşı hoşgörülü davrandığında mümkün olur. Hoşgörülü olmak, dinleyenin ya da alıcının a priori şöyle düşünmesini gerektirir: Karşımdaki insanın söylemi tutarlıdır; rasyoneldir ve mantıklıdır; çelişkili değildir. Bu nedenle muhatabın saçmaladığını düşünmektense çevirimizin yanlış olabileceği dikkate alınmalıdır. Bu yönüyle mantık öncesi düşünme kavramı, kötü çevirmenlerin uydurdukları bir şeydir.[392]

Quine'in eşdeğerlilik ilkesinin kapsamı ne mantıksal çelişkilerin elenmesine ne de ormanda kaybolmuş bir dilcinin durumuna indirgenemez. Gerçekte mantığın çeviri yardımıyla korunması genel bir ilkenin sadece özel bir durumudur. O genel ilke de şudur: "Düşünceye verilen şeyi kurtarmak gerekir." Bu ilke ilkin yabancı dilin hakikatlerinin dilimizin doğru cümleleriyle çevrilmesini sağlar. İkinci olarak da bu ilke

[390] Zeki Özcan, *Dil Felsefesi I*, 168.
[391] Zeki Özcan, *Dil Felsefesi I*, 168.
[392] Zeki Özcan, *Dil Felsefesi I*, 169.

kendini bir soruya "evet" veya "hayır" diye cevap vermeye zorunlu hisseden kişinin söylediği şeyi çevirmeye yarar.[393]

Bu ilke ne ölçüde gereklidir? Her şeyden önce, şunu anlamak gerekir. Eşdeğerlilik ilkesini uygulamak, eşdeğerlilik eylemi yapmak değildir. Tüm vahşilerin doğal olarak iyi insan olduklarını düşünemediğimiz gibi, yerlilerin de her zaman mantıksal olarak tutarlı olduklarını da varsayamayız. Quine'ın dediği gibi saçmalık kötü çeviriden daha az olasıdır. Bu, bir ortak duyunun sonucudur. Eşdeğerlilik ilkesi yerlilerin konuşmalarını çok açık biçimde irrasyonel gibi sunan bir çeviri kabul etmediği için negatif bir ölçüt rolü oynamaktadır.[394]

Şimdi meseleye Frege'nin gönderge ile Gelenbevi'nin delâlet teorileri bakımından bakarsak şunu söyleyebiliriz: Gerçeği söylemek gerekirse işler iyice sarpa sarmıştır. Batı dünyasında bu kadar büyük tartışmalara neden olan bir terimin Türkçe'de yer bulmasının mümkün olduğunu iddia edemeyiz. Delâlet terimi ise daha önceden söylediğimiz gerekçelerden dolayı Türkçe mantık ve dil felsefesinde yerini bulmuştur. Bunda bir sorun yoktur. Ama yukarıda sorunu daha da derinleştirme adına Quine'ın *referansın belirsizliği* teorisini ortaya attık. Bu mesele daha çok tartışılacak gibi durmaktadır.

Frege'nin, "reference" kavramının anlamını, anlam kavramının anlamından özenle ayırdettiğini biliyoruz. Ve ona göre kelimeler cümle içinde göndermede bulunurlar. Öte yandan bir sözcüğün bir nesne için kullanılması, o nesneyi onun anlamı olmak konumuna ulaştırmaz. Mesela, bir nesneyi yok etmek, sözcüğün "reference"ını ortadan kaldırmakken, bu onu anlamsız kılmak manasına gelmez. Bundan da ayrı olarak anlamları ayrı olan iki sözcük ya da deyimin aynı nesne hakkında konuşma imkanı sağladıkları, yani "reference"larının aynı oldukları durumlarla da sık sık karşılaşılmaktadır.

Öte yandan Denkelci anlamda "reference"ta birini (örneğin sözümüzü işiten bir şahsı), herhangi bir nesneye yöneltme durumu vardır. Denkel'e göre "reference" aslında, *düşüncenin, bir terim vasıtasıyla bir nesneye doğru çevrilmesini anlatır*. *Bir nesne üzerine yönlendirme yapmayı ve o nesne ile düşüncede bir ilişki kurmayı ifade eder*.

[393] Zeki Özcan, *Dil Felsefesi I*, 169.
[394] Zeki Özcan, *Dil Felsefesi I*, 170.

İlişkinin nasıl gerçekleştirildiği “reference”ın ayırtedici özelliğidir. Ama bu bile tüm tartışmaları dikkate aldımızda indi kalmaktadır. Delâlet teriminin ise böyle bir anlama gelme durumu yoktur.

Aruoba bu terime Türkçe’deki karşılığı olarak, “imlem” sözcüğünü önerir. Ona göre im, işaret demektir. İmlemek de işaret etmek manasında kullanılır. Bundan yola çıkarak *imlem, 'birşey anlatıldığında söz konusu edilen/anlam, yükletilen şey' anlamında kullanılır*. Bu da, ona göre, Frege'nin “Bedeutung”unu tam manasıyla karşılamaktadır. Bu görüşe karşılık Denkel’in karşı eleştirilerini yukarıda sıralamıştık. Burada şunu da belirtelim ki Batı’daki reference tartışmaları yaklaşık olarak aynı zaman dilimlerinde Türkiye’de de gerçekleşmiştir. Şunu özellikle vurgulayalım ki Türkiye’deki tartışmaların Batı’dakinin birebir aynı ya da taklidi olduğunu idda edemeyiz. Benzerlikler olsa da Türkiye’deki tartışmalar kendi özgün mecrasında gerçekleşmiştir.

Ancak reference’ın tercümesi meselesindeki şu yoruma katıldığımızı ifade edelim: “Bir metnin herhangi bir noktasında, anadil için meşru olan bir pasaj varsa, eğer mümkünse çevirmen, kendi versiyonunu aynen okuyucunun karşısına getirmeye çalışmalı ve zihninde hariçte bir versiyon da üretmemelidir”. Bu önemli bir kriterdir.

SONUÇ

Ebu'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevi kelimenin tam anlamıyla mühendislik ve matematiği de iyi dercede bilen Türkiyeli (Anadolulu) bir İslam alimi iken Friedrich Ludwig Gottlob Frege ise iyi Almanyalı bir matematikçi, mantıkçı ve felsefecidir. Gelenbevi Tanzimat öncesi Anadolu'daki (Osmanlı'daki) son dönem mantık çalışmalarını *Kitâbü'l-Burhan* adlı eseriyle zirveye çıkarmış bir mantıkçıyken, Frege de çağdaş temel sembolik mantığın kurucusu ünvanına sahiptir.

Gönderge sözcüğünün etimolojik kökeni Latinceye kadar giderken delâlet sözcüğünün etimolojik kökeni Arapçaya dayanmaktadır. Gönderge sözcüğüne çağdaş dil felsefesinde ilk kez Frege ıstılahi bir anlam kazandırırken, delâlet sözcüğüne İslam Dünyasında ilk kez İbn Sina tarafından ıstılahi bir anlam kazandırılmıştır. Gelenbevi ise İbn Sinacı geleneğin bu kavramını yukarıdaki telif eserinde yeniden incelemiştir.

Gelenbevi'de delâlet, kendi mantık ilminin başlangıcında ve aynı zamanda İslam dil felsefesinin önemli bir başlığı olarak literatürde yerini alırken gönderge de analitik dil felsefesinin, analitik semantik teorinin temelinde ve başlangıcında yer almaktadır.

Reference" terimini genel olarak "gönderme", Frege'nin bakış açısı söz konusu olduğunda da "reference (bedeutung)" terimini bu kez, özel olarak, "gönderge" anlamında kullanmanın daha sağlıklı olduğunu düşünüyoruz. İster Frege'nin isterse öteki filozofların görüşleri söz konusu olsun "gönderme yapmak" fiilini de ortak olarak kullanabiliriz. Delâlet sözcüğü ise her yönüyle hem Türkçe gündelik dile hem de Türkçe bilim diline yerleşmiş bir sözcük olarak kabul edilebilir.

Frege'nin özdeşlik teorisi, yine kendi gönderge anlayışının doğmasına neden olmuştur. O, ifadelerin özdeşliği meselesini kendine sorun edinmiştir. Onun özdeşlik hakkındaki görüşü evrilerek dönüşmüş ve bu dönüşüm de "gönderge" ile "duyum" kavramlarının karşılıklı olarak yorumlanmasına neden olmuşken, ifadelerin özdeşliği konusunda Gelenbevi'nin doğrudan doğruya bir görüşünden söz edemeyiz. Ancak lafzın manaya delâleti, mutabakat (tam örtüşme) yoluyla gerçekleştiğinde özcü yaklaşımından dolayı ona göre delâlet, her iki ifadeyi eşit kılmaktadır. En temel örnek olarak "insan" lafzı kendisi için vaz edilmiş (konulmuş/belirlenmiş) olan "konuşan hayvan" manasının tamamına aynı anda delâlet ediyorsa bu mutabakat yoluyla delâlet olmuş olur. Ve burada bir özdeşlik yoktur, ama ne vardır? İnsan lafzının konuşan hayvan lafzına

müsaviliği vardır. Bu şu demektir: Frege'nin özdeşlik teorisi, yine kendi gönderge anlayışının doğmasına neden olmuştur ama Gelenbevi de ise tam örtüşme yoluyla delâlet, iki ifadeyi eşit olarak okumamıza imkan tanımaktadır.

Frege'ye göre sözcükler olağan tarzda kullanıldıklarında, kişinin söylemek istediği şey onların göndergesidir. Gelenbevi'ye göre ise delâlet, bir şeyin öyle bir halde bulunmasıdır ki, o şeyi anlamak, başka bir şeyin anlaşılmasını sağlar (husûle getirir). Frege'nin tanımı yalnızca dil felsefesi içerisinde değerlendirilirken Gelenbevi'nin tanımı hem epistemeloji hem de dil felsefesi içerisinde değerlendirilebilecektir.

Frege'nin çok önemli başarılarından bir tanesi de gönderge ile duyumu (kimilerine göre anlamı) birbirinden ayırması kabul edilir. Onun verdiği klasik örneği bu bağlamda okursak; "Akşam yıldızı" bir özel addır ve bu ifadenin göndergesi, Venüs gezegenidir. Biz nesnelerin sunum modlarını bilebildiğimize göre, "Akşam yıldızı" özel adı, kendi göndergesine ilişkin bir sunum modunu ifade etmiş olmaktadır. Ki bu sunum modu, aynı zamanda onun duyumu olmaktadır. Duyum ise benim varlığımdan bağımsızdır. Bu görüş, yani duyumun benden bağımsız olduğu görüşü, felsefi anlamda bir tür realizme neden olur. Çünkü benden bağımsız bir gerçeklik alanı vardır, demiş olmaktayız. Gelenbevi'de ise manaların zihnimiz ve lafızların dışında ayrı bir gerçeklikleri yoktur. Hakiki varlıklar vardır ama manaların kişiden bağımsız bir gerçeklik dünyaları yoktur. Delâlet, sadece bir bilgiden bir bilgiye intikalin durumunu açıklayan bir teoridir.

Gönderge, sözcükler ile değil, cümleler yoluyla da gerçekleşir. Yani cümlelerin de göndergeleri vardır. Kelimelerin cümleler dışında kendi başlarına anlamları yoktur. Kelimeler anlamlarını sadece bir cümle bağlamında kazanırlar. Zaten anlam, bileşenlerden oluşur. Gelenbevi de ise ister basit olsun ister bileşik olsun lafızların cümle olmaksızın delâletleri vardır. Öte yandan bir cümlenin delâleti olabildiği gibi çıkarımlarda birden fazla cümlenin delâleti vardır ki o delâlet de sonuç önermesinin (medlûl) belirtilmesiyle ortaya çıkar.

Frege'nin görüşleri bakımından bir deyimin/ifadenin duyumu ve göndergesi nesneldir. Cümlenin duyumu, genel duyumun bir türü olduğuna göre bir cümlenin göndergesi de nesnel olmalıdır. Dolayısıyla bütün bir cümlenin duyumu olan düşüncelerin göndergeleri de, dolaylı olarak nesneldir. Gelenbevi'nin delâlet teorisinde ise şayet

delâlet eden ile delâlet edilen arasındaki ilşki sağlıklı bir şekilde kurulduysa ortaya çıkmış olan delâletin kendisi doğru bir şekilde gerçekleşmiş olur.
İsmail Gelenbevi'nin özne ve yüklem hakkındaki sahip olduğu görüş, klasik görüş temelinde yükselir. Frege ise klasik görüşü eleştirmiş, özne-yüklem arasındaki ilişkiyi kendi yeni görüşü çerçevesinde açıklamıştır.

Gelenbevi lafızları, basit ve bileşik diye iki gruba ayırarak onlar üzerinden kendi tasavvurlar ve tasdikler mantığını kurmuştur. Bu yönüyle basit lafızlar ile bileşik lafızlardan (takyîdî olanlar) hareketle ve onlara delâlet teorisini de eşlik ettirerek tarif teorisine varan bir mantık sistemi ile önermeler (tam bileşik lafızlar) hareketle ve onlara delâlet teorisini de eşlik ettirerek delil teorisine varan bir mantık sistemi kurmuştur. Bu öyle geniş bir alandır ki delil demek, tüm mantıki kıyasları, fıkhi kıyasları ve tümevarım kıyaslarını kuşatan bir alan demektir. Bu teoriye göre onlardaki öncüller sonuçlarına delâlet etmektedirler. Frege ile birlikte Batı'da, semantik problemler odaklı yeni bir mantık anlayışı yerleşmiştir. Bu anlayışa göre yapılması gereken, geleneksel mantığın yaptığı gibi gramere dayalı bir mantık anlayışıyla yargılardaki 'özne – nesne' ilişkisini sorgulamaktan vaz geçip yargıları 'fonksiyon – argüman' ayrımına uygun bir biçimde yeniden formüle etmektir. İşte bu sayede yargılar sembolik bir anlatıma kavuşup anlam belirsizliklerinden kurtulacak ve içerik kaynaklı önyargılar aşılabilecektir. Frege'nin yargıların geleneksel mantıkta yerleşik olan 'özne – nesne' ayrımı üzerinden analiz edilmesini terk edip bunun yerine 'fonksiyon – argüman' ayrımına dayalı bir analizi önermesi, yargıların formelleştirilmesiyle başlayan sembolik mantığın ilk adımı olarak kabul edilir. Gelenebevi'nin yukarıdaki adını andığımız eseri ise Osmanlı'daki Tanzimat öncesi mantık çalışmalarının son mükemmel telif eseri olarak kabul edilebilir.
Gönderge konusunda Türkiye ve Batı'daki bazı tartışmalar yaşanmıştır. Tartışmaların Türkiye kısmında *reference sorunu* olarak ifade edebileceğimiz şey, bir çeviri meselesidir. Bunun tarihi, ileriki zaman dilimlerinde felsefe tarihçilerine malzeme olabilecek düzeydedir. Tespitimize göre ilk elden iki tartışma yaşanmıştır. Bunlar *Yazko Felsefe Yazıları* dizisi ile *Felsefe Tartışmaları* dizisinde gerçekleşmiştir. Tartışmaya katılanlar, Arda Denkel, Oruç Aruoba, Harun Rızatepe ile Vehbi Hacıkadiroğlu'dur.

Denkel, “reference”ı, Türkçe’de “yönletim” olarak karşılar. Onun perspektifinden reference ya da yönletim, düşüncenin, bir terim vasıtasıyla bir nesneye doğru çevrilmesini anlatır. Bir nesne üzerine yönlendirme yapmayı ve o nesne ile düşüncede bir ilişki kurmayı ifade eder. Aruç Aruoba ise bu tanımı kabul etmez ve “imlem” sözcüğünü önerir ve imlemi de “birşey anlatıldığında söz konusu edilen/anlam, yükletilen şey” anlamında kullanır. Bu tartışmalar bakımından delâlet ile dönderge sözcüklerini değerlendirdiğimizde şu sonuca varmaktayız: İsmail Gelenbevi’nin açıkladığı ve temellendirdiği delâlet terimi, Türkçe’ye yerleşmiş gündelik dilde de kullanılan ve aynı zamanda bilim dilinde kullanılan bir terimdir. Bunda, yüzyıllar boyunca Selçuklu ve Osmanlı medreselerinde Arapça mantık metinlerinin etkisi olduğu söylenebilir. Dolayısıyla delâlet terimi Türkçe’de tam da yerini bulmuş görünmektedir. Oysa “reference” teriminin ister Frege’nin kastettiği anlamda olsun isterse başka bir anlamda olsun Türkçe’ye kabul süresi zaman alacak gibi görünüyor.

Gönderge konusunda tartışmaların Batı kısmına baktığımızda garip bir şekilde Batı dünyasında ‘bedeutung’’un İngilizceye çevirisinde de Türkiye’dekine benzer tartışmalar yaşanmıştır. Hatta felsefe tarihinde çok az terim, İngilizce'ye çevrilmeleri konusunda, Frege'nin özellikle 1890'lardaki çalışmalarında kullandığı "Bedeutung" terimi kadar tartışmalara yol açmıştır, denmektedir.

Batı tarafındaki tartışmalar, Almanca orijinal "Bedeutung" sözcüğü üzerinden sürdürülmüştür ve çok çetrefilli sorunları doğurmaktadır. Özellikle W. Quine'in çevirinin belirsizliğine ve göndergenin anlaşılmazlığına ilişkin görüşleri geçen elli yılın felsefesindeki en ünlü ve en önemli iddialar arasında yer almıştır. Çevirinin belirsizliği ve göndergenin anlaşılmazlığı hakkındaki iddiaların, hiçbir biçimde evrensel olarak kabul edilmemelerine rağmen, birçok kişi tarafından anlam (ve de duyum) ve gönderge hakkındaki en temel inançlarımıza karşı güçlü meydan okumalar oldukları düşünülmüştür.

Batı’daki tartışmalardan hareketle şunu söyleyebiliriz: Tartışmalar durulmadan genel “reference” kavramıyla delâlet kavramını karşılaştırma çabaları sağlıklı sonuçlar vermeyebilir. Ama bu çalışmada yapıldığı gibi belirli bir şahsın ya da özel bir grubun görüşleri üzerinden karşılaştırma yapmak daha verimli sonuçların doğmasına vesile olacatır. Nitekim biz bunu, İsmail Gelenebevi’nin delâlet teorisi ile Frege’nin gönderge teorisi üzerinden gerçekleştirdiğimize inanıyoruz.

KAYNAKÇA

Aruoba, Oruç, "Denkel'in <Notlar>ına Not", "Felsefe Terimleri", *Yazko Felsefe Yazıları*, 4. Kitap, İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi Tesisleri, 1982.

Ayni, Mehmet Ali, "Türk Mantıkçıları", *Dârü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1928.

Akgüç, Ahmet, *İsmail Gelenbevi'de Varlık Düşüncesi,* Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2006.

Atalay, Hâmit, *İngilizce-Tükçe Sözlük,* Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları:714, 1999.

Altunya, Hülya, "Gelenbevi'nin İsaguci Şerhi İsimli Eseri Üzerine 'Delâlet ve Tanım Konuları Bağlamında' Bir İnceleme", *Eski Yeni,* Eylül 2020.

Altınörs, Atakan, *Dil Felsefesine Giriş*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2003.

Beaney, Michael, "Appendix 1: Chronology of Frege's Life and Works", *The Frege Reader,* Edit: Michael Beaney, UK: Blackwell Publishing, 2013.

Bingöl, Abdülkuddüs, *Gelenbevî'nin Mantık Anlayışı*, İstanbul: MEB Yay., 1993.

Baba, Coşkun, *Kur'an-ı Kerim'de Kıyas Örnekleri*, Ankara: Sonçağ Yay., 2021.

Bolay, M. Naci, "Delâlet", *https://islamansiklopedisi.org.tr/delalet,* (erişim, 18.01.2021).

Bynum, Terrell Ward, "On The Life And Work of Gottlob Frege", *Frege Conceptual Notation and Related Articles,* Translated and Edited with a Bioghraphy and Introduction by Terrell Ward Bynum, New York: Oxford University Press, 2002.

Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü*, Ankara: Ekin yay., 1996.

Çetin, İsmail, *John Locke'da Tanrı Anlayışı*, Bursa: E. F. K Yay., 1998.

Çitil, Ayhan*, Çağdaş Felsefe I*, editör: Semiha Akıncı, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayını No: 2446, 2012).

Dale Jacquette, *Frege A Philosophical Biography*, Cambridge: Cambridge University Press, 2019.

Denkel, Arda "Frege'nin Dil Felsefesi: Ana Çizgiler", *Felsefe Tartışmaları,* (5. Kitap): 24-46, (1989).

----------, "Bazı Terimler Üzerine Notlar", "Felsefe Terimleri", *Yazko Felsefe Yazıları*, 3. Kitap, İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi Tesisleri, 1982.

----------, *Yönletim: Dil Felsefesinde Bir Konu,* İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1981.

----------, "Yanıt: Terimler ve Ölçütler", "Felsefe Terimleri", *Yazko Felsefe Yazıları,* 4. Kitap, İstanbul: Ağaoğlu Yayınevi Tesisleri, 1982.

Dereko, Ayhan, "Çevirenin Önsözü", Joseph Salerno, *Frege'ye Dair*, çev. Ayhan Dereko, Ankara: Birleşik Yay., 2011.

Demirci, Özgür, *Gottlob Frege ve İlk Dönem Ludwig Wittgenstein'da Anlam Problemi,* Bursa: Bursa U. Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek lisans tezi, 2017.

Dumanoğlu, Demet Tuğçe, "Frege'nin Anlam Ve Gönderge Ayrımında İçlemsel Bağlam Problemi", *VIII. Mantık Çalıştayı Kitabı*, Yayına haz. Vedat Kamer Şafak Ural, İstanbul: Mantık Derneği yayınları, 2019.

Durusoy, Ali, *Örnek Çeviri Metinlerle Mantığa Giriş*, İstanbul: İFAV, 2018.

Evmeş, Adem, "Gelenbevî'nin Îsâgûcî Şerhi Üzerine", *Mantık Araştırmaları Dergisi,* 2/3-4 (2020).

El-Rouayheb, Khaled, *Islamic Intellectual History In The Seveteenth Century*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015).

Efendi, Abdünnâfi İffet, *Tercüme-i Burhân-ı Gelenbevî*, çev. İbrahim Çapak, Mesud Öğmen, Abdullah Demir, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 141, 2019.

Efendi, Harputlu Hoca İshak, "Suâl-i Îsâgûcî", *Mantık Risaleleri,* ed. İbrahim Çapak, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2015.

El-Mevsılî, Hasan Hüsnî, *Tenvîrü'l-Burhân,* İstanbul 1307.

El-Mağnisevi, Mahmūd İbn Hāfiz Hasan, *Cedīd-i Muğni't-Tullāb*, İstanbul: Rıza Efendi Matbaası, 1299.

Eğînî, İbrahim Hakkı, *Metnun fi'l-vaz'*, İstanbul: Safâ ve Enver Matbaası, 1311.

Eşel, Tunca, "Doğrudan Yönletim Kuramı", *Felsefe Tartışmaları,* (6. Kitap), 1989.

Ebheri, *Îsâgûcî*. çev. Hüseyin Sarıoğlu, İstanbul: İz yay., 1998.

Evans, Gareth, *The Varieties of Reference*, ed. John McDowell, New York Clarendon Press, 1982.

Frege, Gottlob, "Fonksiyon ve Kavram", çev. H. Şule Elkatip, *Felsefe Tartışmaları*, 2. 1988.

----------, *Fonksiyon ve Kavram*, çev. Mustafa Özdemir, İstanbul: Külliyat Yay., 2019.

----------, Kavram ve Nesne Üzerine", çev. İlhan İnan, Bahadır Turan, *Felsefe Tartışmaları*, 44, 2010.

----------, "Anlam ve Gönderge Üzerine", *Semantik*, der. Mark Richard, çev. Halil Kayıkçı, Ankara: İtalik Kitapları, 2015.

----------, *Kavram Yazısı*, çev. Mustafa Özdemir, İstanbul: Külliyat Yay., 2019.

----------, "Duyum ve Gönderge Üzerine", Joseph Salemo, *Frege'ye Dair*, çev. Ayhan Dereko, Ankara: Birleşik Yay., 2011.

----------, "Anlam ve Yönletim üzerine", çev. H. Şule Elkâtip, *Felsefe Tartışmaları,* 5. Kitap, 1989.

----------,"Duyum ve Gönderim Üzerine", çev. Mustafa Özdemir, Gottlob Frege, *Fonksiyon ve Kavram*, der. ve çev. Mustafa Özdemir, İstanbul: Külliyat Yay., 2019.

----------, 'Funktion und Begriff', Vortrag, gehalten in der Sitzung vom 9. der Jenaischen Gesellschaft für Medizin und Naturwissenschaft (Jena: Hermann Pohle), Januar 1891.

----------, *"Begriffsschrift*, a formula language, modeled upon that of arithmetic, for pure thought" ed. Jean van Heijenoort, USA: Harvard University Press, 1967).

----------, "Uber Sinn und Bedeutung", *Zeitschrift für Philosophie und Philosophiche Kritik*, 1892.

----------, “On Sense and Meaning”, çev. Max Black, *Translations From The Philosophical Writings of Gottlob Frege*, Ed. Peter Geach and Max Black, U.S.A: 1980.

----------, “On Sense and Meaning”, çev. Max Black, *Collected Papers on Mathematics, Logic, and Philosophy*, Ed. Brian McGuinness, USA: Basil Blacwell, 1984.

F. Nuri K., *Sûrî Mantık*, İstanbul: Eser Kitabevi, 1968.

Gelenbevi, Ebü'l-Feth İsmail b. Mustafa, *el-Burhân fî İlmi'l-Mantık ve Fenni'l-Mîzân,* çev. Ahmet Akgündüz, Nursi, Bediüzzaman Said, *Ta'lîkât (Gelenbevî'nin Mantık İlmine Ait Burhân İsimli Kitâbı Üzerine), çev. ve der.* Ahmet Akgündüz, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2019.

----------,, *Burhân-ı Gelenbevî,* İstanbul: Dersaâdet: Matbaa-i Osmaniye, 1310.

----------, *Haşiyetü'l-Burhân*, İstanbul: Dersaâdet: Matbaa-i Osmaniye, 1310; şu eserin içinde: Ebü'l-Feth İsmail b. Mustafa Gelenbevi, *Burhân-ı Gelenbevî,* İstanbul: Dersaâdet: Matbaa-i Osmaniye, 1310.

----------, *Gelenbevî fi İlmi'l-Mantık alâ Metni Îsâgûcî*, tahkik Cadullah Bessam Salih, Amman : Dârü'n-Nûr, 2016.

----------, *Hâşiye 'alâ Hâşiyeti'l-Lârî 'alâ Şerh-i Hidâyeti'l-Hikme*, (İstanbul: 1270).

Gölcük, Şerafettin, Metin Yurdagür, “Gelenbevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, https://islamansiklopedisi.org.tr/gelenbevi, 13. Cilt, (erişim, 20.02.2022).

Güven, Özgüç, *Kant, Bolzano ve Frege'de Yargıların Temellendirilmesi ve A Priorilik Sorunu*, İstanbul: İstanbul Üniveristesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2012.

Güçlü, A. Baki, Erkan Uzun, Serkan Uzun, Ümit Hüsrev Yolsal, *Sarp Erk Ulaş Felsefe Sözlüğü*, “Theoria”, Ankara: Bilim ve Sanat yay., 2002.

Gülcan, Nur Yeliz, “Dil Felsefesinde Gönderge Sorunu”, *Felsefe Dünyası*, 2/44 (2006).

Gözkan, H. Bülent, "Frege ve Aritmetiğin Temelleri", Gottlob Frege, *Aritmetiğin Temelleri*, çev. H. Bülent Gözkan, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.

Grünberg, Teo, Adnan Onart, David Grünberg, Halil Turan, "Doğrusal Geçerli Önerme" maddesi, *Mantık Terimleri Sözlüğü*, Ankara 2003.

https://anadolutudam.anadolu.edu.tr/videolar/gelenbevi-ismail-efendi (erişim:12.03.2022).

Harpûtî, Yûsuf Şükrü, *Nâmûsü'1-îkân,* İstanbul 1274.

Hacınebioğlu, İsmail Latif, "İsmail Gelenbevi'nin (1730-1791) Mantık Bilimine Katkıları", *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyet'e Katkıları Sempozyumu Eylül 2007,* (Isparta: Fakülte Kitabevi Baskı Merkezi, 2007).

Hacıkadiroğlu, Vehbi, "İmleme Mi Yöneltme Mi", *Felsefe Tartışmaları*, (9. Kitap), 1990.

Hâlis, Mehmed, "Mîzânu'l-Ezhân"*, Mantık Metinleri I,* Haz. Kudret Büyükcoşkun, İstanbul: İşaret Yay., ts.

https://eksisozluk.com/tunca-esel--2190006, 06.02.2022.

Ishii, Teresa Robertson ve Philip Atkins, "Essential vs. Accidental Propertie", *Standford Encyclopedia of Philosophy*, (erişim, 19.03.2022).

İnan, İlhan, *Dil Felsefesi*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayını No: 1615, 2012).

----------, "Arda Denkel'in Ardından: Anılar ve Dil Felsefesi Üzerine Bir Tartışma", içinde *Arda Denkel'in Ardından*, Der., Gürol Irzık, İlhan İnan, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 2005.

İbn Sînâ, *Dânişnâme-i Alâî*, çev., Murat Demirkol, ed. Gürbüz Deniz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2013.

Kenny, Anthony, *Frege: An Introduction to the Founder of Modern Analytic Philosophy*, United States of America: Blackwell Publishers, 2000.

Kuşçu, Ali, *Unkûdü'zevâhir fî's-sarf*, nşr. Ahmed Afîfî, Kahire: Matbaatu dâri'l-kütübi'l-Mısrıyye, 2001.

Kuşlu, Harun, *Nasîruddîn Tûsî'de Önermeler Mantığı*, İstanbul: Klasik yay., 2017.

Michaelson, Eliot, Marga Reimer, “Reference”, https://plato.stanford.edu/entries/reference/, (erişim, 30.05.2019).

Muzaffer, Muhammed Rıza, *Mantık*, çev. Ali Rıza Şahin, Ankara: Bilay Yay., 2021.

Notturno, Mark Amadeus, *Objectivity, Rationality and the Third Realm: Justification and the Ground of Psychologism,* USA: Martinus Nijhoff Publishers, 1985.

Özcan, Zeki, *Dil Felsefesi I,* Bursa: Sentez Yayıncılık, 2014.

Özel, Elif, *Giritli Sırrı Paşa’nın Türk Düşüncesine Katkıları Mi’yârü’l-Makâl Adlı Eserinin Tercümesi ve Mantık Anlayışı,* Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, yüksek lisans tezi, 2012.

Özel, Aytekin, *Tasavvurlar, Mantığı ve Kavramlar Mantığı-Geleneksel Mantığa Giriş I,* Bursa: Bursa Akademi Emin Yayınları, 2019.

----------, “İnsanın Tanımında Kullanılan Hayvan Sözcüğünün Canlı Olarak Çevrilememesinin Gerekçeleri”, *Felsefe Dünyası*, sayı: 66, 2017/Kış.

Öner, Necati, *Klasik Mantık,* Ankara: 2011.

Özlem, Doğan, *Mantık,* İstanbul: İnkılâp yay., 1999.

Paşa, Ahmet Cevdet, *Mi’yâr-ı Sedât*, sadeleştiren Hasan Tahsin Feyizli, Ankara: Fecr Yay., 1998.

----------, *Mi’yâr-ı Sedât*, haz. Kudret Büyükcoşkun (İstanbul: İşaret Yay., 1998).

Paşa (Eser-i Sırri), Giritli Sırrı, *Mi’yârü’l-Makâl,* İstanbul: Mekteb-i Sanayi Matbaası, İSAM Kütüphanesi, 1303).

Rızatepe, Harun, “İmleme Konusunda İki Farklı Yaklaşım”, *Felsefe Tartışmaları,* (8. Kitap), 1990.

----------, "İmleme Yolları", *Felsefe Tartışmaları* (5. Kitap), 1989.

Salerno, Joseph, *Frege’ye Dair*, çev. Ayhan Dereko, Ankara: Birleşik Yay., 2011.

Saomes, Scott, *Semantik*, der. Mark Richard, çev. Halil Kayıkçı, Ankara: İtalik Yayınları, 2015.

Steuerwald, Von Karl, *Deutsch-Türkisches Wörterbuch (Almanca-Türkçe Sözlük),* Germany: Otto Harrossowitz Wiesdaben 1974.

Sürücü, Muhammed Salih, "Vaz' İlmi ve "El-'Ucâletü'r-Rahmiyye" (İnceleme ve Değerlendirme)", *Amasya İlahiyat Dergisi*, 13 (Aralık 2019).

Street, Tony, "The Reception of Pointers 1.6 in Thirteenth-Century Logic: On the Expression's Signification of Meaning", *https://www.academia.edu/44537202/The Reception of Pointers 1.6 in Thirteenth Century Logic On the Expressions Signification of Meaning,* (erişim, 18.01.2021).

"Sunuş", *Felsefe Tartışmaları* (5. Kitap), 1989.

Thiel, Christian, "Gottlob Frege and the Interplay between Logic and Mathematics", *The Development of Modern Logic*, editör: Leila Haaparanta, Oxford: Oxford University Press, 2009.

Tarhan, Diler Ezgi, "Frege'de Yargıların Formel Mantıksal Analizi ve Düşünceler Üzerine", *Felsefe Arkivi - Archives of Philosophy*, Sayı/Issue: 51, 2019.

Taşdelen, İskender, *Mantığın Gelişimi*, editör: David Grünberg, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayını No: 2424, 1408.

Tarhan, Diler Ezgi *Husserl ve Frege'de Anlam Sorunu,* İstanbul: İstanbul Üniveristesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2020.

Uysal, Enver, *Örnek Metinlerle İhvân-ı Safâ ve İbn Sînâ Felsefesi,* Bursa: Emin yay., 2013.

Yıldırım, Mustafa, *Gottlob Frege'nin Dil Felsefesi Ve Mantık Anlayışı,* Ankara: Gazi Üniveristesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora tezi, 2015.

EKLER

Ek 1: Frege'nin Resmi:

Gottlob Frege (1848-1925)

Ek 2: Gelenbevi'nin Resmi

Gelenbevi (Gelenbeli) İsmail Efendi (1730/31-1790/91)

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	Elif		ÖZEL
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı			
Eğitim Durumu	**Başlama -**		**Kurum Adı**
Lise			s
Lisans			Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi (2001
Yüksek Lisans			Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri
Doktora			
Çalıştığı Kurum	**Başlama -**		**Çalışılan Kurumun Adı**
1.			
2.			
3.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar	**1.** Basılı Bildiri: Elif Özel, "Frege'de Gönderge Teorisi Bir Delâlet midir?", Uluslararası Kapadokya Sosyal Bilimler Kongresi, Aralık 2020. (Özeti basıldı) **2.** Basılı Bildiri: Elif Özel, "Giritli Sırrı Paşa'nın Tanım Teorisi", X. Mantık Çalıştayı, Nevşehir 2-4 Eylül 2021. (yüksek lisans tezinden üretilmiş bildiri, tam metin basılacak) **3.** Basılı Bildiri: Elif Özel, "Batı Dışı Modernlik Kavramı Müslüman Gençlere Yeni Bir Açılım Sağlayabilir Mi?", Üçüncü Uluslararası 5 Ocak Adana Kongresi, 04.05.2022. (Özeti basıldı)		

Yayınlar:	**1.** Elif Özel, "Argümanlaştırma (Argümantasyon) ve İslam Bilimlerinde Kullanımı", *Ondokuz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2021. (Özgün Makale) **2.** Elif Özel, "Giritli Sırrı Paşa'nın Beş Tümel Görüşü Üzerine Bir Eleştiri", *Mîzânü'l-Hak İslami İlimler Dergisi*, 2021. (yüksek lisans tezinden üretilmiş makale)
Diğer:	
İletişim (e-posta):	

Tarih:	
İmza:	
Adı-Soyadı:	